

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Серія 22

Політичні науки
та методика викладання
соціально-політичних дисциплін

Випуск 7

Київ
Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова
2012

УДК 066:32:372:832

ББК 66:74.263

Н 34

Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. ред. О.В. Бабкіна] – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012.

Випуск 7. – 135 с.

У збірнику вміщені наукові праці викладачів, докторантів та аспірантів, у яких висвітлюються актуальні теоретичні, наукові та науково-методичні проблеми політичних наук.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних наук (постанова Президії ВАК України № 1-05/1 від 10.02.2010 р.)

Рецензенти: **Антонюк О.В.**, доктор політичних наук, професор;
Головатий М.Ф., доктор політичних наук, професор;
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор.

Склад редакційної колегії:

Андрущенко В.П.	доктор філософських наук, професор, академік АПНУ;
Андрусишин Б.І.	доктор історичних наук, професор, академік УАПН;
Бабкін В.Д.	доктор юридичних наук, професор, академік УАПН;
Бабкіна О.В.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Бебик В.М.	доктор політичних наук, професор;
Бех В.П.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Булда А.А.	доктор педагогічних наук, професор;
Варзар І.М.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Волинка Г.В.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Головатий М.Ф.	доктор політичних наук, професор;
Горбатенко В.П.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Дробот І.І.	доктор історичних наук, професор;
Зеленько Г.І.	доктор політичних наук;
Кремень В.Г.	доктор філософських наук, професор, академік НАНУ;
Михальченко М.І.	доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАНУ;
Розова Т.В.	доктор філософських наук, професор;
Телешун С.О.	доктор політичних наук, професор;
Хилько М.І.	доктор філософських наук, професор.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 8 від 29.03.2012 р.)*

© Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, 2012
© Автори статей, 2012

Зміст

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

Бабкіна О. В.

РОЗВИТОК ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ:
ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА.....5

Варзар І. М.

ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ СЕНСОЗМІСТ «НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ»
В ІСТОРІОЛОГО-РЕЛЯТИВНИХ АСПЕКТАХ.....9

Картунов О. В.

НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ ВНЕСОК В. І. ВЕРНАДСЬКОГО В ПІДВАЛИНИ КОНЦЕПЦІЙ
ІНФОРМАЦІЙНОГО, ЗНАННЄВОГО ТА НООСФЕРНОГО СУСПІЛЬСТВ.....17

Андрущенко Т. В.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ
У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ.....23

Климкова І. І.

ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ.....29

Козакевич І. О.

СОЦІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА.....35

Зайченко Л. М.

РОЗВИТОК ЗАХІДНИХ ПОЛІТИКО-ТЕХНОКРАТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....42

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Остапенко М. А.

ПЛЮРАЛІЗМ ТА НЕОКОРПОРАТИВІЗМ ЯК МОДЕЛІ УЗГОДЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ
СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ.....48

Нечипоренко Ю. С.

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ РАЦІОНАЛІЗОВАНОГО
ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ).....53

Масловська О. М.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ.....58

Прядко Т. П.

ПОПУЛІСТСЬКІ МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ62

ПОЛІТИКА У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Северинюк В.М.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ.....66

Ткач В. Ф.

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ, РОСІЇ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ
У СФЕРІ ЗАПОБИГАННЯ ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....70

Гришук Т. В.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА
ЇЇ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ.....75

Марченко Ю. В.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА
В НЕДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ.....79

Семенець-Орлова І. А.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗДІЙСНЕННЯ АНАЛІЗУ ЕФЕКТИВНОСТІ
СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....86

Дубровський Р. В.

НОВА ЕНЕРГЕТИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЇ У ХХІ СТОЛІТТІ: КОНЦЕПЦІЯ
«ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ІМПЕРІЇ» ТА РІВНІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ.....91

ПОЗАІНСТИТУЦІЙНІ ВИМІРИ ПОЛІТИКИ

Денисюк С. Г.

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ100

Дьоміна О. С.

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.....105

Сташук В. Ф.

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР (ДЕЗ) ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
В УКРАЇНІ.....110

Козлова О.М.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МЕНТАЛЬНОСТІ.....116

Гаврилюк Д.Ю.

ВИДИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО АБСЕНТЕЇЗМУ: ПОЛІТОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ123

Циркін І. М.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ОСОБИСТОСТІ.....128

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

*Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова*

УДК 321.01:316.3.34

РОЗВИТОК ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ: ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Розглядаються витоки, еволюція та перспективи політичної освіти в системі вищого навчального закладу. Підкреслено значення підготовки політологів для демократичного політичного розвитку суспільства. Проаналізовано основні проблеми становлення політології як навчальної дисципліни в 90-і рр. минулого століття, необхідність її подальшого розвитку. Особливу увагу приділяється зв'язку між науковими пошуками в сфері політичного знання і впровадженнями їх результатів в навчальний процес підготовки молодого покоління політологів.

Ключові слова: політична освіта, політологія, політична культура, політична наука, науково-педагогічна діяльність, громадянське виховання, демократизація.

Рассматриваются истоки, эволюция и перспективы политического образования в системе высшего учебного заведения. Подчеркнуто значение подготовки политологов для демократического политического развития общества. Проанализированы основные проблемы становления политологии как учебной дисциплины в 90-е гг. прошлого столетия, необходимость ее дальнейшего развития. Особое внимание уделяется связи между научными поисками в сфере политического знания и внедрениями их результатов в учебный процесс подготовки молодого поколения политологов.

Ключевые слова: политическое образование, политология, политическая культура, политическая наука, научно-педагогическая деятельность, гражданское воспитание, демократизация.

We consider the origins, evolution and prospects of political education in higher educational institution. The importance of preparing for the political analysts of the democratic political development of society is stressed. The main problems of formation of political science as an academic discipline in the 90s. the last century, the need for its further development is analyzed. Particular attention is paid to the relationship between scientific research in the field of political knowledge and implementation of their results in the learning process of preparing the younger generation of political scientists.

Key words: political education, politology, political culture, political science, scientific and educational activities, civic education, democratization.

На межі 80-90 рр. минулого століття суспільні процеси, які відбувалися у світі, поставили на порядок денний необхідність створення нової сучасної системи суспільних наук, яка б могла адекватно пояснити суспільні процеси та дати студентам сучасні знання про суспільство, його економічну основу, політичне життя, культуру, релігію тощо. Нова суспільна наука повинна була стати проблемно-теоретичним і наукознавчим переосмисленням позитивного багатства філософії, соціології, економічної теорії, правознавства, державознавства й інших наук, своєрідним індикатором філософсько-соціологічного і політико-правового знання.

Молоде українське суспільство актуалізувало особливо гостру потребу у системі розповсюдження політичних знань. Розгортання політичної освіти мало на меті політичну соціалізацію особи, введення індивідів до системи політичних відносин, їх орієнтацію на активну

участь у розбудові демократичної, соціальної і правової держави, формування демократичних цінностей, свободи, гідності і громадянської відповідальності кожного, засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими, політичними організаціями, особистостями і державою, між країнами та народами, поважання прав людини та законів держави. Практичне втілення нових ідей політичного виховання передбачало докорінне оновлення змісту, форм і методів вивчення соціально-гуманітарних курсів на основі фундаментальної перепідготовки викладачів; створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців; утвердження в суспільстві політичних знань шляхом широкої політичної просвіти населення і соціалізації особистості; створення і розвиток державної системи політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки, яка базувалася б на фундаментальних цінностях, демократичній культурі, на ідеях свободи, соціальної справедливості, громадянського миру.

Саме у такому контексті у нашому університеті й постала необхідність створення кафедри політології, що утворилась на базі кафедри соціально-політичної теорії в 1991 році, сприйнявши і продовживши наукову і педагогічну традицію, що склалася завдяки зусиллям таких науково-педагогічних працівників, як доктор філософських наук, професор М.Д. Ющенко, доктор історичних наук, професор О.А.Завадська, доктор історичних наук, професор Є.Ф. Безродний, які в різні часи очолювали кафедру наукового комунізму. В межах соціально-гуманітарного факультету розпочалася робота по відкриттю нових спеціальностей, серед яких була і «Політологія», ліцензування якої Міністерство освіти України здійснило у 1992 році. В тому ж році було відбувся перший набір студентів за цією спеціальністю. Лише у 2003 році у зв'язку з розширенням напрямів підготовки фахівців, введення нових спеціалізацій, запровадженням підготовки студентів за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Магістр політології», а також диференціацією завдань загальнополітологічної та спеціально-політологічної підготовки, зміцненням науково-педагогічного складу кафедру політології та соціології було реорганізовано. Вона стала основою для утворення трьох кафедр Інституту – кафедри політичних наук, кафедри соціально-політичних дисциплін і кафедри теорії і методики викладання соціально-гуманітарних наук.

Основними завданнями кафедри стали: розробка концептуальних засад нової для незалежної України науки та навчальної дисципліни – політології, її предметного поля та методологічних принципів; визначення місця української політичної науки в системі гуманітарних знань; втілення у навчальний процес нового політичного знання, написання перших вітчизняних підручників з політології, нових курсів і спецкурсів, енциклопедичних словників, методичних та дидактичних матеріалів, лекцій, розробок тощо; поширення політологічних знань серед молоді; підготовка науково-педагогічного складу до виконання нових завдань.

На початку 90-х років ХХ століття в Україні разом з утвердженням національної незалежності було започатковано процес формування політичної науки і освіти – науково-навчального комплексу, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні всього соціуму, соціальних груп та окремих індивідів систематизованих знань про політику і навичок участі у політичному житті. Відбувалося становлення вітчизняного наукового простору, в рамках якого виокремились такі напрями як політична антологія, спрямована на осмислення політичного життя і з'ясування тенденцій суспільно-політичного розвитку; політична антропологія, що вивчає значення політики в житті людини, існування людини політичної, політичної поведінки, людського виміру політики, діалектику політики і моралі; політична аксіологія як теорія політичних цінностей, інтересів, ідеалів, ідеологій [12].

До актуальних напрямів розвитку політичної науки можна віднести відродження історії світової і української політичної думки; розвиток теорії політичної науки і філософії політики; з'ясування механізмів функціонування влади і політичної системи суспільства; дослідження проблематики державотворення і демократизації суспільства; вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства; осмислення процесів становлення інфраструктури і ціннісної основи громадянського суспільства; усвідомлення соціального впливу і національних особливостей політичної свідомості та культури; визначення тенденцій міжнародної

політики і характеру сучасного цивілізаційного розвитку; формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, політичної соціології та ін.); виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

З часу свого заснування кафедра є важливим осередком впровадження та постійного оновлення сутності і змісту сучасної політичної освіти в Україні. Провідним лейтмотивом її діяльності є положення про те, що викладання політології повинно становити вагомий складову освітніх програм для різних категорій населення, як в межах існуючої державної системи освіти України, так і за її межами. Більше того, перед сучасними науковцями постає завдання сприяти інституціоналізації і теоретико-методологічній систематизації процесу досліджень в галузі політичної дидактики, надати політичній освіті і громадянському вихованню загальнодержавного статусу.

Проблема розвитку політичної освіти, викладання і вивчення політології була значно складнішою, ніж викладання таких традиційних суспільно-гуманітарних наук як філософія, соціологія, історія, правознавство тощо. Перед науково-педагогічною спільнотою постали завдання звільнення науки від догматизму, надмірної ідеологізації, які призводили до фальсифікації минулого, міфологізації сучасного, містифікації майбутнього. За нових, динамічних соціально-політичних умов кафедра взяла активну участь у творенні сучасної та нової для вітчизняного простору політологічної інфраструктури. Так в 1991 році було створено Українську Асоціацію політологів, її очолив директор Інституту держави і права НАН України, академік Ю.С. Шемшученко, з 1993 року – доктор юридичних наук, професор В.Д. Бабкін, а з 2003 року і до сьогодні – доктор філософських наук, професор М.І. Михальченко. До складу Асоціації ввійшли як індивідуальні (політологи, філософи, правознавці, історики), так і колективні члени (Інститут держави і права, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень, ряд кафедр, серед яких і кафедра нашого університету). За підтримки УАП в Україні створену Українську Академію політичних наук, спеціалізовані вчені ради по захисту дисертації з політичних наук. Навіть за об'єктивно несприятливих умов, перешкод суб'єктивного характеру завдяки діяльності УАП, науковців-політологів Інституту держави і права, Інституту політологічних та етнонаціональних досліджень, Інституту стратегічних досліджень, а також науково-педагогічного потенціалу кафедр політології, серед яких чільне місце зайняла кафедра політології та соціології нашого університету, в Україні все ж сформувалась самостійна науково обґрунтована інфраструктура політичної науки і освіти.

Кафедра політичних наук спрямувала свою роботу на формування демократичної політичної культури українського студентства незалежної української держави, а також підготовку фахівців, які б могли здійснювати викладання курсів соціально-гуманітарного циклу в системі загальноосвітньої та вищої школи. Розвиток нової політичної науки і політології як навчальної дисципліни йшов паралельно зі стрімким розвитком сучасних суспільно-політичних процесів в Україні і в світі, іноді не встигаючи своєчасно реагувати на ці процеси. Виконання таких складних завдань стало можливим завдяки кваліфікованому науково-педагогічному колективу кафедри.

Перші в Україні навчально-методичні матеріали до нових і складних курсів («Порівняльна політологія», «Філософія політики», «Загальна теорія політики», «Історія зарубіжних політичних вчень», «Методика викладання політології», «Політичні режими сучасності», «Методологія політичних досліджень», «Геополітика», «Світовий політичний процес», «Соціологія політики», «Етнополітологія»), передбачених навчальним планом підготовки політологів, розроблялися та впроваджувались у навчальний процес відомими науковцями та педагогами - членами кафедри. Їх методичні матеріали, тексти лекцій лягли в основу розробки фундаментального підручника з політології [9], проблемних лекцій з політичних наук [1; 4; 6; 10] та подальших галузевих напрацювань з різних політичних проблем [2; 3; 5; 7; 8; 11]. Особливі складнощі були пов'язані з можливостями бібліотечного фонду забезпечувати студентів необхідною науковою і методичною літературою. Тож викладачі кафедри разом з бібліотекою університету активно долучилися до впровадження різноманітних новітніх форм навчання: тематичних виставок, інформаційних виступів, ознайомлення студентів з бібліотечним фондом університету та наукових бібліотек м.

Києва. За безпосередньою участю Т.Д. Гром'як, завідувача читального залу Інституту, зібрано рідкісну на той час бібліотеку для якісної підготовки студентів-політологів, виписано найновіші наукові видання в галузі політичних наук. Запам'яталися публічні обговорення, лекції-діалоги, семінари-дискусії, політологічні клуби особливо з таких актуальних питань порядку денного, як проект першої Конституції незалежної України (1995-1996 рр.), запровадження нової виборчої системи в Україні, співробітництво з Асоціацією молодих політиків і політологів України, де студенти брали найактивнішу участь.

За роки, які минули з часу створення кафедри, її співробітниками проведена низка науково-методичних конференцій, семінарів, дискусій, виступів на сторінках періодичних видань. Сьогодні потужний науково-педагогічний потенціал кафедри складають доктори політичних наук, професори О.В.Бабкіна, В.М.Бебик, І.М.Варзар, В.П. Горбатенко, М.А.Дмитренко, Г.І.Зеленько, С.О.Телешун, доценти І.А.Горбатенко, А.А.Карнаух, М.А.Остапенко, О.В.Поляков. На кафедрі розроблено навчально-методичні комплекси з усіх дисциплін, що становлять основу фахової підготовки студентів відділення «Політологія». Ці комплекси включають навчальні програми, тексти лекцій, методичні матеріали до проведення семінарських та індивідуальних занять, а також для самостійної роботи студентів, перелік тем для рефератів, курсових, дипломних і магістерських робіт, тестові та контрольні запитання, екзаменаційні білети, дидактичні ресурси.

Накопичення та викладання політичних знань нині потребує не тільки політологічного, але й соціологічного, економічного, правового аналізу, внаслідок чого кафедра політології від витоків свого створення ініціює міждисциплінарні зв'язки з іншими кафедрами, що забезпечують викладання предметів соціально-гуманітарного циклу (кафедри історії і теорії держави і права, політології і державного управління, соціальної філософії та філософії освіти, управління та євроінтеграції, методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін, теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін, історії та етнополітики, етнології). Міждисциплінарний підхід сприяє посиленню процесів інтеграції та кооперації гуманітарних наук. Розвиток концептуальних засад політології відбуваються на ґрунтовному філософсько-світоглядному рівні, найбільш вагомими науковими результатами досягаються на перехресті різних наукових галузей, зокрема філософії політики, філософії права. Тому професорсько-викладацький склад кафедри політичних наук постійно працює над розвитком та оновленням наукового співробітництва в Україні та за її межами. Для науковців та педагогів кафедри політичних наук особливе значення має філософія освіти.

З часу свого заснування кафедра політичних наук є важливим осередком впровадження та постійного оновлення сутності і змісту сучасної політичної освіти в Україні. Провідним лейтмотивом її діяльності є положення про те, що викладання політології повинно становити вагомий складову освітніх програм для різних категорій населення в межах існуючої державної системи освіти України. Більше того, перед сучасними науковцями постає завдання сприяти інституціоналізації і теоретико-методологічній систематизації процесу досліджень в галузі політичної дидактики, надати політичній освіті і громадянському вихованню загальнодержавного статусу.

Література:

1. Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: [Підручник] / В.М. Бебик.- Каравела, 2009.- 496с.
2. Варзар І.М. Політична етнологія: пропедавт. курс: [Авт. підручник] / І.М. Варзар. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: ДП Вид.дім «Персонал», 2011. – 354 с.
3. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
4. Дмитренко М.А. Лекції з політології: Інститут президентства: [Навчально-методичний посібник] / М.А.Дмитренко. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2010. – 229с.
5. Зеленько Г.І. Політична „матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України.- К.:Знання України,2007.-336 с.

6. Лекції з політології: [Навчально-методичний посібник] / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 332 с.
7. Основи публічної політики та управління: навч. посіб./ Уклад: С.О.Телешун, С.В. Ситник. - К.: НАДУ, 2011.- 310с.
8. Остапенко М.А. Політична культура суспільств: [Навч. посіб.] / М.А.Остапенко. - К.: МАУП, 2008. – 96с.
9. Політологія: [Підручник] / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: «Академія», 2008. – 568 с. – (Альма-матер).
10. Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В.Й.Скиба, В.П.Горбатенко, В.В Туренко. - К.: Основи, 1996. - 718 с.
11. Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: [Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8-9 лютого 2006 р.] / [За ред. В.П.Беха]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 366 с.
12. Філософія політики: [Корот. енцикл. слов.] / НАН України. АПН України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; [Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін.; Редкол.: Л.В. Губерський (кер.) та ін.]. – К.: Знання України, 2002. – 669 с.

Варзар Іван Михайлович,

*доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 32(092)(4):323.1

ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ СЕНСОЗМІСТ "НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ" В ІСТОРІОЛОГО-РЕЛЯТИВНИХ АСПЕКТАХ

У статті здійснено спробу відтворити цілісну теоретичну концепцію національної ідеї як політолого-етнологічного феномену. Виявлено її теоретичні генези, понятійні супутники, форми прояву, історико-об'єктивні джерела, об'єкт-предметні засади тощо. Концепцію національної ідеї відреставровано на широкому фоні та історичному тлі процесу генезування політолого-етнологічної думки Європи Нового та Новітнього часів, – від Англійської революції середини XVII ст. аж до українського сьогодення.

Ключові слова: *донаціональні народи-етноси, ідейний урок, етносубтитульна ідея, етноесенціальна ідея, меншинські етнолюди, національна ідея, політичний громадянин, титульний народ-етнос, теоретичний концепт.*

В статье анализируются историологический генезис и политолого-этнологическое содержание политологемы "национальная идея". В фокусе внимания автора – специфика идеологемного бытия национальной идеи в полиэтническом обществе. Самовыделяется основной теоретический концепт: для динамического развития любого полиэтнического общества крайне важно диалектическое спряжение национальной идеи титульного народа и этноэссенциальных идей всех сущих в стране народов-этносов, – что и необходимо отобразить в Концепции государственной этнополитики имярек-страны.

Ключевые слова: *донациональные народы-этноты, идейный урок, меньшинские этнолюди, национальная идея, политический гражданин, теоретический концепт, титульный народ-этнос, этноэссенциальная идея.*

The article a coherent theoretical conception of the national idea as politic-ethnological phenomenon attempts to recreate. Its theoretical genesis, conceptual companions, manifestations, historical and objective source, object-subject basis are found. Concept of national idea restored to a broad background and historical background genesis process politic-ethnological views of the New

Europe and modern times - from the English Revolution of the mid-seventeenth century until the Ukrainian today.

Keywords: *beforenational nations, ethnic groups, ideological lesson etnosubtytulna idea etnoesentsialna idea, menshynski etnolyudnosti, national idea, a political citizen, title people, ethnic group, theoretical concept.*

На конструктивне соціумо- і державотворення національна ідея (далі: НІ) орієнтує і мобілізує далеко не всі соціально-політичні (індивідуальні, групові й великомасивні) суб'єкти, а лише ті, які розуміють межі застосування її (НІ) творчих потенцій та свідомо визначають своє місце в поліаспектному діяльнісному процесі реалізації її соціально-політичного змісту та цілей. У такому разі й сама НІ стає полікотворчим феноменом. Першоумовою для цього є висока міра політико-культурної зрілості тої нації/народу, чия історичну місію НІ втілює.

Найуспішніше НІ функціонує та творчо метаморфозує у контекстах життєдіяльності трьох політико-етнічних суб'єктів, – (1) етноісторичної нації, (2) політичної нації та (3) політичного класу. Найнебезпечніші колізії навколо НІ утворюються саме у згаданих контекстах та саме у багатонародній країні (поліетнічному суспільстві). Максимізація успіхів життєдії НІ та мінімізація небезпек навколо неї можливі лише за умов існування у тій країні/суспільстві дієво зрілих у кратологічному сенсі політичної нації та політичного класу.

1. Понятійні прояснення змісту вправ довкола національної ідеї

Поняття "народ" у світовій гуманітаристиці – полісемічна категорія: (1) в науково-етнологічному сенсі – це народ-етнос, або ж етноісторична спільність; (2) в соціолого-демографічному сенсі – це змішаний народ-населення, або ж помешканське народонаселення; (3) в антропо-профільному сенсі – це символічні людські утворення (на кшталт "діти – народ першобожого творіння", "жінки – ніжний народ", або ж "науково-творча інтелігенція – етично вразливий народ" тощо). Темі нашої статті концептуально пасує перше категорійне тлумачення поняття – "народ-етнос", частково – поняття "народонаселення".

Суша ООНівська статистика (1986 р.): сьогодні на планеті живе 4 000 народів-етносів, які "вміщуються" у менш як 200 країн. Звідси випливає висновок: усі країни світу є багатонародними. Україна – у тому ж числі: станом на початок 2000 р. її населяли представники 136 народів-етносів землі, наприкінці 2006 р. їх налічувалося 149, а вже станом на початок 2010 р. їх виявилось 152 етноодиниці [12]. Немає жодного сумніву в тому, що "арабські революції" 2011–2012 рр. дещо примножать й останню цифру.

Але в цієї статистики є й інший, дещо затуманений політичною популістикою і непрофесійною політичною наукою сенсозмістовний бік: означені 4 000 народів-етносів перебувають на чотирьох, різномістовних стадіях соціально-цивілізаційної зрілості, – на стадіях роду, племені, народності, нації. У світі лише 800 народів-етносів перебувають на стадії нації. В Україні – лише понад два десятки нації, 130 з них перебувають на донаціональних стадіях (скажімо, цигани Кривдонбасу та кримські караїми перебувають на стадії родовій, гагаузи Придністров'я та асирійці Чернігівщини – на племінній стадії, татари Криму та роми Закарпаття – на народовській стадії). Ось і постає нетривіальне запитання: чи можна і чи правомірно на всіх різностадійно зрілих народів-співвітчизників одної абстрактно взятої країни "надіти" (екстраполювати) одну "узагальнюючу" НІ, – нехай радше у випадку, коли йшлося б про найдревніших, найцивілізованіших та "найшляхетніших" народах-етносах?..

Ми підійшли до найтяжчої та найнеординарнішої проблеми або ж проблемної колізії у серцевинному змісті області державної етнополітики в багатонародній країні... Що то є сама по собі НІ? Коли, хто та як розглядав саму словесно-понятійну конструкцію НІ? Яким же є її соціально-політичний та політолого-етнологічний змістосенс в минулому та сучасному вимірах? Ці запитання легше задавати, аніж на них врозумливо, науково та без "ідеологізмів" відповідати. Чому ж?

2. Політико-пізнавальна історіологія, що передує проясненню сенсозмісту поняття "національна ідея"

Відповіді на ці запитання уявляється можливим лише у призмі "концепції етнокультурного релятивізму" П. Берка. Самий же феномен НІ, за його підказкою, назвемо "етнокультурною конструкцією, що змінюється у часі та просторі" [13, с. 16]. А це – у будь-яких аспектах розгляду питання – вимагає історіологічної диференціації самої постановки попередньо-аксіологічного запитання, – якими у самої генези НІ є її сутнісні прояви та змістовні конструкти: ситуаційно історичними? етнокультурними? політичними? просто релятивними?

Це не "деталі". Зумисна чи невігласна розмазаність граней самої НІ, або ж навіть її ситуаційних проявів, – все це може дискредитувати святі й недоторкані етичні матерії навколо неї. Наприклад. (1) Пов'язана з ім'ям І.С. Мазепи ідея політико-державної незалежності України на початку XVIII ст. сьогодні, опинившись "в руках нечистих хлоп'яків, що за ніч стали патріотами" (Б. Олійник), кількома метаморфозними акціями перетворена на зрадницьке кліше. Або ж ось останнім часом маємо приклади політолого-етнологічних неохайностей з міжнародним та міждержавним присмаком. Пригадаймо, як з легкої руки В.А. Ющенко, (2) нещодавно "проблема Голодомору" із статусу тоталітаристської жертвовності зметаморфозувала до статусу етнополітично-ідейного жупела ("російсько-шовіністичний геноцид проти українського народу"). (3) Зрештою, ще пригадаймо, як політико-терористичні "діяння" лідерських осіб ОУН–УПА в Польщі та Білорусі "помаранчевими" політиками були піднесені у ранг "героїко-патріотичних".

Подібні "релятивістські вправи" навколо феномену НІ П. Берк акцептує в наступній політолого-етнологічній тональності: "Хоч би як рішуче ми прагнули уникнути упереджень, пов'язаних з етнічністю, кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, – нам не уникнути розуміння минулого під певним кутом зору" [13, с. 18]. Отже, вибір "свого кута зору" на етнокультурні та історико-політичні минулості взагалі та, зокрема, на першогенезу і першообраз НІ в будь-якій країні та будь-коли є справою радше історіологічного огляду питання, аніж "чисто" пізнавальної його оцінки. У цьому зв'язку задамося запитанням: Що посприяло правильній постановці адекватного до істини питання про сутність НІ в центральних та західноєвропейських країнах? Коли це сталося та й взагалі, – завдяки чому це сталося?

Європа часів Ранняго Середньовіччя – це багатотисячна мережа родоплемінних союзів першоетнічних людностей – мережа безсистемна, "майже безетнічні" людності. За визначенням А. Дж. Тойнбі, це була мережа часу від V до IX ст., "епоха безнаціональних і безтериторіальних Меровингів" [14, ч. 6, розд. 2, 5]. Чому "безнаціональні людності"? Тому, що тоді давньолатинське слово *patio* (народ) ще не аплікувалося до розатомованих, роздрібнених по лісах і печерах родів і племен (хоча у чисто науково-етнологічному сенсі, роди і племена теж є народами перших двох стадій соціоцивілізаційної зрілості людства). А вже наступні дві епохи – Високе та Пізнє Середньовіччя (IX–XIII ст. та XIV–XVII ст.) – це вже більш-менш зорганізована Каролінгами Європа – та зорганізована ще досить розпливчастими рамками "Священної Римської імперії". Який же тоді відбувся політолого-етнологічний зсув-перелам?

Меровингових часів роди та племена (головним чином, Західної і частково – Центральної Європи) з'єдналися вже у лавах народностей. Вперше за усі попередні – після римлян – часи давньолатинське слово *patio* (народ) стали аплікувати і до народу взагалі, і до народності як етноцивілізаційної стадії зрілості будь-якої людності. (В дужках зазначимо: дана чужоетнічна філологістика усе не-європейське людство й досі тримає у фальшивих обіймах, коли "нацією" називають себе і дикі родові союзи Тропічної Африки, й індіанські племена Америки, і вчора ще піщані племена Аравійської пустелі, які на "нафтодоларових пункціях" раптом опинилися високорозвиненими "техніко-кібернетичними націями", і нині дійсно високоцивілізовані скандинавські народи-нації, які тривало соціалізувалися.) Тоді й виник ерзац етнокультурного солідаризму: "ми – європейці", на обслугову якого й мала стати якась політолого-етнологічна ідеологема – родогенез НІ.

На історіологічне – тривале, "нерівне" й динамічне – становлення феномену НІ позитивно й детерміністськи впливали три цінності: (1) політична держава, (2) католицька релігія та (3) класична латина. Три різносеміологічні явища зметаморфозували до дуалітету "народ – держава": *Quis patio – unius statio* (кожному народові – свою державу). Як наслідок, до згаданого

солідаризму "ми – європейці" додалися ідеологеми "ми – єдиновірці" та "ми – єдиноподданці". Останні й слугують ерзацами першопостановки питання про генезис НІ.

Приблизно з XIII ст. під "державою" стали розуміти й "країну". Англійська революція середини XVII ст. вперше поставила до розгляду питання про легітимаційне ставлення народу до держави взагалі та, зокрема, до політики уряду в частині пронародного/антинародного управління справами суспільства. В теоретичному мисленні Т. Гоббса це відгукнулося концептом про девіацію механізму держави на (1) сукупність соціальних інститутів і на (2) сукупність політичних інститутів, які – "в принципі" – можуть обслуговуватись двома нерядоположними ідеологемами, – "політичною ідеєю" та "державницькою ідеєю". Якщо держава успішно справляється зі своїми соціумотворчими завданнями, послуговуючись обома ідеями, – вона є "матір'ю-покровительською країною", якщо ж ні та ще й "безсоромно курсує" під обома ідеями, – "держава є повією". Це було сказано в роботі "Про громадянина" 1651 року. У другому ж (латинському) виданні свого "Левіафана" він уже вводить до вжитку поняття "політична держава". Це – "добровільна згода людей в надії на те, що одна людина чи ціле зібрання людей захистять їх проти усіх інших" [6, с. 197].

Питання ж про те, "під якою ідеєю" має діяти політична держава взагалі, Т. Гоббс залишає своєму молодшому сучаснику – Дж. Локку. У книзі "Досвід про людський розум" (1690 р.) він першим у Європі підійшов до феномену "ідея" в суто духовно-мислительській діяльності людини. Ідея "означає усе те, що є об'єктом мислення людини, або... те, чим може бути зайнята душа під час мислення" [10, с. 144]. Якої ж окраски та якого характеру може бути ідея, – народного, державного, етнічного, політичного і т.п., – Локк не сказав. Але підкреслив одну константу: будь-яка суто людська ідея має будуватись на якихось всезагальних "принципах, ...з якими згодні усі люди", більше того, – цими принципами "має послуговуватись усе людство" [10, с. 414, 415].

Свою думку Дж Локк не конкретизував. Це спонукало мене, автора статті висунути припущення: тими принципами засадування будь-яких людських ідей, – у тому числі і НІ – можуть бути "тріадні М": мова – мислення – мораль. Кілька років тому, аналізуючи аннали теоретичної думки Європи Нового і Новітнього Часів [4], я наштотхнувся на концепт: на Заході НІ, як і інші загальнолюдські ідеї, могли б прогресувати, лише будучи культивованими та "відшліфованими" в трьох загальноцивілізаційних "школах", – в (1) релігії, (2) освіті та (3) науці.

У кого що болить, – той про те й говорить... А українські труднощі – та й "нерівна хода взагалі" – чим пояснити? У західному дзеркалі відповідь вимальовується наступна: народні низи так цілісно й не пройшли означені "школи", а вітчизняна політична еліта усіх останніх політичних епох свою соціумо- та державотворчу діяльність так і "не встигла" свідомо та цілеосмыслено базувати на означених тріадних принципах (мові, мисленні, моралі). Однак, повернемося до безпосереднього предмета аналізу.

Суто політолого-етнологічних аспектів буття НІ вперше в європейській науці у 30 – 40-х роках XVIII ст. торкнувся А.Д. Кантемір – молдавський учений, дипломат і "фундатор новоросійської літератури" (В.Г. Белінський). У низці теоретичних праць, поезій, дипломатичних депеш і приватних листів він вживав предтечі-ерзаци НІ, – такі, як от: "ідейна субстанція народу", "іномисліє нації про себе і світ", "соціоісторична думка" та ін. Причому, вживав не сегментарно та зумисне ізольовано, а в контекстах з іншими (ним же винайденими!) термінами: "територіальна репрезентація", "депутат/депутація", "етнічна природа людини", "політична матерія", "соціальне середовище" та ін. [8, с. 107, 112–114].

Будучи Послом Росії в Англії та Франції, А.Д. Кантемір першим серед східноєвропейських вчених першої половини XVIII ст. проникливо помічав і позитиви, і негативи етносоціополітичного життя західноєвропейських країн. Йому, наприклад, кидалися у вічі (1) намагання англійських і французьких вельмож асимілювати "чужоземних людей в культурно-релігійному казані" відповідних метрополій; (2) поступове формування навіть у простонародних низах звички "привчати туземця до всього свого у побуті та мислі"; (3) навіть у знаних інтелектуалів свого часу інде він помічав зверхнє ставлення "до світу людей другого сорту", не презумуючи в них "свого бачення себе в уселюдському зеркалі"; (4) часто перебуваючи на Лондонській біржі та на Паризькому ринку, він натрапив на таке явище: через експорт товарів та

продуктів ремесел метропольні вельможі "експортували й свою ідейну фізіогномію"; (5) одного разу, перебуваючи в "Університеті Східного Лондона" (який уже три століття готує адміністраторів та усемислимих "спеціалістів" для "країн третього світу"), Кантемір заніс до щоденника запис: "Цікаво, з якою ідеєю на лобі та й в голові цей індус повернеться до свого Хіндостану?!!!" [8, с. 129, 132, 201].

Підіб'ємо етапний підсумок. У ранзі соціумо- і державотворчого конструкту словесно та концептуально ще не сформульована НІ перед європейським світом поставала двічі, – (1) на початку другого тисячоліття н. е. в якості ідейної спонуки до формування понад тисячі "національних держав", – фактично, мініатюрних країн, – у рамках Священної Римської імперії Каролінгів та (2) у другій половині XIX ст., – у розпливчастому вигляді "об'єднавчих ідей" паннеолатинізму, пангерманізму, панславізму, пантюркізму тощо, які й втілилися у факти створення кількох федералістських країн – Румунії (1859 р.), Австро-Угорщини (1867 р.), Італії (1869 р.), Німеччини (1870 р.) та ін.

3. До генези сенсополітичного змісту понятійних супутників НІ

Суто у політичній сфері окремо взятих країн образ НІ вперше "запрацював" у роки розгортання Великої Французької революції кінця XVIII ст. Влітку 1793 р. Л. Сен-Жюст, осмислюючи реформаціологічний зміст "радикальної тріади" Ж.-П. Марата "свобода – рівність – братерство" (1793 р.), підніс ці (на той час – ще буденно пересічні) слова у ранг "політичних ідей" та висловив думку про те, що вони "достойні того, щоб стати на ідейне озброєння політичного класу будь-якої революціонізованої країни" [9, с. 25, 27]. Відгукуючись на ідейно-політичний сенс цієї ж тріади, італієць А. Росміні (у книзі "Права у громадянському суспільстві", 1836 р.) зазначав: у по-справжньому вільному суспільстві політичні ідеї свободи, рівності і братерства "найперше мають стати на службі" у двох груп "політичних громадян у середовищі будь-якого цивілізованого народу", – у свідомих учасників політичних виборів та у свідомих платників податків [9, с. 25–27].

Понятійний сленг "політична ідея з етнічно-соціальним відтінком" уперше взяв до розгляду француз Ж. Мішле. У книзі "Народ" (1846 р.) він "розщепив" давньолатинське поняття "natio" (народ) на два терміни, – 1) на "народ як етнічно-історична спільність" (1978 року обрусілий німець Ю. Бромлей підніс цей термін вже у хрестоматійне поняття "народ-етнос") та 2) на "народ-населення" (або ж "народонаселення") [11, с. 10–11]. А у нас, – півторасти років опісля великого француза, – чи розрізняють ці поняття, які впритул підводять до розуміння глибинного сенсу поняття НІ? – Аніскільки! Ба більше того, в парламентських та урядових "верхах" ці поняття просто ототожнюють, – і дана облуда мислення потрапила навіть до Конституції 1996 р., а затим – до офіційних політичних документів та законодавчих актів.

Відкриття Ж. Мішле мало неабиякий вплив на політолого-етнологічну думку 50 – 70-х років XIX ст., коли на континенті почалися своєрідні каскадні аплікації явища "політична ідея" до різних секторів етнічної сфери багатонародних суспільств. Так, 1861 р. в законопроекті "Про гарантування національностей і мов в Угорщині" трансильванський румун А. Моціоні увів до вжитку поняття "політична нація", а угорець Ф. Деак 1862 р. прийшов йому на допомогу, уточнюючи: це – "об'єднані одною ідеєю та метою однодумці, які діють поза межами правових дозволів/заперечень офіційних політичних властей" [4, с. 27–28].

1870 р. угорець Л. Телекі у законопроекті "Про національні та етнічні меншини" у контексті етносоціального устрою Австро-Угорщини виділив трьох окремих етнополітичних суб'єктів, – "можливо, колись об'єднаних всекраїною ідеєю та вседержавною метою": (1) "провідні нації" в Австро-Угорщині (австрійські німці та угорці); (2) "національні меншини" (поляки, чехи, серби, галицькі українці, словени та ін.) та (3) "етнічні меншини" (воєводинці, хорвати, роми, словаки та ще три десятка інших "не-провідних народностей" дуальної монархії). Найціннішим тут є положення про те, що кожна з названих етнолюдностей "крокує у майбутнє під сонцем своєї провідної ідеї" (підкреслено мною. – І.В.) [4, с. 27]. Якої саме ідеї, не сказано. Але ми уточнимо: сленги "всекраїнова ідея" та "провідна ідея" можуть слугувати певними ерзацами сьогоднішньої НІ. Майже сімдесят років потому намагався це ще чіткіше сказати австрієць К. Реннер (друге видання книги "Нація і держава", 1939 р.): тією ідеєю може бути "виведений з

минулого досвіду ідейний урок про перспективи розвитку та розквіту кожної етнічної спільноти у кожній мультикультурній країні". Ще через кілька років в епізодичній статті К. Реннер той урок уже однозначно назвав "національною ідеєю кожного самосвідомого народу на землі" [15, S. 101–104]. Це чітко сформульоване понятійне положення є підсумком і вершиною розглядуваної політолого-етнологічної концепції.

Тепер і нам впору підбити підсумки. В суто теоретико-ідеологічному сенсі, національна ідея – це докладно засадована науковцями думка про історичну місію якогось народу як етноісторичної спільноти на вітчизняному геополітичному ґрунті. На письмі та в інформаційному просторі НІ може виступати у різномислових формах і візіях. Наприклад, – як ситуаційно-актуальний заклик до дії; як концептуально-перспективний орієнтир; як конструктивно-динамічна мобілізаційна думка; як застереження від застою; як смолоскип на шляху до гіпотетичних горизонтів; як вражаюча своїми цивілізаційними обр'яями мета і т.п. У кожній даній країні НІ теоретично розробляють наукові/інтелектуальні еліти, а на практиці її реалізують політичні еліти. У кожній же країні теоретично вироблена "суто місцевої" концепції НІ екстраполюється на два сегмента її (ідеї) змістовного поля, – на (1) поточний та на (2) перспективний сегменти поточного життя. Після того, як НІ теоретично розроблена та готова до праксеологізації (практичної реалізації), постає питання з питань: як до неї поставиться народ?.. Проблемна діалогія "ідея – народ" давно вже не висвітлюється ані вченими, ані публіцистами. А дарма...

Сто років тому діалогія жваво обговорювалася в колах професійних політиків марксистсько-ленінського гатунку. Перед розв'язанням Першої світової війни було вироблено два підходи до гіпотетики її реалізації під титлом: "Коли та за яких умов ідея стає матеріальною силою?" З'ясувалося, що К. Маркс ще у 70-х роках ХІХ ст. дотримувався думки: ідея стає матеріальною силою тоді, коли вона оволодіває народними масами. Йому нібито на початку ХХ ст. заперечував молодий В.І. Ленін, говорячи: ідея стає матеріальною силою тоді, коли народні маси володіють нею. Ось така надто повчальна колізія, про яку сучасність забула. І знову скажемо: а дарма... Запитуємось: чому за два десятиліття "не спрацювала" провідна ідея суверенізаційної епохи – ідея Незалежності? Відповідь перебуває на поверхні: ані ідея не заволоділа масами, ані маси не заволоділи ідеєю.

І все ж, повернемося в історико-політичні ретроспективи, – за вогнем, а не за попелом...

4. Доля концепту "національна ідея" за роки державно-політичної незалежності України

За радянську добу окреслені вище термінологічні відкриття в розглядуваній галузі знання або замовчувалися, або викривалися як прояви "етнічного націоналізму" чи й "гнилого етнічного позитивізму". Особливо діставалося К. Реннеру, – зокрема, за "псевдомарксистське слововживання". Гадаємо, через це й сама концепція НІ просто не діставала теоретичного розвитку. Даний широко не усвідомлений нігілізм відбився й на світобаченні ледь не всіх політикумних осіб незалежних років розвитку України. Як наслідок, аж до порогу наших днів феномен НІ перебуває у стані радше погано зрозумілого сленгу, аніж чітко осмисленого та на письмі творчо опрацьованого поняття. І все ж, певні посування відбуваються і в цій науково-політичній царині. За два десятиліття політико-незалежного буття країни "спеціалісти з проблематики НІ" скликали з десятків наукових форумів (конференцій, конгресів, семінарів, "засідань круглих столів" тощо), написали купу різноманітних статей, брошур, збірників, а два ветерана ліберально-романтичного руху – Л. Лук'яненко і Д. Павличко – з цієї проблематики написали по солідній книжці. А що у підсумку? На сьогодні:

– ще не доконче з'ясовано соціально-політичну природу самого феномена НІ, а відтак не вироблено її бодай всеукраїнового звучання робочої дефініції;

– не здійснено й спроби визначити суб'єкт-носіїв НІ в багатонародній країні, якою є й Україна;

– в основних політико-правових документах незалежницького часу (скажімо, в Конституції, в доктринах внутрішньої та зовнішньої політики, національної безпеки, інформаційної безпеки, в законі про безпекову політику взагалі та ін.) не здійснено й спроби визначити "практичну матрицю" можливих варіантів реалізації бодай якоїсь із робочих дефініцій НІ.

5. Про особистий внесок автора у справу теоретичного прояснення змісту політологією "національна ідея"

За законами науково-творчого та публіцистичного жанрів питаємо себе: ну а ти, реаліст-констататор, – ти що натомість зробив? Відповідаю. Точка зору автора цих рядків уперше висловлена понад двадцять років тому, – у 1994 р. [1, с. 106–123]. За цією монографією з проблематики НІ опубліковано з десяток малоформатних робіт. У концептуальному сенсі мій внесок у теоретичний потенціал проблеми НІ втиснений у наступні позиції:

1) Сама по собі НІ втілює науково засадовану думку про історичну місію якогось народу-етносу на вітчизняному геополітичному терені. (Це – моя прелімінарна робоча дефініція 1998 р. [3, с. 37–39].) Концепцію НІ, як правило, вироблює політична еліта країни, – радше той її (еліти) сегмент, який практично долучається до управління суспільними справами.

2) Право на формулювання та реалізацію своєї НІ – зусиллями відповідного сегмента політичної еліти – мають усі суші в даній країні народи-етноси та (підкреслюю!) поза урахування рівнів їхніх обсягів фізичного етномасиву, старожитності/новоісторичності, родопоходження, глибини історичного менталітету, рівня інтелектуального розвитку і т. п.

3) У багатонародній країні народи-етноси, природно, перебувають на різних стадіях соціально-цивілізаційної зрілості (нагадаємо: йдеться про стадії роду, племені, народності, нації), у зв'язку з чим й питання про їхню історичну місію зазнає певної диференціації. Для себе я давно встановив: а) по відношенню до титульного народу-етносу (це поняття я увів до обігу 1994 р. [1, с. 127, 130–144, 167–168]) його історична місія має носити автентичну назву НІ; б) по відношенню до субтитульних народів-етносів (це поняття ввів до обігу Ю.І. Римаренко), які перебувають на соціоцивілізаційній стадії нації, може діяти субтитульна національна ідея (СТНІ) (це поняття ввів до обігу той же Ю.І. Римаренко). Останнє поняття, вважаю, ситуаційно слід корелювати з НІ титульної людності; в) по відношенню до меншинських донаціональних народів-етносів (зі 152 етнолюдностей, які нині населяють Україну, приблизно 130 – це донаціональні меншинські людності) – це етноесенціальна ідея.

4) Поняття "донаціональні меншинські людності" належить угорцю Л. Телекі (1870 р.) [4, с. 27]. На сьогоднішньому українському ґрунті це поняття можемо проілюструвати кількома парними прикладами. Скажімо, до родосоюзів відносимо караїмів та придунайських циган; до племен – асирійців і турок-месхетинців; до народностей – кримських татар і гагаузів. По відношенню до всіх донаціональних народів-етносів 1998 р. я ввів до обігу поняття етноесенціальна ідея (ЕЕІ) [3, с. 37]. Це – та сама ідея про сенс історичної місії якогось народу-етносу, – тільки аплікована до донаціональних народів-етносів поліетнічної країни. Загальнокраїновий же синтез цих двох різносенсових ідей у 2009 р. я запропонував назвати національно-етнічною ідеологемою соціально-політичного розвитку багатонародної країни [5, с. 303–304].

5) В різнорівнево розвиненій багатонародній країні кратологічним мистецтвом урядування всенародними справами може вважатися та Концепція державної етнічної політики (КДЕП), яка діалектично сполучає соціумо- і державотворчі потенції НІ титульного народу-етносу, СТНІ субтитульних людностей та етноесенціальні ідеї (ЕЕІ) донаціональних народів-етносів. Вважаю за потрібне підкреслити: у кризових ситуаціях, напевно, усі субтитульні та донаціональні народи-етноси, тимчасово "наступивши на горло" власних ідей, мають консолідуватися навколо титульників, синтезувати одну, всекраїнової ваги НІ і спільними зусиллями "витягувати" країну із кризової скрути.

6) Усі три різносеміолові НІ мають дві перспективні ділянки реалізаційного поля, – поточну і перспективну. На зразок останньої сьогодні слід було б вважати регіоналістичну (Партії регіонів) ідею "радикального реформування України на модернізаційних засадах". В окремих же політико-кризових ситуаціях не можна нехтувати й потенціалом поточних НІ. Для сьогоденного стану країни, скажімо, тимчасове гасло "Гідний "Єврофутбол-2012" могло б набагато більше важити за "перспективно багату думку" одного экс-Президента – про "перетворення України у період до 2025 р. на туристичну Мекку". Народний депутат С. Гриневецький вважає, що в статусі "поточних НІ" могли б переможно побутувати (1) "прорив в освіті та науці", кардинальні просування (2) "у житлово-комунальному господарстві", (3) "в системі агропромислового комплексу" та (4) "в оновленій моделі дорожнього будівництва" [7]. Цілком раціональні та конструктивні судження.

Феномен НІ демонструє свої потенції не тільки всередині країни, а й за її межами. Вже друге десятиліття, пильно стежачи за нами, три центральноєвропейські сусідки – на фоні "хвилястих" соціумо- і державотворчих акцій правлячих в Україні кратологічних команд – почали методично корелювати свої НІ. Так, Румунія 1999 р. започаткувала "Програму етнокультурного єднання румун звідусіль"; з 2001 р. Угорщина послідовно реалізує свою програму "Соціального облаштування угорців із сусідніх країн", а Польща 2007 р. засадувала перспективно значущу "Карту поляка".

Минуло небагато часу, а негативний для України ефект реалізації лише цих трьох "антидейних програм" виявився досить чуттєвим (бодай в одному сенсі): у приграничних районах Придунав'я, Буковини, Закарпаття та Галичини обезлюднюються і потопають у злиднях ще недавно перенаселені та квітучі етнорегіони. Отож, і міркуємо: якби в найближчі роки вдалося "наповнити належним змістом" 70% НІ титульного українства, 25% СТНІ субтитульних неукраїнських націй та 5% ЕЕІ донаціональних меншинських людностей та увесь цей потенціал цілеспрямувати у радикально-реформаційне русло, – країна б дійсно розквітла й об'єктивно стала б лідером групи країн Центрально-Східної Європи (ЦСС). Ось тоді країни-члени Євросоюзу просилися б до нас в інвестори та туристи, а не ми до нього у слабосильні асоційовані члени... А поки що – через безплідно конфліктуючу політичну еліту – ми флуктуємо у хвості цивілізованої та об'єднаної Європи фігурою Манілова – пустомрійника гоголівського стибу.

Література:

1. Варзар І.М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія / І.М. Варзар. – К.: Школяр, 1994. – 224 с.
2. Варзар І.М. Політолого-етнологічні аспекти інтерпретації буття національної ідеї в поліетнічному соціумі // І.М. Варзар. // Ментальність і духовно-політичні проблеми формування Збройних Сил України. Наук. зб. / Під ред. О.І. Фортової. – К.: КВГІ, 1997. – С. 138–147. – 228 с.
3. Варзар І.М. Соціумо- і державотворчий потенціал національної ідеї в поліетнічному суспільстві. Тези до роздумів / І.М. Варзар.// Національна ідея – основа єдності суспільства: Спецвипуск НДПУ. – К.: 1998. – С. 35–41. – 60 с.
4. Варзар І.М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації та політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези / І.М. Варзар.// Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Вип. 1. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 22–38. – 158 с.
5. Варзар І.М. Політична етнологія. Пропедевтичний курс: Авторський підручник. / І.М. Варзар. – К.: Персонал, 2011. – 354 с.
6. Гоббс Томас. Избранные произведения. – В 2-х томах. – Том 2 / [Пер. с англ.]. – М.: Мысль, 1965. – 750 с.
7. Гриневецький Сергій. Про що свідчить аналіз проекту бюджету на 2012 рік / С. Гриневецький // Голос України. – 2011. – 3 листопада.
8. Кантемир А.Д. Сочинения, письма и избранные переводы / А.Д. Кантемир. – В 2-х томах. – Том 2: Письма. – СПб.: Академия, 1868. – 710 с.
9. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / а. Карась. – К.–Л.: Вид-чий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
10. Локк Джон. Опыт о человеческом разуме. Книга первая/ Д. Локк // Антология мировой философии. – В 4-х томах. – Том 2. – М.: Мысль, 1970. – С. 412–441. – 776 с.
11. Мишле Жюль. Народ /Ж. Мишле. – М.: Прогресс, 1965. – 480 с.
12. Населення планети побільшає... // Голос України. – К., 2009. – 3 квітня.
13. Нові підходи до історіописання / [За ред. Пітера Берка: пер. з англ.] – К.: Ніка-Центр, 2010. – 368 с.
14. Тойнби, А. Дж. Постыжение истории / [А. Дж. Тойнби,]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
15. Sinoptikus (K. Renner). Staat und Nation / K. Renner. – Wien, 1939. – 510 S.

Картунов Олексій Васильович,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук
Університету економіки та права „КРОК”

УДК 327.5

**НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ ВНЕСОК В.І. ВЕРНАДСЬКОГО В ПІДВАЛИНИ КОНЦЕПЦІЙ
ІНФОРМАЦІЙНОГО, ЗНАННЄВОГО ТА НООСФЕРНОГО СУСПІЛЬСТВ**

У статті здійснено спробу аналізу тієї частини величезної творчої спадщини В. І. Вернадського, що стосується розвитку знань, інформації та інформаційних технологій, а також їх впливу на політичну сферу суспільного життя. Доведено, що він, беручи до уваги деякі ідеї Ф. Бекона, зробив величезний, неперевершений, але, на жаль, поки що недостатньо досліджений і оцінений внесок у зародження і становлення концепцій інформаційного суспільства, суспільства знань та ноосферного суспільства. Стаття присвячується 150-річчю від дня народження (12.03. 1863) В. І. Вернадського.

Ключові слова: В.І. Вернадський, теоретичний внесок, інформаційне суспільство, суспільство знань, ноосферне суспільство.

В статье предпринята попытка анализа той части огромнейшего теоретического наследия В. И. Вернадского, которая касается развития знаний, информации и информационных технологий, а также их влияния на политическую сферу общественной жизни. Доказано, что он, принимая во внимание некоторые идеи Ф. Бекона, внес огромнейший, непревзойденный, но, к сожалению, пока еще недостаточно исследованный и оцененный, вклад в зарождение и становление концепций информационного общества, общества знаний и ноосферного общества. Статья посвящается 150-летию юбилею со дня рождения (12.03. 1863) В. И. Вернадского.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, теоретический вклад, информационное общество, общество знаний, ноосферное общество.

In the article the attempt of analyses of that part of V. I. Vernadsky's huge theoretical heritage which concern the development of knowledge, information and information technology and also their influence on political sphere of social life is made. It was proved that he, taking into account some ideas of F. Bacon, has made a grate, unsurpassed but unfortunately not enough studied and valued contribution to the generation and formation of the concepts of the information, knowledge and noosphere societies. The article is devoted to the 150 anniversary of V. I. Vernadsky's birthday (12.03. 1863).

Key words: V. I. Vernadsky, theoretical contribution, information society, knowledge society, noosphere society.

У відповідній вітчизняній та зарубіжній науковій літературі панує дивовижне розмаїття поглядів не лише щодо сутності концепцій інформаційного суспільства та/чи суспільства знань, а й щодо їх авторства, часу та місця народження, етапів еволюції тощо. Як правило, при цьому йдеться про другу половину ХХ ст. і найчастіше згадуються прізвища Д. Белла, а також П. Дракера, М. Кастельса, Ф. Махлупа, П. Стоун'єра та деяких інших переважно, або й виключно західних дослідників. І вже вкрай рідко згадуються, якщо згадуються взагалі, прізвища тих мислителів, які стояли у витоків та закладали підвалини зазначених концепцій, зокрема Ф. Бекона та В. І. Вернадського.

Одразу ж зазначимо, що справжнім „прабатьком-засновником”, щоправда не самих концепцій, а лише ідей інформаційного суспільства та/чи суспільства знань, на наш погляд, був англійський вчений Френсіс Бекон (1561-1626 рр.). Принагідно відзначимо, що минулого, 2011 р., світове наукове співтовариство відзначило 450-у річницю з дня народження цього видатного вченого.

У своїх численних працях Ф. Бекон вперше сформулював і чітко виклав цілу низку надзвичайно цікавих, оригінальних та інноваційних на той час ідей, чимало яких не втратили своєї актуальності й досі. Зокрема він: 1) вказав на важливість одержання й використання інформації та

обґрунтував тезу про видатну роль знання і наук у всіх сферах суспільного життя; 2) винайшов спосіб, який пізніше було покладено в основу двійкової системи числення як найбільш зручного механічного, алгебраїчного опрацювання, збереження і передачі інформації, що пізніше було використано при створенні комп'ютера; 3) довів необхідність створення системи інформаційної безпеки і запропонував досить оригінальні на той час засоби її забезпечення (зокрема, „шифри найвищого ступеня досконалості”); 4) дав низку блискучих, просто афористичних і водночас абсолютно коректних визначень знання („знання – сила”, „знання є сила, сила є знання”, „знання і могутність – одне і теж” та ін.); 5) запропонував досить вдалу класифікацію знань і наук; 6) оновив і суттєво збагатив методологію наукових досліджень багатьма підходами і принципами, якими і досі користується світова наукова спільнота; 7) обґрунтував необхідність „державної підтримки і надання субсидій” закладам науки і освіти, а також „публічного заохочення і матеріального забезпечення” вчених і викладачів;

8) висунув та обґрунтував ідею, яка сьогодні лежить в основі Болонського процесу тощо [1, с. 307-310];

Зрозуміло, що кожна з восьми висунутих ідей та запропонованих Ф. Беконем інновацій заслуговує і може стати темою поглибленого аналізу, але це, по-перше, виходить за рамки даного дослідження, а, по-друге, про це вже йшлося в одній зі спеціальних публікацій автора даної статті [6, с. 48-56];

Таким, на нашу думку, був далеко не повний теоретичний внесок Ф. Бекона в зародження ідей інформаційного суспільства та/чи суспільства знань і практичний внесок у розвиток засобів інформації та комунікації. Недарма американський вчений Б. Фаррінгтон, називав Ф. Бекона „філософом індустріальної науки” і стверджував, що таку людину можна вважати „благодійником людського роду”, „поборником свободи”, „приборкувачем людських потреб” тощо [9, р. 37]. До цього можна лише додати, що Ф. Бекон був філософом не лише науки індустріального суспільства, яке тоді лише народжувалося, а й філософом-піонером науки прийдешнього (з точки зору часів його життя) і сучасного інформаційного суспільства та/чи суспільства знань.

Подальший свій розвиток ідеї Ф. Бекона отримали в працях видатного українсько-російського дослідника Володимира Івановича Вернадського (12.03.1863 – 06.01. 1945), 150-річний ювілей від дня народження якого в березні наступного року відзначатиме українське, російське та, без перебільшень, і світове наукове співтовариство. Адже, як відомо, В. І. Вернадський був вченим-енциклопедистом, засновником низки нових наукових дисциплін і напрямів, у тому числі концепції ноосфери, істориком і організатором науки (перший Президент Української Академії наук, створеної саме з його ініціативи 1918 р.), самобутнім філософом і справжнім мислителем, ідеї якого в силу їх евристичності, оригінальності та креативності визначили і продовжують визначати розвиток багатьох сфер сучасної та й майбутньої науки.

Можна погодитися з висновком російського дослідника А. Л. Яншина, який зазначав, що праці В. І. Вернадського, зокрема його фундаментальна монографія „Наукова думка як планетне явище” – „це вершина творчості В. І. Вернадського, величезний за задумом результат його роздумів про долю наукового пізнання, про взаємовідносини науки і філософії, про майбутнє людства” [2, с. 9]. До цього варто додати, що саме в цій роботі В. І. Вернадського викладені основні ідеї про світове, глобальне значення знання та науки, які (ідеї) і становлять основу сучасної концепції суспільства знань.

Відомо, що В. І. Вернадський ще в 20-х роках ХХ ст. розпочав всебічний і ґрунтовний аналіз місця і ролі інформації та інформаційних технологій в розвитку суспільства. Підсумовуючи результати цього аналізу, він зазначав: „Події, які відбуваються в глухому куточку будь-якого континенту чи океану відбиваються і мають наслідки – великі і малі – в ряді інших місць, всюди на поверхні Землі. Телеграф, телефон, радіо, аероплани, аеростати охопили всю земну кулю. Зносини стають все більш простими і швидкими”. Розвиваючи цю ідею, він зауважував: „Подія, що відбувається в глибині Індії чи Австралії, може по-різному і глибоко відбитися в Європі чи Америці і призвести там до наслідків, важливих для людської історії ... Спілкування стає все більш інтенсивним, різноманітним і постійним”. Нарешті, його прогноз щодо розвитку

інформаційно-комунікаційних технологій був таким: „Невдовзі можна буде зробити видимими для всіх події, що відбуваються за тисячі кілометрів” [2, с. 27-28, 82, 44] та ін.

І хоча В. І. Вернадський ще не користувався поняттям „інформаційне суспільство”, тим не менш, можна вважати, що його відповідні положення, висновки, прогнози і пропозиції стали зачатками та підвалинами концепції інформаційного суспільства. Відомо також, що він цікавився питаннями історії зародження і розвитку знання та науки та їх зростаючого впливу на розвиток людини, суспільства і природи. До речі, він був добре обізнаний з відповідними працями західних вчених, зокрема високо поцінював роботи Ф. Бекона.

Проте, В. І. Вернадський пішов значно далі, ніж його зарубіжні колеги. Про це свідчить його творчий доробок, зокрема внесок у становлення концепції суспільства знань, який складається з наступного.

1). В. І. Вернадський досить ретельно (як ніхто до нього та, мабуть, і після нього) дослідив історію зародження і становлення науки, дав їй визначення, з’ясував сутність і структуру, виявив етапи, закономірності та тенденції розвитку. „Наука, – слушно зазначав він, – є творінням життя. З оточуючого життя наукова думка бере перетворюваний нею в форму наукової істини матеріал. Вона – гушавина життя – його створює перш за все... Наука є проявом діяльності в людському суспільстві, сукупності людської думки”. (курсив В. І. Вернадського – О. К.) Наука як система знань, „сповнених безперервними змінами, виправленнями і суперечностями, рухома надзвичайно, як життя, складна в своєму змісті, (вона) і є динамічна неусталена рівновага” [2, с. 47].

2). В. І. Вернадський розробив вдалу і коректну періодизацію процесу зародження і розвитку наукового знання і науки. Зокрема, він виділив чотири основних етапи цього процесу. Слід особливо наголосити на тому, що вперше критерієм періодизації було запропоновано не лише час якогось важливого відкриття чи винаходу, а й сфера, масштаби та мета їх застосування. Перший період, за В. І. Вернадським, розпочався багато тисяч років тому, „коли особистість стала критично вдумуватися в основу оточуючих знань і шукати свої критерії істини”, „коли окрема людина сама стала розмірковувати над точністю знання і розпочала шукати наукові істини для істини, як справу свого життя, коли наукові пошуки стали самоціллю” [2, с. 60-61]. Ці пошуки, уточнює він, були викликані потребами побуту окремої людини і використовувалися нею, перш за все, у побутовій сфері.

Другий етап розвитку наукових знань і науки розпочався приблизно 5-4 тисяч років тому. Він характеризувався вже не просто уточненням фактів, а й „розмірковуваннями та узагальненнями”, що, в решті решт і призвело до виникнення логіки та математики (десятькова система, перші теореми геометрії, перші алгебраїчні символи та ін.). (курсив В. І. Вернадського – О.К.). Але тут на перше місце вже виходять „соціальні потреби”, причому не окремої людини, а невеликих людських спільнот [2, с. 61].

Третій етап зазначеного процесу розпочався з XVI-XVII ст. з розвитком „нової математики” (в символі, в аналізі, в геометрії), яка „охопила людську думку й працю і надала їй вирішальну роль в охопленні природи”. Стисло говорячи, наукові знання і наука піднялися на якісно новий рівень і почали досить широко використовуватися для вивчення природи з метою її підкорення людині і суспільству. Це був час Великого відновлення наук, пов’язаного з ім’ям Ф. Бекона, творчий доробок якого високо оцінював В. І. Вернадський [2, с. 61, 31].

Четвертим етапом розвитку наукового знання і науки він вважав початок XX ст. Цьому етапові були притаманні бурхливий, вибухоподібний, революційний характер розвитку наукових знань, народження нових наук і наукових напрямів, посилення їх впливу на живу і неживу природу, їх перетворення на „планетне”, тобто глобальне явище та на одну з основних рушійних сил суспільного розвитку. Характеризуючи четвертий етап, В. І. Вернадський зазначав, що „різка відмінність наукового руху XX ст. від руху попередніх етапів полягає, по-перше, в його темпі; по-друге, в площі, їм охопленій (воно охопило усю планету); по-третє, в глибині, заторкнутах ним змін, в уявленнях про науково доступну реальність, нарешті, в могутності змін наукою планети та перспектив майбутнього, що при цьому відкрилися” (курсив В. І. Вернадського – О. К.) [2, с. 66].

3). Заслужують на увагу дослідження В. І. Вернадського, пов'язані з виявленням місця та часу зародження наукових знань та науки. Будучи неперевершеним знавцем і творцем історії наукових знань та науки, він переконливо довів, що колискою їх народження слід вважати Близький Схід, Індію та Китай, а часом народження – III-II тисячоліття до н. е., тобто за кільканадцять століть до становлення наукових знань і наук у Давній Греції та Давньому Римі [2, с. 36-37; 55-63; 77-83]. Цей висновок В. І. Вернадського набуває все більшого значення з огляду на посилення пропаганди багатьма американськими та західноєвропейськими вченими концепції евроцентризму, зокрема зображення Західної Європи як нібито „колиски людської цивілізації”, зокрема колиски зародження всіх наукових знань і науки тощо.

4). В.І. Вернадський виявив, розкрив сутність і вплив у життя дві надзвичайно важливі, суперечливі, діаметрально протилежні, але взаємопов'язані і взаємообумовлені тенденції: а) народження, відокремлення чи виокремлення нових галузей наукового знання, нових наук і наукових напрямів та б) об'єднання, синтез двох чи навіть трьох вже існуючих наук в одну нову науку. Цей дезінтеграційно-інтеграційний процес він вважав природним, об'єктивним і невідворотним. Важливо, що при цьому він відзначав: „Але наука одна і єдина, оскільки, хоча кількість наук постійно зростає, створюються нові – вони всі зв'язані в єдину наукову побудову і не можуть логічно суперечити одна одній” [2, с. 95]. Отже, В. І. Вернадський слідом за Ф. Беконем і разом з ним відкрили і дали розгорнуту характеристику зазначених тенденцій значно раніше за багатьох інших дослідників, зокрема за Ф. Махлупа, якому не зовсім справедливо приписується ця заслуга.

5).В.І. Вернадський з'ясував роль окремого вченого та довів необхідність створення наукових установ для ефективного розвитку наукових знань і науки. Зокрема, він зазначав, що „далеко не завжди... людська особистість є творцем наукової ідеї та наукового знання”. „Вчений-дослідник, який живе виключно науковою роботою... є одним із творців наукового знання”. І цілком коректно додавав: „Без одночасно існуючих наукової організації і наукового середовища ця завжди існуюча форма наукової роботи людства... зникає і забувається” (курсив В. І. Вернадського – О. К.) [2, с. 48-49].

6).В роботі „Про науковий світогляд” (1902 р.) В. І. Вернадський суттєво вдосконалив і значно розширив теоретико-методологічні засади наукового дослідження. Показово, що говорячи про виявлені ним „надзвичайну неусталеність та мінливість наукового світогляду”, він неодноразово наголошував саме на необхідності дотримання і „наукового ставлення” до оточуючого середовища та застосування наукового „методу пошуку” знань. Продовжуючи і розвиваючи справу, розпочату Ф. Беконем, В. І. Вернадський, по суті справи, відродив віру в ефективність філософського методу дослідження, ввів у науковий обіг критичний метод, розробив і успішно використав ноосферний підхід та деякі інші.

7). В. І. Вернадський виявив „нове в самій своїй сутності для науки положення, яке почало повільно розвиватися в XVII–XIX ст. та посилювалося в кінці XIX ст. В XX ст. воно під впливом інтенсивного зростання думки висунуло на перше місце прикладне значення науки як у співжитті, так і на кожному кроці: у приватному, особистому і в колективному житті”. „Значення науки та її проблем в житті, – підкреслював він, – збільшується з тим же, якщо не більшим темпом, як і зростання нових сфер наукового знання... І разом з цим зростанням прикладання наукового знання до життя, до техніки, до медицини, до державної роботи створюється в ще більшій кількості, ніж в нових сферах науки, нові прикладні науки...” [2, с. 83]. Стисло говорячи, В. І. Вернадський виявив, на нашу думку, тенденцію величезного, небаченого до того, посилення впливу наукового знання на всі сфери суспільного життя.

8). Показово, що говорячи про посилення значення наукового знання і науки „для створення народного багатства”, В. І. Вернадський акцентував увагу і на зростанні їх впливу на суто політичні процеси, на активізацію боротьби народних мас за демократичні перетворення. „...Із піднесенням значення науки в державному житті неодмінна, в решті решт, і інша зміна в конструкції держави – посилення його демократичної основи. Адже наука, по суті справи, глибоко демократична, – зазначав він. ...Навряд чи можна думати, щоб при такому приматі науки народні маси могли – недовго і всюди – втратити те значення, яке вони набувають в сучасних демократіях.

Процес демократизації державної влади – при вселенськості науки – в ноосфері є процес стихійний”. Схоже, що передбачення В. І. Вернадського збуваються, у всякому випадку у посттоталітарних країнах, зокрема в Україні. Однак, до його мрії про те, що настануть часи коли „інтереси і благо всіх, а не окремих осіб чи груп”, стануть „реальним державним завданням, і народні маси отримують дедалі зростаючу можливість свідомо впливати на хід державних і суспільних справ” [2, с. 89, 44] ще досить далеко...

9). Не аби яке теоретичне та практичне значення мають і застереження В. І. Вернадського про те, що могутня сила наукових знань може бути використана не лише „для добра, а й для зла”, зокрема для ведення війн. Трагічні наслідки двох світових війн та численних міждержавних і громадянських війн другої половини ХХ – початку ХХІ століть, на жаль, підтвердили правильність побоювань і застережень вченого. Та й сьогодні вони не знімаються з порядку денного з огляду на все ще існуючу небезпеку ядерної війни та ескалацію інформаційних війн, які на слухну думку французького дослідника Поля Вірілію, можуть завершитися „інформаційними Чорнобилями” [5].

10). На окрему згадку заслуговує той незаперечний факт, що В. І. Вернадський розробив фундаментальну теорію біосфери землі. Шкода, що ані вітчизняні, ані зарубіжні дослідники, ані людство в цілому, так і не оцінили належним чином цей його теоретичний доробок. Ще більш прикро, що не В. І. Вернадський, а американський вчений Джеймс Лавлок, який, за словами російського вченого К. С. Хруцького „через півстоліття перевідкрив концепцію біосфери” [8, с. 168], назвавши її „гіпотезою Геї” [10, 11, 12], у 80-х роках ХХ ст., тобто дійсно через майже півстоліття після відкриттів В. І. Вернадського, отримав Нобелівську премію.

11). Ще більш значущим науковим відкриттям В. І. Вернадського стала його геніальна концепція ноосфери – сфери розуму [3, с. 235-243]. І хоча назва цієї концепції була перейнята ним від французьких вчених Едуарда Ле-Руа та П'єра Тейяр-де-Шардена, авторство її розробки беззаперечно належить В. І. Вернадському. В своїй праці „Про науковий світогляд” він зазначав, що ці вчені „прийняли” встановлену ним біогеохімічну основу біосфери „за висхідне” і назвали її „ноосферою”. Отже, в скарбницю світової науки геніальна концепція В. І. Вернадського увійшла під назвою, яку дали їй французькі дослідники. Саме тому, мабуть, він впродовж багатьох років уникав назви „ноосфера”, але з часом все ж таки почав нею користуватися.

Сутність цієї концепції полягає в обґрунтуванні переходу біосфери в ноосферу та доведенні, що це відбувається внаслідок розвитку наукового знання. „Ми – зазначав він, – переживаємо зараз винятковий вияв живої речовини в біосфері, генетично зв'язаною з виявленням сотні тисяч років тому Homo sapiens, створення цим шляхом нової геологічної сили, наукової думки, яка різко збільшує вплив живої речовини в еволюції біосфери. Охоплена цілковито живою речовиною, біосфера збільшує, мабуть, у безмежних розмірах його геологічну силу, і, перетворювана науковою думкою Homo sapiens, переходить у новий свій стан – у ноосферу”. Прогнозуючи майбутнє, В. І. Вернадський зауважував, що „ноосфера, тобто „царство розуму”, „не є короткочасним і минулим геологічним явищем. Біосфера неодмінно перейде так чи інакше – рано чи пізно – в ноосферу...” [2, с. 25-40]. Таким чином, В. І. Вернадського можна вважати „батьком-засновником” не лише концепції інформаційного суспільства та/чи суспільства знань, а й концепції ноосфери або ноосферного суспільства.

12). Значний теоретичний і практичний інтерес становлять ідеї В. І. Вернадського щодо процесу глобалізації, які тоді саме набирали обертів, та місця і ролі в ньому інформації, інформаційних технологій та знання. „Цей процес, – наголошував він, – обумовлений ходом історичної наукової думки, нерозривно пов'язаний зі швидкістю зносин, з успіхами техніки пересування, з можливістю миттєвої передачі думки, її одночасним обговоренням всюди на планеті”. На його переконання, виявлена ним тенденція буде дедалі посилюватися з огляду на те, що „зміцнення вселенськості, спаяності всіх людських спільнот безперервно зростає і стає помітним в деякі роки ледве чи не щорічно” [4, с. 34, 88].

Отже, є достатньо підстав стверджувати, що за глибиною аналізу, масштабами охоплення, оригінальністю, креативністю і перспективністю основних положень щодо сучасного і

прийдешнього суспільства ці ідеї та концепції, на наш погляд, були і залишаються величезним, неперевершеним внеском у світову науку про еволюцію і майбутнє людської цивілізації.

Варто звернути увагу на те, що на початку 60-х років ХХ ст. починається якісно новий етап еволюції концепцій інформаційного суспільства та/чи суспільства знань. Цей етап, на наше переконання, слід назвати „японським”, оскільки найбільш вагомий, по суті справи, неоціненний і поки що, на жаль, недооцінений світовим науковим співтовариством, внесок у розвиток зазначених концепцій зробили саме вчені Японії, зокрема Й. Масуда, Т. Умесао, Ю. Хаяші та деякі інші. А вже потім почали з'являтися праці таких представників західної наукової школи, як Д. Белл, П. Дракер, М. Кастельс, Ф. Махлуп, Т. Стоун'єр. Тому намагання представників західної наукової школи „не помічати” чи ставити під сумнів оригінальність та інноваційний характер ідей Ф. Бекона та В. І. Вернадського, їх величезний внесок у зародження і становлення концепцій інформаційного та/чи знаннєвого суспільства, як втім і ідей та внеску Й. Масуди, видаються не виправданими та не конструктивними.

Сьогодні все більш помітною стає наступна тенденція: на зміну концепціям постіндустріального суспільства Д. Белла, інформаційного суспільства Й. Масуди, інформаціонального суспільства М. Кастельса йде повільно, але впевнено і невідворотно концепція суспільства знань В. І. Вернадського (з багатьма ідеями Ф. Бекона, Й. Масуди та П. Дракера). Свідченням цього є, по-перше, поширення і зростання впливів теоретичних засад саме концепції суспільства знань; по-друге, практичні заходи щодо формування цього типу суспільства в багатьох країнах світу (України, на жаль, в цьому списку „пасе задніх”); по-третє, новий курс ЮНЕСКО та її нова стратегія формування не тільки і не стільки глобального інформаційного суспільства, яке загрожує існуванню розмаїття мов, культур та інших етнічних і національних цінностей та зустрічає спротив з боку багатьох народів, скільки суспільств знання (knowledge societies) в кожній окремо взятій країні, і в світі в цілому [7].

Це дає підстави авторові даної статті назвати суспільство, яке сьогодні формується, „інформаційно-знаннєвим суспільством”. При цьому, під першою складовою цієї назви – „інформаційне” – мається на увазі не тільки і не стільки сама інформація (яка, як відомо буває не лише достовірною, потрібною і креативною, а й недостовірною, непотрібною і навіть шкідливою), скільки засоби масової інформації та комунікації. Щодо другої складової – „знаннєве” – то тут йдеться переважно про наукові знання, знання достовірні й корисні.

Зазначимо також, що в назві „інформаційно-знаннєве суспільство” термін „інформаційне” поставлене на початку цього словосполучення тому, що: 1) історично інформаційне суспільство почало формуватися раніше за суспільство знань; 2) суспільство знань виростає з інформаційного суспільства і 3) саме суспільство знань стає вищим на сьогодні етапом розвитку людської цивілізації.

Введення в науковий обіг поняття “інформаційно-знаннєве суспільство”, сподіваємося, примирить опонентів та пропонентів концепції інформаційного суспільства та/чи концепції суспільства знань, а також сприятиме зосередженню їх зусиль не на, хоч і цікавих, але безплідних, дискусіях навколо назв цих концепцій, а на пошуках шляхів, методів та засобів формування цього суспільства (як би його не називали) в Україні, як це успішно роблять США, Японія, „азійські тигри”, скандинавські та деякі інші країни, а також на аналізі наслідків їх (концепцій) впливу на соціальну, економічну, політичну, духовну та інші сфери суспільного життя та на міжнародні відносини.

А як прогноз на майбутнє, можна припускати, що еволюція концепцій щодо етапів розвитку людської цивілізації триватиме і на зміну концепціям інформаційного суспільства, суспільств знання та інформаційно-знаннєвого суспільства, які, по суті справи, вже стали парадигмами, прийде концепція „ноосферного суспільства” або концепція „ноосферної цивілізації”, основні положення якої були геніально передбачені й обґрунтовані В. І. Вернадським.

Література:

1. Бэкон Ф. Великое Восстановление Наук. О достоинстве и приумножении наук. / Ф. Бэкон. // Бэкон Ф. Соч. В 2-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 1. – С. 57-546.

2. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. / В. И. Вернадский. / Отв. ред. А. Л. Яншин. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
3. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. / В. И. Вернадский. // Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991. – С. 235-243.
4. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988.
5. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана. / Пер. с франц. / П. Вирилио. – М.: „Гнозис”, 2002. – 192 с.
6. Картунов О. В. Ідеї прийдешнього інформаційного суспільства та суспільства знань у творчій спадщині Френсіса Бекона. / О. В. Картунов. // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С. 48 - 56.
7. К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 2005. – 240 с.
8. Хруцкий К. С. Человек и биосфера – проблемы эволюционного единства. / К. С. Хруцкий. // Вопросы философии. – 2007. – № 10. – С. 166-170.
9. Farrington V. Francis Bacon Philosopher of Industrial Science. / V. Farrington. – N.Y., 1949.
10. Lovelock J. Gaia: A New Look at Life on Earth. / J. Lovelock. – Oxford, 2000.
11. Lovelock J. Revenge of Gaia. / J. Lovelock. – New York, 2006.
12. Lovelock J. The Ages of Gaia. / J. Lovelock. – New York, 1995.

*Андрущенко Тетяна Вікторівна,
кандидат політичних наук, ст.науковий співробітник
Інституту вищої освіти НАПН України*

УДК 32.008:124.5(043)

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Аналізуються підходи та концепції до визначення етапів розвитку світової цивілізації; обґрунтовується підхід, за яким виокремлюються такі етапи, як аграрний, промисловий та інформаційний етап в розвитку людства.

Ключові поняття: людина, цивілізація, культура, етапи розвитку, політичні цінності.

Анализируются подходы и концепции к определению этапов развития мировой цивилизации; обосновывается подход, по которому выделяются такие этапы, как аграрный, промышленный и информационный этап в развитии человечества.

Ключевые понятия: человек, цивилизация, культура, этапы развития, политические ценности.

Analyzes the approaches and concepts to determine the stage of development of world civilization, grounded approach, which distinguished the following stages, as the agricultural, industrial and informational stage in human development.

Key words: human, civilization, culture, stages of development, political values.

В найбільш широкому розумінні „цивілізація” розглядається як певний стиль, порядок, характер і спосіб життя людей досить зрілого історичного часу на противагу варварству – порядку, способу життя і т.п., що ввійшов в історію як період дикості та родо-племінного устрою. Люди періоду „цивілізації” вийшли на більш високий рівень всесвітньо-історичного процесу, мали значні матеріальні та духовні надбання, що позначались терміном „культура”. Невипадково певний час поняття „цивілізація” використовувалось як синонім культури, що включає прогрес освіти, науки та мистецтв. Навіть у більш широкому розумінні під цивілізацією мався на увазі ще й прогресивний розвиток політичної та релігійної сфер, тобто вона асоціювалася з наближенням до деякого наперед передбаченого морального ідеалу.

Слід мати на увазі багатозначність, смисловий плюралізм та інтегративний характер поняття „цивілізація”, а це в свою чергу означає, що його змістовні лінії формуються за результатами досліджень, проведених попередниками.

На противагу „варварству”, не залежно від ареалу проживання, кольору шкіри тощо, спосіб життя людей цивілізаційного періоду мав такі досить усталені характеристики: 1) їх виробнича діяльність здійснювалась за допомогою знарядь праці, виготовлених самими ж таки знаряддями праці; 2) в основі їх діяльності лежала приватна власність, яка дозволяла індивіду виокремити себе з племінної цілісності і усвідомити себе як окрему істоту; 3) з самого початку цивілізаційний спосіб життя формувався як інституціональний, тобто як такий, де люди об'єднувались у ними ж створені спільноти – сім'ю, різноманітні колективні об'єднання, народності, державу тощо; 4) народи, які досягли стадії цивілізації, мислили й спілкувались за допомогою мови, сформованої практично за аналогічними правилами й з тотожними категоріями – вони намагались виявити причину, форми буття предмета, що досліджувався, його якісні характеристики й корисність для людини у тому чи іншому значенні; 5) ці люди переживали приблизно однакові чуттєві стани – страх і трепет, віру, надію і любов тощо.

Зрозуміло, стан розвитку цих показників у різних народів був різним; це залежало від ряду обставин (кліматичні умови, географічний та демографічний чинник, спеціалізація на тім чи іншим виді діяльності і т.п.) Тому в історії розвитку цивілізації виокремлюють такі *епохи*, як „аграрну”, „промислову” та „інформаційну”; або ж – „східна” та „західна” цивілізації; коли в основу їх формування покладаються релігійні чинники, можна говорити про мусульманську, християнську тощо цивілізацію.

Витоки поширеного нині підходу до періодизації розвитку цивілізації на **аграрну, промислову та інформаційну епохи** виходять до натуралістичного розуміння цивілізації як суспільства, що визначається взаємодією з навколишнім середовищем на основі типу господарювання або продукту, що ним виробляється. Саме за критерієм типу господарювання виокремлюються бронзова, залізна, скотарська, землеробська, рисова, кочова, індустріальна, техногенна та подібні цивілізації. На ранньому етапі такий підхід отримав розвиток у працях російських вчених М. Ковалевського, В. Ключевського, став підґрунтям праці Л. Мечнікова „Цивілізація великих річок”. У цих мислителів, підкреслює Б. Єрасов, мова йшла зовсім не про географічний детермінізм, а саме про взаємодію людини з середовищем та способах його засвоєння, що складається на основі певних технологій [1, с. 23], хоча його подальший розвиток міцно пов'язує цивілізаційний розвиток з природно-географічним детермінізмом та геокультурними чинниками.

Також означений стадіальний підхід до розвитку цивілізацій відповідає розумінню цивілізації як суспільства, що побудовано на розподілі праці. Таке розуміння базується на уявленнях про ускладнення соціального життя на основі переходу до більш диференційованим видам діяльності, розвитку спеціалізації та виокремленням кваліфікованої праці, що відокремлена від безпосереднього виробництва засобів існування [1, с. 26]. Цей підхід отримав значний розвиток у працях К. Маркса, який, як відомо, не звертався до категорії цивілізація, а створив теорію формаційного розвитку суспільства, що широко використовувалась потім у історичному матеріалізмі.

Близьке до Марксового бачення історичного процесу можна знайти у працях представників позитивізму А. де Сен-Симона, О. Конта, Дж. Ст. Міля та ін., які спочатку протиставляли капіталізм та феодалізм, а потім зацентрували увагу на історичному наслідуванні соціальних систем, викликав до життя „потребу в періодизації історії на основі зростання та розвитку виробничих сил” [2, с. 13]. Саме напрацювання позитивістів послужили основою для чисельних періодизацій історичних епох у політичній економії за ознакою технологічної організації виробництва, обміну та розподілу благ, що створюються у суспільстві.

У сучасній соціально-філософській та політичній думці стадіальний підхід до цивілізаційного розвитку властивий як для моністичного розуміння історії як лінійного єдиного мікропроцесу, так й для плюралістичного підходу до цивілізаційної проблематики. Хоча домінуюча тенденція сучасних некласичних досліджень цивілізації полягає у

мультицивілізаційній інтерпретації історичного процесу як поліцетричного поступного руху, тенденція історичної (епохальної) періодизації зберігається. Сьогодні з позицій нетрадиційної, неолінійної історичної ментальності, зазначає І.В. Бойченко, всю множину регіональних чи локальних цивілізацій вкладають у таку загальну схему: доіндустріальні (космогенні, традиційні цивілізації) – індустріальні цивілізації (техногенні, технічні) – постіндустріальна цивілізація [3, с. 311].

Сучасне бачення історії як зміни стадій сповідує теорія постіндустріалізму, основи якої були закладені З. Бжезинським, Д. Беллом, Е. Тоффлером. Ця доктрина з самого початку підвергла критиці розрізнення суспільств на „капіталістичні” і „соціалістичні”, підкреслюючи, що воно не є сутнісним, а наступна поразка й крах комуністичних режимів зміцнили цю позицію. Окрім того, засновники постіндустріалізму визначають формування нового суспільства у категоріях прогресу наукового знання та технологічних досягнень, що виявилось більш ніж доречним у післявоєнному світі, коли у громадській думці домінувала виключно висока оцінка науки, освіти та розвитку технологій [2, с. 5]. Прибічники даної теорії сучасний цивілізаційний розвиток пов’язують з переважання „четвертого” інформаційного сектору економіки, що слідує на сільським господарством, промисловістю та економікою послуг.

Безпосередньо трьохетапну періодизацію світового історичного розвитку представляють у своїх працях Д. Белл, С. Крук і С. Леш та Е. Тоффлер. Зокрема, Д. Белл обґрунтовує існування доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства, С. Крук і С. Леш – премодерністського, модерністського та постмодерністського, Е. Тоффлер – „першу”, „другу” та „третю” хвилі цивілізації [2, с. 22]. Останній – відомий американський футуролог Елвін Тоффлер у своїй книзі „Третя хвиля” (1980 р.) апелює саме до цивілізацій та дає їм назви – аграрної, промислової та інформаційної. Формування зазначених цивілізацій Тоффлер пов’язує з трьома хвилями глобальних змін, які пережило або переживає людство: першу хвилю, викликану переходом до осілого землеробства та скотарству близько 10 тисяч років тому; другу хвилю перемін, пов’язану з промисловою революцією XVIII-XX ст., й третю хвилю глобальних змін, що розпочалась наприкінці XX сторіччя. На справді схожих глобальних змін в історії людства відбулось значно більше, але Тоффлер виокремив найбільш значущі з технологічної точки зору та точки зору зміни всього способу життя людей, їх культури та політичного устрою. „Упритул до теперішнього часу людство пережило дві великі хвилі змін, й кожна з них знищувала більш ранні культури або цивілізації й заміщувала їх таким способом життя, який був неосяжним для людей, що жили раніше. Перша хвиля змін – сільськогосподарська революція – потребувала тисячоріч, щоб вижити саму себе. Друга хвиля – зростання промислової цивілізації – зайняла лише 300 років. Теперішня історія виявляє ще більше прискорення, й цілком ймовірно, що Третя хвиля пронесеться через історію та завершиться протягом кількох десятиріч. Ті, кому довелося жити на нашій планеті під час цього вибухливого періоду, у повній мірі відчує вплив Третьої хвилі на собі [4, с. 32-33].

Охарактеризуємо **аграрну, промислову та інформаційну епохи** цивілізаційного поступу більш детально.

У період **аграрної епохи** або за Тоффлером Першої хвилі в усіх цивілізаціях, що виникали й приходили у занепад земля була основою економіки, життя, культури, родинної організації й політики. Повсюди панував простий розподіл праці та існувало декілька каст і класів: знать, духовенство, воїни, раби та кріпосні. Влада була жорстко авторитарною. Соціальне походження людини визначало його місце в житті. Економіка була децентралізованою, кожна громада виробляла більшу частину необхідного [5].

Багато представників постіндустріалізму акцентують увагу на тому, що основною ознакою **аграрної епохи** вважається така організація виробництва, за якої майже уся робоча сила зайнята у безпосередньому виробництві предметів споживання, в основному продовольства. За висловленням Д. Бела, „життя у доіндустріальному суспільстві являло собою головним чином взаємодію з природою. Робоча сила зайнята переважно у видобувній промисловості: сільському та лісному господарстві, гірничій справі, риболовстві. Людина використовує грубу мускульну силу, діє наслідуваними від минулих поколінь методами, її сприйняття навколишнього світу формується

під впливом природних умов окремої місцевості – зміни пор року, ураганів і бур, родючості ґрунту, запасів води, глибини залягання корисних копалин, періодичності засух та поводей. Життєві ритми визначаються обставинами, які неможна передбачити” [6, р. 147]. Аграрне суспільство відрізняється від індустріального, підкреслює Д. Белл, передусім тим, що у якості основного ресурсу воно використовує сировину, а не енергію, передбачає здобування продуктів з природних матеріалів, а не виробництво, й змушено найбільш інтенсивно використовувати труд, а не капітал.

Цивілізації, що існували в період аграрної епохи та мали означені ознаки, також називають традиційними. Головними особливостями традиційних цивілізацій є високий ступень залежності людини від природних умов буття та органічний зв'язок індивіда із своєю спільнотою – сільською громадою, етносом, кастою, станом. Реальна залежність людини від сил природи та соціального ладу, зазначає Г. Ділігенський, глибоко вкорінюється в психіку людини і відображається в ній у перетворених формах, маючи вираз у збереженні біологічних та соціальних умов життя, вірності сакральним традиціям, що пронизує усі сфери суспільного та індивідуального буття. Тому з точки зору системи детермінації, приходиться до висновку Г. Ділігенський, традиційні цивілізації можна вважати космогенними. Адже космос, світовий порядок, орієнтує сенс їх життєдіяльності в обох своїх головних іпостасях: і як сукупність законів, що панують у царстві природи, і як порядок, споконвічно, наперед визначений для людського співжиття [7, с. 33].

Окрім космогенності, атрибутивною ознакою традиційних цивілізацій, зазначає І. Бойченко, виступає консерватизм або традиціоналізм. Тобто одні й ті самі цінності, стереотипи діяльності, поведінки, спілкування, відносин і свідомості можуть відтворюватися і передаватися з покоління в покоління протягом століть, а то й тисячоліттями майже без змін [3, с. 314].

Промислова революція, за Тоффлером, яка відбулась близько триста років тому, викликала до життя Другу хвилю. Вона перетворила промисловість на провідну галузь суспільного виробництва, яке зорієнтоване на створення матеріального речового продукту. Сільськогосподарське суспільство трансформувалося в індустріальне. Ручна праця витісняється машинною, де за людиною ще зберігається місце у технологічній системі: робоча машина, двигун і передаточний механізм. Людина тепер частину функцій передає машині, хоч і виконує роль її придатка. Натуральне господарство поступається розширеному товарному виробництву, складається загальнонаціональний ринок [8, с. 60]. Так у ХХ ст., коли сили Першої хвилі були остаточно розбиті, воцарилась **індустріальна цивілізація**.

Ідеологи індустріальної епохи її розвиток пов'язували з реалізацією ідей Просвітництва. Протиставлення індустріальної цивілізації як нового прогресивного етапу розвитку людства його попереднім стадіям домінувало у свідомості дослідників протягом першої половини ХХ сторіччя. Зокрема, засновники позитивізму вважали, що тип соціального устрою індустріального суспільства вільний від різких класових суперечностей, які існували раніше, передусім через відсутність класу, який неекономічними методами присвоював продукт суспільної праці [2, с. 11]. Новим класом, який забезпечує усунення соціальних суперечностей, за переконанням позитивістів, у індустріальну епоху виступає клас промисловців. „Промисловий клас, писав А. де Сен-Симон, є основним класом, що живить усе суспільство, клас без якого не може існувати жодний інший; тому він має право заявити вченим, а тим більше іншим непромисловим елементам: ми згодні давати вам їжу, житло та одяг та загалом задовольняти ваші потреби лише за певних умов” [9, с. 225]. Саме з домінуванням класу промисловців над рештою суспільства Сен-Симон пов'язував реалізацію ідеї рівності. Неоднакове положення, що займають люди у соціальній ієрархії у промислову епоху, за переконанням мислителя, визначається не наслідуваними правами та привілеями, а виключно різницею у їх власних здібностях і талантах.

Проте всевладдя промислової епохи, зазначає Тоффлер, було недовгим. Майже одночасно з її перемогою почала накатуватись нова Третя хвиля, що несе нові інститути, відносини і цінності. Вже з середини минулого сторіччя капітал й праця як основа індустріального суспільства поступово уступають місце інформації й знанню, які є основою інформаційного суспільства.

У розквіт **промислової епохи**, який співпадає з початком нової Третьої хвилі, розвиваються техногенні цивілізації. На відміну від традиційних, техногенні цивілізації – це суспільства з

інтенсивним, а не екстенсивним перебігом соціальних процесів, акцентує увагу на темпоральних характеристиках, змінах, індивідуалізмі, а не просторових параметрах, традиціях і стабільних соціальних структурах, як цивілізації доіндустріальні або неіндустріальні [3, с. 314].

Найважливішою підвалиною життєдіяльності техногенної цивілізації постає передусім розвиток техніки, технології, причому не тільки шляхом стихійного перебігу інноваційних процесів у сфері самого виробництва, а й за рахунок генерації все нових знань і їх запровадження у техніко-технологічні процеси. Тому техногенному типу цивілізації властиве прискорене перетворення природного середовища, предметного світу людини, що й зумовлює активні трансформації соціальних відносин, форм діяльності, спілкування і типів осіб та спільнот. В.С. Стьопін виокремлює чотири домінуючі, глибинні світоглядні підвалини, що, з його погляду, стимулювали успіх техногенної цивілізації у техніко-технологічних інноваціях, у поліпшенні способу життя людей, в її переможній ході по всій планеті [10, с. 58]:

- принцип перетворюючої дії, або ідея активного перетворення світу і підкорення людиною природи як домінуюча в культурі техногенної цивілізації на всіх етапах її існування, впритул до нашого часу;

- розуміння природи як впорядкованого, закономірно влаштованого поля, в якому розумна істота, що пізнала закони природи, здатна проявити свою владу над зовнішніми процесами, явищами і предметами, поставити їх під свій контроль;

- парадигма влади, сили і панування над природними та соціальними умовами на основі не особистої, а речової залежності, тобто при зміщенні акцентів у розумінні предметів панування, сили і влади від людини до створеною неї речі;

- висока значущість і особлива роль наукової раціональності, науково-технічного погляду на світ, визнання науково-технічного ставлення до навколишнього світу як базисного для його перетворення.

Новий **інформаційний** епос, яка відповідає постіндустріальній цивілізації, присвячено чимало праць сучасників. При цьому майже усі дослідники сходяться у тому, що інформаційне (постіндустріальне) суспільство різко відрізняється від суспільства, що панувало протягом останніх сторіч. Підкреслюється передусім зменшення ролі матеріального виробництва та розвиток сектору послуг та інформації, інший характер людської діяльності, інші типи ресурсів, що залучаються до виробництва, а також суттєва модифікація традиційної соціальної структури [2, с. 19]. При цьому процес становлення постіндустріального стану суспільства, підкреслює Д. Бел й з ним погоджуються більшість представників постіндустріалізму, приходить „на зміну індустріальній системі так само, як вона прийшла на зміну аграрній,... але це не має означати припинення виробництва матеріальних благ. Постіндустріальні тенденції, – продовжує він, – не заміщують попередні суспільні форми як „стадії” соціальної еволюції. Вони часто співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства і природу соціальної структури” [11, р. 167].

При цьому апологети постіндустріалізму постіндустріальне суспільство протиставляють доіндустріальному та індустріальному за наступними важливішими напрямками: основний виробничий ресурс, яким виступає інформація, тоді як в доіндустріальному та індустріальному суспільстві такими є, відповідно, сировина та енергія; характер виробничої діяльності, який кваліфікується як обробка на противагу добичі та виготовленню; технологія, що називається наукомісткою, у той час як перші дві стадії характеризувалися трудомісткими та капіталомісткими технологіями. В результаті виникає відоме формулювання про три суспільства, перше з яких являє собою взаємодію з природою, друге – взаємодію з перетвореною людиною природою, а постіндустріальне суспільство виступає у такому випадку як взаємодія між людьми [2, с. 30].

Е. Тоффлер, як і більшість постіндустріалістів, у своїх прогнозах щодо перспектив інформаційної епохи або цивілізації Третьої хвилі сповнений оптимізму. „Це нова цивілізація, зазначає він, оскільки вона протистоїть старій, буде руйнувати бюрократію, зменшувати роль національних держав, сприяти зростанню напівавтономних економік постімперіалістичного світу. Вона потребує нових, більш простих, ефективних та демократичних урядів... Але передусім, як ми побачимо у майбутньому, цивілізація Третьої хвилі починає стирати розрив, що історично склався між виробником та споживачем... З цієї, а також багатьох інших причин вона могла б (при певній

розумній допомозі з нашого боку) перетворитись на першу – за весь відомий нам період історії – істинно людську цивілізацію [4, с. 34]. При цьому оптимізм Тоффлера не безмежний. Він попереджує, що нова цивілізація неминуче зіштовхнеться з серйозними проблемами. Це проблеми особистості і суспільства, проблеми справедливості, рівності і моралі, проблеми нової економіки, у першу чергу проблеми зайнятості, добробуту та самозабезпечення.

Не зважаючи на те, що Третя хвиля, пише у передмові до російського видання книги А.П. Гуревич, кидає виклик людству й таїть у собі загрози – від екологічної катастрофи до загрози ядерного тероризму та електронного фашизму, вона за Тоффлером не є кошмарним продовженням індустріалізму. Адже світ стоїть на порозі величезних соціальних змін, технічних та культурних нововведень. Глибинне і вражаюче за своїми наслідками розгортання потенціалу техніки чинить вплив на усі сторони соціального життя. Змінюється не лише зміст праці, але й у десятки, сотні разів зростає її продуктивність. Суттєві перетворення відбуваються в усьому устрої культури та сучасної цивілізації. Мікроелектронна революція збільшує міць людського інтелекту. Технологічні нововведення чинять вплив на соціальну структуру суспільства. По суті народжується новий цивілізаційний уклад, у якому принципово іншою буде сфера праці, управління та дозвілля [5].

Через кілька десятків років після публікації книги Е. Тоффлера, можна знаходити чимало свідчень, які одночасно підтверджують і спростовують прогнози Тоффлера та інших футурологів. Як зазначають російські дослідники В.І. Пантін та В.В. Лапкін, Е. Тоффлер уловив багато важливих моментів майбутнього, передусім безпрецедентну швидкість й радикальність змін, що відбуваються у світі. Водночас багато оптимістичних очікувань Тоффлера не підтвердились. Серед них не підтвердилось головне – уявлення про те, що цивілізація „Третьої хвилі” стане першою „істинно людською” цивілізацією, що стирає розбіжності між виробниками і споживачами, ліквідує відчуження між владною елітою та тими, ким вона управляє. За час, що минув, розвинулись та безмірно ускладнились інформаційні технології, неймовірно далеко пішла уперед практика маніпулювання свідомістю, різко посилилась примусова уніфікація, що призводить до деградації усіх культур, – але розподіл людства на всесвітню еліту та більшість нижчих класів лише поглибився [12, с. 203].

У більш похмурих тонах окреслює майбутнє інформаційної епохи російський дослідник М.Г. Делягін, який прогнозує „кризу перевиробництва” інформаційних послуг, які розуміє у широкому смислі слова, – не лише комунікацій та досліджень, але й створення та підтримку відповідних очікувань й, більш того, відповідного способу думок і типу свідомості [13, с. 543-544]. Він попереджує про можливість насильницького знищення культурної різноманітності, що виступає перешкодою розвитку інформаційних технологій, а як наслідок „спрощення” культури і людини, які загрожують „виродженням” останньої.

У сучасній соціально-філософській та політичній думці можна знайти чимало свідчень про несприятливий вплив технологій та науково-технічного розвитку, які визнаються невід’ємними атрибутами інформаційної епохи, на природне середовище та перебіг суспільно-політичного життя. Але, якщо звернутися до найбільш відомих праць Д. Бела, визнаного патріарха постіндустріалізму, можна побачити, що акцент на проблеми організації технологій та теоретичного знання не вичерпують суть постіндустріального суспільства. Окрім цього, розглядається багато інших соціально-економічних зрушень – перехід від товаровиробництва до сервісної економіки, зростання ролі освіти, зміна структури зайнятості та орієнтирів людини, становлення нової мотивації діяльності, формування нової політичної системи суспільства, перехід до певних елементів планування та неринкової економіки добробуту. Цей перелік можна продовжувати досить довго, адже у теорії постіндустріального суспільства не сприймається у якості центрального жодний соціальний процес або явище [2, с. 6]. Саме з цим фактом пов’язані перспективи не лише постіндустріальної теорії у дослідженні тенденцій розвитку сучасних суспільств, але й самої інформаційної епохи, під час якої відбувається становлення нового типу особистості, переосмислення понять вартості та цінності, й нарешті утворюються нові координати міждержавної взаємодії в умовах перерозподілу центрів сили та збереження екологічних проблем.

Література:

1. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов; [Отв. ред.. Н. Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 524 с.
2. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – 640 с. – С. 3-66.
3. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник / І. В. Бойченко. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2000. – 723 с.
4. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 776 с.
5. Гуревич А.П. А волны истории плещут. Третья волна. // Тоффлер Э.– М.: АСТ, 2002. – 776с.
6. Bell D. The Cultural Contradiction of Capitalism / D. Bell. – N.Y., 1976. – p. 204.
7. Дилигенский Г.Г. «Конец истории» или смена цивилизаций? / Г.Г. Дилигенский // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 23-35.
8. Пасічник В. Принципи формування сучасної світоглядно-теоретичної основи дослідження суспільства / Василь Пасічник // Суспільно-гуманітарні студії. – 1998. – № 1. – С. 58—62. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/studii/1_1998/st_16_1_1998.pdf
9. Сен-Симон А. Де Катахезис промисленників / А. Сен-Симон // Избранные сочинения. – М.: Л., 1948. – Т. 2. – С. 121—226.
10. Степин В. Философия ненасилия и будущее цивилизации / В. Степин // Коммунист. – 1991. – С. 54-58.
11. Bell D. The Third Technological Revolution and Possible Socio-Economic Consequences / D. Bell. // Dissent. Vol. XXXVI. – No 2. – Spring. —1989.
12. Пантин В. И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В. И. Пантин, В. В. Лапкин. – Дубна: Феникс+, 2006. – 448 с.
13. Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М. Г. Делягин. – М.: Инфра-М, 2003. – 768 с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон [Под ред. В.Л. Иноземцев] // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 528—556.

Климкова Ірина Ігорівна,
кандидат політичних наук,
професор кафедри політології МАУП

УДК 324(477)

**ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ**

У статті висвітлюються проблеми підходів до вивчення впливу ЗМІ на хід, розвиток та результати світових політичних процесів, проаналізовано підходи різних наукових шкіл ХХ ст., що вивчають проблеми впливу ЗМІ на політичні процеси та соціальний устрій.

Ключові слова: ЗМІ, четверта влада, політичні процеси, політичні рішення, політичний вплив, політичні результати, політичний вибір, інформаційна база.

У статті проаналізовано проблеми підходів до вивчення впливу ЗМІ на хід розвитку та результатів всесвітніх політичних процесів, проаналізовано підходи різних шкіл ХХ ст., які вивчають проблеми впливу ЗМІ на політичні процеси та соціальний устрій.

Ключевые слова: ЗМІ, четвертая власть, политические процессы, политические решения, политическое влияние, политические результаты, политический выбор, информационная база.

In the article the problems of different ways of studying of influence of MASS-MEDIA on motion, development and results of world political processes are eliminated. Also the concepts of different scientific schools of XXth century studying the problems of influence of MASS-MEDIA on political processes and social mode are analysed.

Keywords: MASS-MEDIA, fourth power, political processes, political decisions, political influence, political results, political choice, informative base.

Засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса) ефективно впливають на різноманітні спільноти людей, на формування загальноприйнятих смаків, громадського настрою та соціально-психологічних установок. У процесі такого впливу засоби масової інформації (ЗМІ) дотримуються певних правил: враховувати особливості зору, слуху, пам'яті та мислення можливої аудиторії; постійно поліпшувати умови сприйняття і засвоєння інформації.

У наш час практично всю інформацію людство отримує за допомогою телебачення, радіо, преси або Інтернету. ЗМІ стали основним джерелом розповсюдження повідомлень, що впливають не лише на громадську свідомість, а й на хід політичних процесів та на політичні результати. Отже, з процесу отримання інформації виключається діалог, котрий є найважливішим фактором захисту від маніпуляцій свідомістю. Саме тому ЗМІ активно використовують для впливу на аудиторію.

Питання впливу засобів масової інформації (ЗМІ) на політичні процеси є особливо актуальним в період трансформацій. Як ЗМІ впливають на політичні результати? Які політичні „функції” вони виконують?

Представники різних наукових шкіл дають різні і часто суперечливі відповіді на ці запитання. Наприклад, Е. Блек [1, С. 45] подає перелік функцій ЗМІ: забезпечення інформаційної бази для здійснення громадянами політичного вибору; забезпечення каналу комунікації між чинними політиками, політичними рухами, органами державної влади та зацікавленою публікою; допомога іншим інституціям у здійсненні таких функцій, як добір політичних лідерів та представлення їх суспільству; здійснення впливу на процес ухвалення політиками рішень; допомога в організації дискусій між різними політичними силами; визначення порядку денного суспільних дискусій шляхом висвітлення окремих політичних питань; збереження status quo; підтримка інтелектуального впливу панівних класів; створення ринку політичних ідей; визначення концептуальних режимів для всього державного устрою виходячи з технологічних особливостей різних форм ЗМІ.

Перша і найстаріша школа досліджень соціального і політичного впливу ЗМІ виникла після першої світової війни як реакція на створення індустрії реклами і зв'язків із громадськістю, очевидні успіхи військової пропаганди у розпалюванні ненависті до ворога, блискучого використання нацистами нових засобів кіно і радіо для консолідації масової підтримки свого зловісного режиму. Багатьом вченим тоді здавалося, що хисткі промислові демократії міжвоєнної Європи перетворилися на „масові суспільства”, де „широкі маси трудового населення являють собою сукупність розрізнених, не пов'язаних нічим між собою індивідів, позбавлених традиційних зв'язків з родиною та рідними місцями”, відчужених від своєї праці, що легко піддаються впливові тоталітарної пропаганди та ЗМІ [2, С. 173]. Автори теорій масового суспільства розглядали повідомлення у ЗМІ як небезпечний засіб, що дає змогу вводити цінності, ідеї та інформацію безпосередньо вглиб пасивної роздрібненої аудиторії, справляючи на неї універсальний і безпосередній вплив. У цих моделях ЗМІ, що мають назви „ін'єкційної голки” (hypodermic needle) або „чарівної кулі” (magic bullet), масову аудиторію сприймають як відкриту для маніпуляцій, здатну лише реагувати на подразники і сприймати повідомлення від політичної еліти. Особливо яскраво ці ідеї знайшли відбиття у працях вчених Франкфуртської школи, які звинувачували ЗМІ у підбурюванні аудиторії до агресивності, брутальності та безчуттєвості (ці вияви дістали образну назву „наркотичної дисфункції”).

Проте наприкінці 40-х років американські соціологи поставили під сумнів постулати теорії масового суспільства. У той час набули поширення ліберально-плюралістична та функціоналістська моделі, що різко контрастували з песимістичними поглядами Франкфуртської

школи на майбутнє індустріально-масової демократії. На відміну від європейських традицій глобальних або метатеорій, американська методологія соціальних наук істотною мірою ґрунтувалася на постулатах біхевіоризму – концепції, що поєднувала систематичне спостереження та аналіз людської поведінки з моделлю „гіпотеза-спростування”, запозиченою у сфері природничих наук. З розвитком ліберально-плюралістичної традиції „ефект” засобів масової інформації стали розглядати як короточасний, доступний для спостереження акт впливу на поведінку або погляди індивіда, особливо під час голосування на виборах чи здійснення покупок. При цьому маркетингові та політичні кампанії розглядали як ідеальні моделі для дослідження впливу ЗМІ [3, С. 59].

Ґрунтуючись на таких концепціях впливу, емпіричні дослідження використання засобів масової інформації та поведінки людей під час голосування, звісно, не могли спиратися на модель „ін’єкційної голки”. Навпаки, ЗМІ у цих дослідженнях розглядали як такі, що привносять мало нового в уявлення аудиторії; вважалося, що головний їх вплив полягає у посиленні та стимуляції вже існуючих поглядів [4]. Таким чином, засоби масової інформації розглядалися як такі, що відбивають і зміцнюють наявний стан соціальної злагоди у повоєнних ліберально-демократичних суспільствах. Вважалося, що аудиторія переносить на ЗМІ свої власні погляди та уявлення. Виник навіть новий напрямок досліджень, спрямований на вивчення „звичок та вподобань”, на тлі яких люди, що складають аудиторію, здійснюють фільтрацію інформаційних повідомлень. Зазначені погляди дістали назву школи „мінімального впливу”, оскільки вони відводять ЗМІ скромну та непомітну роль. Ця школа і дотепер відіграє відчутну роль у теорії масової комунікації.

Починаючи з 60-х років концепції „мінімального впливу” та „посилення і стимуляції” у сфері політичної комунікації стикаються з дедалі більшими труднощами. Деякі тенденції розробки цих проблем, зазначають Дж. Бламлер та М. Гуревич [5, С. 245-249].

По-перше, за умов західної демократії лояльність електорату до конкретних політичних сил весь час зменшувалася. Дедалі більше громадян почали вирішувати, за кого їм голосувати, безпосередньо в процесі передвиборчої кампанії. Тому лояльність щодо окремих політичних партій, як фільтр політично зорієнтованих повідомлень ЗМІ, впливала на вибір дедалі слабше.

По-друге, у 60-ті роки на головні ролі у сфері політичної комунікації вийшло телебачення. Загалом зорієнтоване на розважальні програми і змушене подавати незаангажовані новини, телебачення мало політичні та комунікаційні характеристики, істотно відмінні від тих, що були характерні для щоденних газет. Йому було легко зробити менш поінформованих учасників голосування сприйнятливішими до переконливих телевізійних образів. Це зменшувало спроможність тих учасників голосування, що мали постійні політичні симпатії, уникнути пропаганди з боку політичних супротивників. Крім того, загалом скептичний і навіть іронічний стиль подання політичних новин на телебаченні сприяв подальшому послабленню фільтруючих функцій постійних політичних симпатій електорату.

По-третє, дослідники відчули необхідність переосмислення самої концепції впливу ЗМІ. Стало зрозуміло, що теорія засобів масової інформації, побудована на базі моделі „ін’єкційної голки”, є надто вузькою. Вона пояснює лише короточасні зміни уподобань і переконань людей, натомість важливіший аспект, а саме цілеспрямований, довготривалий вплив ЗМІ на структуру знань аудиторії, її сприйняття того, що існує і що є цінним, залишається нерозкритим. Як мінімум, назріла необхідність з’ясувати, яким чином в аудиторії формується уявлення про події та питання, що лежать за межами її безпосереднього досвіду. Це спричинило виникнення у 70-ті роки нового напрямку емпіричних досліджень масової комунікації – так званого „нового погляду”. Одна з головних шкіл цього напрямку наукових досліджень впливу ЗМІ в США зробила засадничою концепцію активної аудиторії і пов’язану з нею модель „мінімального впливу”, але також визнала і важливу роль засобів масової інформації у формуванні порядку денного і спрямуванні уваги аудиторії, про що ми ведемо мову далі.

Слід зазначити, що існує і кілька досить радикальних інтелектуальних концепцій, які суперечать біхевіористській теорії „мінімального впливу”.

По-перше, гострі соціальні і політичні конфлікти 60-х років і пов’язане з ними піднесення прогресивних соціальних рухів і лівого крила політичних сил змусили представників багатьох

наукових шкіл поставити під сумнів один з базових постулатів ліберального плюралізму – наявність соціальної злагоди як заданої умови. Згідно з новими уявленнями, соціальна злагода не є заданою умовою, її можна і слід досягти у результаті активного процесу поширення ідеї консенсусу на домінуючу конкретику дійсності; процесу, в якому ЗМІ відіграють активну роль [3]. Цей процес поширення ідеї злагоди дуже нагадує те, що радикальні теоретики ЗМІ відбивали через концепцію ідеологічного домінування або гегемонії. З точки зору цієї концепції вплив засобів масової інформації є набагато ширшим, ніж просто зміна уявлень людей; він включає також довготривалий процес легітимізації новостворених політичних та економічних еліт та ідеологічне закріплення соціального порядку, в межах якого багатство і владу розподілено нерівномірно.

Друга концепція, опозиційна біхевіористській теорії впливу засобів масової інформації, походить з табору технологічного детермінізму. Автори цієї концепції вважають технології ЗМІ, їх форми і зміст поширюваної за їх допомогою інформації невід'ємною складовою соціального життя, і таким чином будь-яке відокремлення „ефекту ЗМІ” від інших явищ позбавлене сенсу [6, С. 16]. Наприклад, Д.Л. Елтіайд та Р.П.Сноу [7, С. 10-15, 146] розглядають сучасне суспільство як підпорядковане „логіці ЗМІ”, під якою вони розуміють „спосіб, у який ЗМІ подають та поширюють інформацію” і невід'ємними складовими частинами якого є різні види і формати засобів масової інформації. Впродовж минулих століть ЗМІ відбивали характер домінуючих інституцій – нині вони самі стали домінуючою силою, якій підпорядковуються інші інституції, і зокрема „всі політичні процеси”, що „нерозривно пов'язані з логікою роботи ЗМІ і завдяки цьому перетворилися на додаток до головної їх продукції”.

Найвідомішим прихильником концепції, що „ЗМІ – це повідомлення”, а їх характеристики за кожної доби визначають рівень культури, був М. МакЛаген. Як пише Е. Блек [1, С. 37]: „згідно з МакЛагеном наш спосіб мислення та дій, ба навіть уся наша культура, залежить від зовнішніх засобів, за допомоги яких ми висловлюємо свої думки і дістаємо повідомлення від інших”. Кожен з цих засобів є продовженням людських відчуттів, і той з них, що посідає провідне становище у культурі, визначає особливості нашого сприйняття й ті соціальні взаємозв'язки, що стосуються володіння та передачі знання.

Третя радикальна контрконцепція наявним теоріям впливу виникла у 70-80-х роках і пов'язана з працями з питань семіотики та структуризації соціального мислення. Представники біхевіористської школи розглядали комунікацію як лінійний процес, що починається з відправника (це може бути політик, журналіст або ціла інформаційна організація) і закінчується одержувачем (що входить до складу аудиторії). Цю лінійну концепцію описано відомою формулою Гарольда Лассвелла (Harold Lasswell): „Хто кому що сказав у який спосіб і які це мало наслідки?” [4, С. 50].

Натомість дослідники, що додержуються семіотичних поглядів, розглядають процес політичної комунікації як замкнене коло, утворене процесами кодування і декодування, за допомоги яких члени певної мовної спільноти формують значення та обмінюються ними. Там, де „лінійна концепція” робить наголос на намірах відправника повідомлення, семіотика ставить на перший план текст та коди, що є засадничими стосовно нього, – систему знаків і правил (наприклад, жанри та умовності професійної журналістики), на підставі яких будують окремі тексти (наприклад, інформаційні телепрограми або газетні статті). Джерелом значень вважають передусім кодовані тексти, а не наміри або переконання відправників повідомлень.

У своїй відомій моделі „кодування-декодування” Стюарт Гол [3] об'єднав як постулати семіотики, так і деякі протилежні їм положення:

„По-перше, відправники повідомлень обирають спосіб кодування повідомлень залежно від своїх ідеологічних та інституційних цілей і задля їх досягнення маніпулюють мовою та засобами масової інформації (повідомлення у ЗМІ містять „запрограмований варіант тлумачення” або те, що зараз називають „спін” (spin). По-друге, отримувачі повідомлень (декодувальники) зовсім не зобов'язані сприймати повідомлення так, як їх замислили відправники; навпаки, вони можуть чинити опір і чинять його ідеологічному впливові, застосовуючи інші, часом діаметрально

протилежні варіанти тлумачення, сформовані на підвалинах своїх власних уявлень і життєвого досвіду” [8, С. 53].

У бірмінгемському Центрі досліджень сучасної культури на базі моделі „кодування-декодування” Стюарта Гола започаткували низку піонерних досліджень. У двох з них здійснили спробу виявити „запрограмований варіант тлумачення” у деяких британських телевізійних програмах поточних новин, а також „позитивний” і „негативний” варіанти їх інтерпретації різними групами глядачів [9]. Модель Стюарта Гола передбачає, що хоча різні представники аудиторії можуть по-різному тлумачити інформаційні повідомлення, варіанти тлумачень не є абсолютно довільними, невизначеними або індивідуально ідіосинкратичними. Вони пов’язані з приналежністю споживачів новин до певних соціально-структурних груп (субкультура, рід занять та соціальний клас) та їх спроможністю користуватися як окремими, так і загально визнаними кодами. У першому наближенні Девід Морлі та його колеги розглядали три різновиди кодів: домінантний (dominant), невизначений (negotiated) та опозиційний (oppositional) [11].

Як ми бачимо, питання політичної ефективності засобів масової інформації є досить об’ємним і відкриває широкий простір для плідних дискусій як у межах окремих інтелектуальних традицій, так і між різними науковими школами.

Як один з можливих напрямків можна навести дебати стосовно реальної оцінки впливу ЗМІ. Важливо правильно оцінювати цей вплив, не перебільшуючи його, але й не нехтуючи ним. Вплив засобів масової інформації виявляється здебільшого не як результат наполегливої пропагандистської роботи медійних організацій, а, навпаки, як побічний продукт прийнятого у цих організаціях способу опрацювання та подання новин масовій аудиторії. Прямий вплив пропагандистських кампаній, навіть якщо їх проводять цілеспрямовано, у будь-якому разі виявляється обмеженим. ЗМІ дійсно впливають на сприйняття публікою політичного світу. Врешті-решт зміна сприйняття у політиці (наприклад, усвідомлення, що той чи той політичний лідер корумпований, його вигляд оманливий, а сам він не вартий довіри) може призвести до зміни уподобань та поведінки (наприклад, до рішення не голосувати надалі за цього політика). Понад те, засоби масової інформації та уявлення публіки, що їх вони допомагають сформувати, є невід’ємною частиною політичного середовища, у межах якого органи державної влади здійснюють добір пріоритетів і розподіл ресурсів. Вплив засобів масової інформації на визначення порядку денного призводить до зміни спрямування політики і перебудови системи пріоритетів, наголошування одних питань і нехтування іншими.

З іншого боку, силу впливу ЗМІ не варто переоцінювати. Аудиторія зовсім не є зібранням пасивних простаків. Здатність ЗМІ впливати на формування порядку денного і спрямовувати увагу публіки виявляється істотно обмеженою, якщо аудиторія цікавиться громадським життям, має тверді політичні переконання і доступ до альтернативних джерел інформації. Якщо, навпаки, аудиторія взагалі не цікавиться політичними проблемами, здатність ЗМІ спрямовувати увагу також виявляється недостатньою. На думку Ієнгара та Кіндера [10, С. 117], засоби масової інформації навряд чи спроможні „роздмухати” абсолютно штучну й неіснуючу проблему або, навпаки, „поховати”, замовчувати ту, яка реально непокоїть людей.

До того ж і самі ЗМІ є об’єктом спрямування різних впливів, у тому числі й впливу політичної еліти. Засоби масової інформації не визначають політичний порядок денний в однобічному порядку. Вони є лише однією із складових широкомасштабного процесу його формування, в якому беруть участь групові інтереси, партії та еліти, що взаємодіють між собою за умов комплексного й нестабільного соціального та економічного оточення. Аргументи школи технологічного детермінізму, що ЗМІ формують контури всієї політичної культури, навряд чи можна вважати переконливими, оскільки, по-перше, розвиток технологій сам по собі є результатом взаємодії різних сил: соціальних, економічних та політичних, як, наприклад, логіка капіталістичного нагромадження [11]. По-друге, „медійний” детермінізм ігнорує особливості, що визначають умови політичного життя та існують з року в рік впродовж десятиліть. У Канаді – це, наприклад, влада корпоративних структур, сильний вплив США, франко-англійський дуалізм, сепаратизм провінцій, розшарування населення за класами, статтю та етнічною приналежністю. Якщо засоби масової інформації справді справляють такий беззаперечний вплив, як вважають

представники детерміністичної школи, то чому структурні умови залишаються практично незмінними, незважаючи на бурхливий розвиток комунікаційних технологій? Мабуть, доцільніше розглядати інформаційні організації не як детерміністичні, а як такі, що беруть участь у багатосторонніх зв'язках з іншими політичними силами; зв'язках, що їх формують і видозмінюють під впливом наведених вище особливостей [12, С. 49].

Другий напрямок дискусій пов'язаний з тим, наскільки ЗМІ сприяють інформуванню громадськості та підвищенню активності населення на виборах. Перш за все істотний вплив засобів масової інформації на формування політичних пріоритетів певною мірою розвіює романтичний ідеал демократичного громадянина, який є добре поінформованим, скептичним, глибоко переймається громадськими справами і дбає про державу, націю та якість управління ними [11]. За умов комплексного суспільства, де рівень розподілу праці досить високий, такі погляди у багатьох випадках є надто оптимістичними.

З іншого боку, незважаючи на неминучість певних обмежень, пов'язаних з бажанням і спроможністю громадян брати участь у політичному житті, вищесказане ніяк не означає, що реформування системи масової інформації не дасть змоги підвищити рівень поінформованості та активність громадян – те, що становить підґрунтя демократичної суспільної сфери. Добрий знак – свідомі вчені, працівники ЗМІ та активісти у Сполучених Штатах та інших країнах останнім часом намагаються внести до політичного порядку денного питання про самі засоби масової інформації. Відомі два приклади: громадський рух журналістів, що прагне зробити політичні новини зрозумілішими і значимими для громадян і залучити їх до участі у політичному житті; та культурно-екологічний рух – коаліція груп, занепокоєних концентрацією власності й комерційним контролем засобів масової інформації в Америці [12, С. 200-206, 213-222].

Третій напрямок дискусій стосується впливу ЗМІ на політичну владу і весь соціальний устрій. Чи справді засоби масової інформації загрожують керованості суспільства за умов розвиненої демократії через своє вороже ставлення до влади, як стверджують деякі представники консервативної школи? Чи вони виконують здебільшого позитивні функції у рамках політичної системи, яка достатньою мірою відповідає потребам громадян, як це стверджують прихильники ліберально-плюралістичної традиції? Чи, може, ЗМІ здебільшого сприяють легітимізації домінуючих цінностей та інституцій, не піддаючи їх критичній перевірці, і у такий спосіб закріплюють несправедливий поділ багатства і влади, як вважають прибічники теорії гегемонії?

Література:

1. Black Edwin. Politics and the News: The Political Functions of the Mass Media. / Edwin Black. - Toronto: Butterworths. – 1992. – 168 p.
2. Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность. / М.К. Горшков. – Москва. – 2005. – 383с.
3. Буданцев Ю.П. Системность в изучении массовых информационных процессов / Ю.П. Буданцев. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов. – 1986. – 166 с.
4. Васильев В.П. Методология и методика конкретных социальных исследований СМІ и пропаганды./ В.П. Васильев. – М.– 1986. – С.50.
5. Blumler Jay G., Michael Gurevitch. The Political Effects of Mass Communication. / In Michael Gurevitch, Tony Bennett, James Curran and Janet Woollacott, eds. - Culture, Society and the Media. London: Methuen.– 1982.- P. 245-249.
6. Безгодова О.В. Паблік рилейшнз в системе политического управления. Канд. диссерт.// РАГС. – 1997. – 183 с.
7. Altheide David L., R. Peter Snow. Media Logic/ . Altheide David L., R. Peter Snow. – Beverly Hills and London: Sage.– 1979. .- 450 p.
8. McQuail, Denis. Mass Communication Theory: An Introduction. / McQuail, Denis. Mass –Third edition.– Londo. – Sage Publications. – 2001.- P.10-15, 146.
9. Hall Stuart. "The Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies."/ In Michael Gurevitch, Tony Bennett, James Curran and Janet Woollacott ets. Culture, Society and the Media. – London. – Methuen. – 1982.- P.86-87.

10. Iyengar Shanto, Donald Kinder. News that Matters: Television and American Opinion. Chicago: University of Chicago Press. – 1987; Kinder Donald R., David O. Sears. "Public Opinion and Political Behavior." In Gardner Lindzey and Elliot Aronson, eds., Handbook of Social Psychology: Volume 2. New York: Random House. – 1985.- P.117.
11. David Morley, Charlotte Brunson. Everyday Television: 'Nationwide'./ David Morley, Charlotte Brunson.. - London: British Film Institute. – 1978.- P. 40-68.
12. Блумер Г. Коллективное поведение: Пер. с англ./ Блумер Г // Американская социологическая мысль: Тексты.– М.– 1994. – С.200-206; С.213-222.
13. Хлівнюк Т.П. Вплив ЗМІ на політичний простір сучасної України: Дисс...канд.політ.наук. 23.00.02. – 2008. – 174с.
14. Почепцов Г.Г., Чукут С. А. Інформаційна політика: Навч. посіб./ Г.Г. Почепцов, С. А. Чукут– К.: Знання, 2006. – С. 16.
15. Канченко А.В. Вплив засобів масової інформації на прийняття політичних рішень./ А.В. Канченко. — Стратегічні пріоритети, №4(13).— 2009. – С.40-45.

Козакевич Ірина Олегівна,
старший викладач кафедри політології
Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 242.7:316.37

СОЦІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Висвітлюється процес формування та кристалізації основних постулатів соціальної концепції Франкфуртської школи. Розглядається еволюція ідей представників школи, які становлять основу соціальної теорії. Простежується вплив історичних подій, соціально-політичних та культурних перетворень другої половини ХХ ст. на становлення та утвердження основоположних позицій зазначеної концепції.

Ключові слова: Франкфуртська школа, "критична теорія", неомарксизм, негативна діалектика, раціональність, відчуження, "велика відмова".

Освещается процесс формирования и кристаллизации основных постулатов социальной концепции Франкфуртской школы. Рассматривается эволюция идей представителей школы, положенных в основу социальной теории. Прослеживается влияние исторических событий, социально-политических и культурных трансформаций второй половины ХХ в. на становление и утверждение основополагающих позиций вышеуказанной теории.

Ключевые слова: Франкфуртская школа, "критическая теория", неомарксизм, негативная диалектика, рациональность, отчуждение, "великий отказ".

The article covers the process of formation and crystallization of the basic tenets of the Social Concept of the Frankfurt School. The author focuses on the evolution and development of ideas of representatives of schools, formed the basis of social theory. The article shows the influence of historical events and socio-political and cultural transformations in the second half of the 20th century on the formation and adoption of the fundamental points of the theory.

Keywords: Frankfurt School, "Critical Theory", neo-Marxism, negative dialectic, rationality, alienation, "the Great Refusal."

Справедливо зауважити, що проблеми, підняті в свій час Марксом, вказували на складність їх практичної реалізації, в той час як сам факт спроби застосування методу Маркса для трансформації настанов його системи дав плідні і результативні наслідки в неомарксизмі.

Так, Франкфуртська школа виявилась найбільш впливовим явищем та стала відомою такими її провідними представниками, як М.Хоркхаймер, Г.Маркузе, Е.Фромм, Г.Адорно,

Ю.Хабермас. Вони, власне, й звернулись до ідей раннього Маркса з його концепцією відчуження людини, поєднання її з критикою буржуазного суспільства та політичної стратегією держав, що були комуністично налаштовані. В їх концепціях марксистський соціоцентризм переплавляється в «критичну теорію» суспільства.

Часто виникає запитання про адекватність підходу, за якого соціоцентричне вчення Маркса по праву можна віднести до антропологічної традиції сучасної західної філософії. Слід зважати на те, що концепція Маркса розвивалась у специфічному соціальному і теоретичному середовищі. В ньому вже був закладений антропологічний принцип, висунутий наукою в XIX ст., який заявляв про людину як про конкретну, цілісну істоту і водночас як про мету філософського аналізу. Вагоме значення при цьому мав той факт, що індивідуальний розвиток і свобода, а відповідно і проблеми відчуження людини, розглядалися у зв'язку з проблемами суспільства.

Марксизм як критична теорія суспільства, за Маркузе, є продовження не тільки Гегеля, але й антипозитивістських прагнень «кінця філософії», що були виражені К'еркегором і Фейєрбахом. Будь-яке позитивне відношення до фактів даності, сьогодення – це позитивізм і потенціальний фашизм, результат виродження раціоналізму і перетворення його у конформізм. Пануючий нині некритичний раціоналізм, «ідея розуму, що опинилася під владою технічного прогресу», наголошує на тому, що життя людини керується і повинно керуватися об'єктивними законами, що подібні законам природи, в якій відсутня власне діалектика. Люди вірять, що їх відношення один до одного впливають із об'єктивних законів, які діють із невідворотністю фізичних законів, і їхня свобода полягає у пристосуванні їхнього індивідуального існування до цієї необхідності. Таким чином, різкий конформістський скептицизм супроводжує розвиток сучасного раціоналізму. Чим більше розум панує у технології і природознавчих науках, тим неохоче він відкликається на вимоги свободи у суспільному житті людини.

Ключем до негативної діалектики, яку формулює Маркузе, можна вважати відому фразу К'еркегора: «існуюче – це зруйноване можливе». Іншими словами, істина – це не те, що ми безпосередньо бачимо, сприймаємо або логічно осягаємо, це те, що ще не стало фактом, але може – і за логікою діалектики – повинно стати реальністю – у світі майбутнього. Негативна діалектика – це критика того, що може бути.

З цієї точки зору Маркузе критикує також марксизм за непослідовну критичність. «Діалектика Маркса...», - пише він у праці «Розум і революція», - «все ще тісно пов'язана із передісторичною фазою». «Поняття, яке за визначенням пов'язує діалектику Маркса із історією класового суспільства – це поняття необхідності. Закони саме необхідні закони; різноманітні форми класового суспільства необхідним чином гинуть від їхніх внутрішніх протиріч» [1]. У класовому суспільстві, пише Маркузе, необхідність, «об'єктивність» існує тому, що людська воля не вільна, особистість не може вільно і свідомо визначати умови власного існування, взаємодіючи із іншими людьми. Людина підкорена зовнішнім по відношенню до неї, так званим «природно-історичним» законам (наприклад, ринку і т.д.), тобто власному «уречевленому» буттю [1].

Пізніше, вже у 60-х роках, повертаючись до проблеми марксизму у доповіді на конгресі пам'яті Гегеля у Празі у 1966 р., Маркузе скаже: «...Матеріалістична діалектика ще лишається у руслі ідеалістичного розуму, у позитивності, доки вона не зруйнує концепцію прогресу, у відповідності до якої майбутнє завжди коріниться усередині існуючого, доки марксова діалектика не радикалізує поняття переходу до нового історичного ступеню, тобто не вбудує у власну теорію поворот, розрив із минулим та існуючим...» За його словами, це вкрай важливо «перед лицем питання, чи може – і до якої міри – пізня сходи́на західного індустріального суспільства бути моделлю для створення нового суспільства, по крайній мірі в тому, що стосується технічної основи розвитку виробничих сил» [3]. Як для Гегеля, так і для Маркса сили заперечення, які руйнують систему, дозрівають у ході розвитку її внутрішніх протиріч, наприклад, буржуазія при феодализмі, пролетаріат при капіталізмі. У ході «зняття» протиріч вони неухильно призводять до нової сходинки, що визволяє виробничі сили. «Хіба це не є знову форма прогресу об'єктивного розуму, нова форма репродукованої влади минулого, уречевленого у технічному апараті праці понад живою працею?», - питає Маркузе.

На противагу цьому детермінуючому аспекту марксизму, Маркузе ще у «Розумі і революції» сформулював наступне положення: «Перехід від капіталізму, що неухильно гине, до соціалізму потрібен тільки у тому сенсі, що необхідний повний розвиток людської особистості. Нове суспільне об'єднання людей необхідно лише у тому сенсі, що треба використовувати наявні виробничі сили для загального задоволення усіх людей... Коли матеріальні процеси стають розумними і перетворюються на усвідомлену справу людей, сліпа залежність від соціальних умов припиняє власне існування. Розум, детермінований раціональними соціальними умовами, детермінований самим собою» [3].

25 років після цього Маркузе додасть до цього: діалектичний матеріалізм недостатньо глибоко аналізує вплив суспільних інститутів на буття та свідомість людини, недостатньо враховує насилля інститутів і обставин, формування штучних, вигаданих, нав'язаних людині потреб. Інакше кажучи, марксистський матеріалізм недостатньо враховує сили інтеграції внутрішніх протиріч, які діють в умовах пізнього капіталізму.

За думкою Маркузе, існуюче антагоністичне «ціле» може заперечуватись і усуватись тільки зовні, і тільки таким чином може бути досягнута наступна історична фаза. При цьому він пояснює: «Зовні, про яке я кажу, не слід сприймати механічно, у смислі простору, а як якісну відмінність, яка перевершує протиріччя, які існують всередині антагоністичного цілого, наприклад, протиріччя між капіталом і працею, і не зводяться до них... Якісна відмінність нової суспільної сходинки складалася б не тільки із задоволення життєвих і духовних потреб..., але і з виникнення і здійснення нових потреб, які придушувались у антагоністичному суспільстві. Ці нові потреби віднайдуть власне вираження у радикально інших відносинах між людьми і у радикально іншому соціальному і природному середовищі – солідарності замість конкурентної боротьби, вільному розвитку відчуттів замість придушення, зникненні жорстокості, варварства та їхньої мови...» [5].

У 60-х роках із власним тлумаченням «негативної діалектики» виступив і Теодор Адорно. За його думкою, до цих пір філософія займалась абстракціями, формуванням загальних понять, тепер необхідно звернути увагу на конкретну дійсність із всією її неповторністю і винятковістю. Адорно формулює постулат «Ціле - неістинне». Звичайно, це не позитивістське заперечення цілого самого по собі. Ціле заперечується як методологічний принцип пізнання. Як спроба мислення будь-якою ціною ототожнити себе із «цілим». Як і Маркузе, Адорно відкидає «позитивне заперечення», що виходить із існуючого як цілого. Речі і явища підводяться під загальні поняття для того, щоб шляхом абстрагування від їхніх особливостей на користь загального зробити їх керованими, прив'язати до даності. І оскільки завдання негативної діалектики – це «пояснення того – що – є термінами то – що – нема», вона повинна звільняти від чар поняття, заперечувати тотожність і виявляти не понятійне і неповторне. Саме у цьому – істинний, сутнісний зміст об'єкту.

Використовуючи інструмент «негативної діалектики», критична теорія приступила до дослідження ходу історії людства. Філософи спробували таким чином пояснити причини і витоки несвободи людини, що панує у сьогоденні, і віднайти шляхи її подолання.

Перетворення світу на об'єкт віднайшло своє вираження ще у стародавніх міфах, які вже «стояли під знаком тієї дисципліни і влади, яку Бекон оголосив ціллю». В них вже можна віднайти ієрархію неба замість рівноправ'я духів, розподіл жертв, відокремлення богів від їхнього матеріалу – стихій. Це, закладене ще у міфах ієрархічне, засноване на пануванні, сприйняття світу було у подальшому розвинуто різними формами філософії і ідеології. Результатом такого відношення до світу як об'єкту панування стало відчуження, оскільки «люди платять за збільшення власної влади відчуженням від того, над чим вони володарюють». Історія підкорення природи стала історією поневолення людини людиною, а основна функція розуму як засіб опанування природою сприяла розвитку типу «оперативного або інструментального розуму», основним критерієм якого стала раціональність. Із виникненням власності, експлуатації і держави цей розум став у пригоді пануючим класам суспільства. На раціональності, на прагненні контролювати внутрішню і зовнішню природу людини і заснована європейська просвіта. Раціональне мислення за законами логіки, що первісно грала прогресивну роль у боротьбі людини

за існування, стає інструментом контролю над думками і почуттями з боку волі до влади. Цей контроль здійснюється за допомогою математики, мислення уподібнюється машині.

У сучасному буржуазному суспільстві, продовжують автори твору, просвіта сама перетворюється у міфологію і міфотворчість. Механізована воля до опанування прикута до даного, фактичного, пізнання обмежується повторенням. Розвиток науково-технічної раціональності поглинає різні сфери суспільного життя, підкорює формальним, абстрактним правилам і цілям культуру, філософію, мови і т.д. З уреченням духу зачаровується відношення людини до себе і інших, здійснюється загальна деградація природи людини, «одиничне повністю анігілюється» економічними силами, що йому протистоять. Індивідуалізм привів до власної повної протилежності – псевдоіндивідуалізму. Людина вже не робить моральний вибір, вона просто ототожнює себе із стереотипами пануючої шкали цінностей. Людські громади перетворюються на псевдо колективи, одиниці панування, які складаються із людей-атомів. Раціональність перетворилась на ірраціональність, сприяючи тотальному керуванню людиною всупереч тим можливостям, які повинні були б перед ним відкритися. Просвіта і ідея прогресу вичерпали себе. Індустрія свідомості формує і насаджує нову міфологію. Міф ХХ століття набуває риси колективного безглуздя. Все природне наділяється негативними рисами, агресію видають за самозахист. Вінцем ірраціональності раціоналізму став фашизм – логічний розвиток традицій панування у європейській цивілізації.

Філософи Франкфуртської школи підкреслювали, що фашизм – це не виключення, не випадкове явище в історії, а відображення більш загальних тенденцій. Вони не заперечували факту використання фашистських рухів в інтересах пануючих класів. Але їх цікавила у першу чергу психологічна мотивація людей, які брали участь у фашистських рухах, або тих, хто підкорявся фашизму і спокійно учиняв найбільш дикі і варварські злочини. Одним з перших спробував проаналізувати фашизм із позицій фрейдівського психоаналізу В.Райх.

Згодом виступив із власною концепцією історії і Маркузе. Він вважав, що для пояснення індивідуальних мотивів людських дій і вчинків протягом історії, слід використовувати напрацювання та дослідження психоаналізу. Так з'явилась його праця «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955). За думкою Маркузе, у підсвідомій сфері поведінки людини відбувається безперервне зіткнення різних інстинктів. Він звертає особливу увагу на два з них: інстинкт втіхи, задоволення потреб і бажань, який Фрейд називав «еросом», і потяг до руйнування, до смерті або до нищення, що називалось «танатосом». Діалектика їхньої взаємодії полягала у тому, що придушення еросу призводить до різкого посиленню танатосу, через який сублімується неможливість задоволення бажання. Але людина, виділяючись із природного світу, змушена відмовитися від ролі природної істоти, яка прагне до необмеженої насолоди, і перетворити себе на інструмент виробництва. Ця трансформація, історично неминуха в убогому та ворожому оточуючому середовищі, примушувала людей придушувати, сублімувати та перетворювати свої інстинкти, підсвідомі мотиви і керуватися «принципом реальності». Із виникненням класового суспільства та держави до цього обмеження і самообмеження додалось «додаткове придушення», яке здійснюється вже виключно «у інтересах панування і збереження деспотичного панування». Людина видозмінює і стримує задоволення власних потреб у відповідності із «реальними» суспільними умовами. Її потреби замінюються на більш «культурні» (в дусі «репресивної культури»), які підкорюють людину експлуатуючому суспільству. В підсумку, розум людини, її увага і пам'ять, її здатність до суджень і аналізу перетворюється із вільного прояву підсвідомості у репресивне знаряддя підкорення індивіду. В умовах високорозвинутого індустріального суспільства цей «принцип реальності» перетворюється у «принцип продуктивності», «економічної продуктивності». Власне виробництво, виробничі сили, наука стають інструментами «додаткового пригнічення», увіковічення панування. Матеріальна культура вступає у протиріччя із еросом, принципом насолоди і щастя. Праця у жодному випадку не пов'язана із реалізацією людських прагнень, не приносить задоволення. Кохання перетворюється у відчужену любов. Під впливом систематичного пригнічення виникає агресія, супротив еросу, спрямовані як усередину (мазохізм), так і назовні (садизм). У такому ж сенсі

можна розглядати і психологічні мотиви фашизму. Таким чином, існуюче класове суспільство, не зважаючи на всю свою однобоку раціональність, насправді глибоко ірраціональне і деструктивне.

Теоретики Франкфуртської школи дійшли висновку, що авторитарні тенденції, які виявляються у фашизмі, аж ніяк не були переможені. Вони змінилися та продовжують існувати у сучасному капіталістичному світі. На етапі «пізнього» капіталізму, який перетворив вузькокілкісний, утилітарний і вартісний принцип у загальний, складається «організоване» суспільство, що відтворює, як необхідність, інертну масу. Це триумф буржуазної раціоналізації, відчуження і придушення особистості. Воно розриває усі давні, традиційні зв'язки між людьми, атомізує їх (на цю передумову прояву тоталітаризму звертали особливу увагу Е.Фромм і Х.Арендт), затверджуючи між індивідами відчуження, уречевлені і протиприродні відносини, які перешкоджають дійсному спілкуванню. Індустрія культури і інформації створюють ілюзію свободи, щоб насаджувати глибоко усередину людини норми, цінності і потреби існуючого порядку.

Детальний аналіз сучасного індустриального суспільства Маркузе запропонував у книзі «Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустриального Суспільства» (1964). Він констатує різке скорочення критичного потенціалу і опозиційності у сучасному світі. «Технічний прогрес, що охопив всю систему панування і координування, створює форми життя (і влади), які, вочевидь, примиряють сили, що протистоять системі, а на справді змітають або спростовують будь-який протест в ім'я історичної перспективи свободи від тяжкої праці і панування. Вочевидь, що сучасне суспільство має здатність стримувати якісні соціальні зміни, внаслідок яких могли б утворюватися істотно нові інститути, нове спрямування продуктивного процесу і нові форми людського існування. У цій здатності, напевно, в найбільшому ступені міститься виключне досягнення розвинутого індустриального суспільства: загальне ухвалення Національної ідеї, двопартійна політика, занепад плюралізму, змова між Бізнесом і Працею у межах міцної Держави свідчать про злиття протилежностей, що є як результат, так і передумова цього досягнення» [5]. Суспільство стало тоталітарним, воно позбавилось всіх критичних ідей опозиційності, вбудувавши їх у себе. Саме жахливе при цьому те, що більшість людей не відчувають, що їх пригнічують, не мають потреби у власному визволенні. «Раби індустриального суспільства – це раби сублімовані». Головним методом впливу на них стає формування хибних потреб, стандартних, які прив'язують людину до існуючому суспільству, репресивних і антигуманних за власною сутністю. Індивід втрачає базу для автономії, для протидії тоталітарному цілому. Він мислить і діє так, як вимагає від нього система, і сам не розуміє цього.

Парадоксальність і трагізм ситуації посилюються тим, що пригнічення людської індивідуальності вже не є необхідним навіть з точки зору створення достатньої матеріальної бази для вільного суспільства. Здобути стан, який Маркузе у лекції у 1967 р. назвав «кінець утопії». Історичний розвиток репресивної культури забезпечив зростання виробництва, тому самообмеження, нещастя і експлуатація вже не потрібні для подальшого розвитку. Створені передумови для ліквідації пригнічення і придушення природних потягів людини. Досягнений рівень виробництва вже дозволяє задовольнити людські потреби без «принципу продуктивності». «...Розвинуте індустриальне суспільство впритул підійшло до можливості матеріалізації ідеалів». Виникає можливість різкого скорочення робочого часу, злиття праці, гри і задоволення, нової не репресивної культури. Сьогодні будь-яке перетворення світу – це реальна можливість. Але як зробити так, щоб люди цього захотіли? Ось вона, наріжна проблема сучасного суспільства. І мислителі Франкфуртської школи по різному намагалися на її вирішити.

Бурхливі соціальні реалії життя ХХ ст. не могли пройти повз уваги теоретиків Франкфуртської школи. Швидкі соціально-політичні і економічні зміни в країнах світу дали багатий матеріал для досліджень, підтверджували або спростовували висновки теоретиків.

Насамперед, той варіант соціального перетворення, який пропонується, або скоріш нав'язується сталінським «реалсоціалістськими» режимами, теоретиків Франкфуртської школи не влаштовували. Вони не хотіли, кажучи словами Хоркхаймера, щоб замість «кінцевої демократії Рад якась група закріпилась як керівництво». Щоправда, теоретики франкфуртської школи не видали жодної переконливої критичної праці про сталінські режими. Єдиним виключенням можна

було б вважати книгу Маркузе «Радянський марксизм» - результат його досліджень у особливому центрі Гарвардського університету у 50-ті роки, але вона вийшла надто слабкою. Його аналіз відверто поступався аналізу, з яким виступали, наприклад, ліві комуністи – прибічники Робітничих рад (Паннекук, Гортер, Рюле, Маттик та ін.). Вбачати у режимі 50-х рр. «виховну диктатуру», яка неприпустимими, кривавими методами намагається «наставляти» відстале суспільство, означало, по крайній мірі, повністю змішувати наміри більшовіських яacobінців часів революції і Сталіна. До того ж Маркузе переоцінював стійкість «радянського» суспільства.

Як би там не було, очікувати від «СРСР» і його моделі вирішення проблем західного індустріального суспільства не реально. В умовах «одновимірного» соціуму слід шукати острівки надії у іншому місці, насамперед, у самій людині. Необхідно зробити так, щоб людина відчула і усвідомила власну несвободу і почала боротися з нею. Але як?

За думкою Адорно, насамперед необхідно відродити критичне мислення, критичне сприйняття світу. У якості його методу він запропонував моделювання, яке повинно містити критичну рефлексію, спрямовану на руйнування існуючих стереотипів свідомості і виявлення саме «іншого», яке неможливо виявити засобами наукового пізнання. Виявлення неістинності існуючого повинно надати імпульс до визволення і радикальної зміни існуючого стану. Адорно пропонував сублімувати визволене від логіки системи мислення силу мислення у відкриті визначення окремих моментів, більш активно використовувати асоціативне і парадоксальне мислення, аналогію, метафоричні способи і інші засоби мови, творчу здатність уяви. У власних музикознавчих працях і у «Естетичній теорії» він намагався представити мистецтво як модель пізнання. Такій підхід виходить ще з «Діалектики просвітництва», в якій Хоркхаймер і Адорно характеризували «витіснене» справжнє мистецтво як пошук-спогад про втрачене, світ «іншого», що протидіє існуючому, як радикальне заперечення волі до влади і реалізацію принципу насолоди. Таким чином, мистецтво і інші сфери, ще не колонізовані формальною раціональністю поставали як острівки свободи. «Мистецтво, називаючи речі своїми іменами», - писав Маркузе у «Одновимірній людині», - «тим самим руйнує їхнє царство, царство повсякденного досвіду. Останнє постає у власній несправжності і каліцтві. Однак, ця магічна сила мистецтва проявляється лише у запереченні. Його мова, його образи живуть лише тоді, коли вони відкидають і заперечують усталений стан». Все це так, але, продовжує він, «у наш час цей суттєвий розрив між мистецтвами і повсякденною рутинною... все більш зникається під тиском технологічного суспільства, що розвивається. У свою чергу, це означає надання забуттю Великої Відмови і поглинання «іншого виміру» пануючого стану» [7].

Ні, і у мистецтві сьогодні неможливо віднайти зону свободи. Настрій Маркузе на початку 60-х років скоріш песимістичний. У «Одновимірній людині» він так і не наважився зробити вибір між двома гіпотезами: «(1) що розвинуте індустріальне суспільство має здатність стримувати якісні зміни у передбачуваному майбутньому; (2) що існують сили і тенденції, які можуть покласти край цьому стримуванню і висадити суспільство». Оскільки, у відповідності до його негативної діалектики, внутрішні протиріччя не могли вивести за рамки існуючого порядку речей. Таких тенденцій і сил Маркузе на той момент не бачив. «Сила заперечення, як ми сьогодні знаємо, не зосереджена у жодному класі. Вона являє собою сьогодні лише хаотичну опозицію...: відмову брати участь і підгравати», - писав він у 1966 р [8].

Але така сила заперечення несподівано з'явилася. Наприкінці 60-х років по всьому світу прокотилася хвиля радикального студентського бунту, який подекуди ледве не переріс у соціальну революцію. І саме тут давні колеги із Франкфуртської школи опинилися по різні боки барикади.

Адорно і Хоркхаймер не підтримували революційних студентів і були ними освістані. «...Наша нова критична теорія», - заявляв Хоркхаймер у 1970 р., - «вже не виступає за революцію, тому що після повалення націонал-соціалізму революція у країнах Заходу призвела б до нового тероризму, до новому жажливого стану» [9]. Слідом за лібералами він говорив про «протиріччя» між свободою і справедливістю.

Маркузе сприйняв нові соціальні рухи з ентузіазмом. І студентам були до душі його думки про те, що робітничий клас в значній мірі інтегрував у капіталістичну систему і місце революційного суб'єкта вакантне. Більшість із них самих претендували на цю роль. Не всі

революційні лідери тих часів підтримували Маркузе, але він став кумиром і символом їхнього бунту, ідейним батьком нових лівих.

У 1969 р. Маркузе виступив із «Есе про визволення». У ньому він, підбивши підсумки власних роздумів, обґрунтував ідею радикального перевороту у всіх сферах людського буття, включаючи біологію людини і сферу потреб. Виховані суспільством штучні, рабські потреби і їхнє задоволення відтворюють життя у рабстві. Необхідні інші потреби і прагнення, інші реакції тіла і духу. Детонатором перевороту стануть аутсайдери, люди, у яких Система не встигла або не змогла виробити потребу у рабському задоволенні. Революція поєднає обидві тенденції, спрямовані супроти пізньобуржуазному суспільству – революцію соціальну і революцію сексуальну. Остання розкріпачить «принцип задоволення», вільні еротичні потяги і знищить табу і заборони. Тим самим повалиться підґрунтя репресивної культури і цивілізації. Велика Відмова від норм, принципів, табу і правил поведінки, що були засновані на пануванні, відкриє шлях соціальної революції, розповсюдиться від аутсайдерів на все більш широкі соціальні прошарки.

Для того, щоб досягнути цього, необхідно прорвати «континіум пригнічення», відхилитися від впливу репресивної культури, подібно сюрреалістам, звільнити власну творчу уяву, яка живе за принципами насолоди, пам'ятає часи їхньої перемоги і прагне повернутися до них. Це дозволить здійснити революцію сприйняття, повстання супроти репресивного розуму на підставі етики свободи і нової плотськості.

Первісну форму Відмови Маркузе вбачав у якійсь герильї аутсайдерів, як моделі насправді людських відносин гармонії між особистістю і суспільством, між колективними і індивідуальними потребами, на підставі природної солідарності, тотожності вітальних потягів до свободи.

Поразка студентського бунту і нових лівих Маркузе сприйняв як контрреволюцію. У 1972 р. у книзі «Контрреволюція і бунт» він спробував зробити висновки із поразки. З одного боку, він продовжує наполягати на емансипації індивідуальних чуттєво-естетичних здатностей і природних потягів, як способу ліквідації репресивної соціальної машини. Радикальна трансформація внутрішньої і зовнішньої природи людини залишається для Маркузе складовою і невід'ємною частиною радикального перетворення суспільства. Але тепер він у значній мірі переосмислює своє колишнє відношення до ідеї «контр-суспільства», «контр-культури» і тотальної Відмови. Тепер він називає їх «матеріалістичною версією абсолютного ідеалізму», повним взаєморозчиненням суб'єкта і об'єкта. «Саме ці контр-дії, контр-цінності, як оголошена війна, ізолює радикальний рух від мас», - пише він. Недостатньо нової чутливості, необхідна емансипація свідомості, нова свідомість. В умовах контрреволюції антиінтелектуалізм стає послугою істеблішменту. Необхідно просвітлювати маси, перевести стихійний протест у організовану соціальну дію. «Капітал дійсно породжує власного могильника, але це вже не «прокляті» і не «відторгнуті». Часи огульного заперечення ліберальних методів боротьби вже минули або ще не настали» [10]. Маркузе почав звертати все більше уваги на нові соціальні рухи, особливо екологічні. Це відобразилося у низці його останніх статей і виступів.

В останні роки корифеї Франкфуртської школи уходять із життя один за одним: Адорно помирає ще у 1969 р., Поллок у 1970 р., Хоркхаймер у 1973 р., Маркузе у 1979 р., Фромм у 1980 р. Шляхи їхніх молодих послідовників і учнів розійшлися вже настільки далеко, що про них вже не можливо говорити як про єдину ідейну течію. Франкфуртська школа назавжди відійшла у історію. Але її ідейний спадок залишається важливою складовою скарбниці сучасної ліворадикальної думки.

Література:

1. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социальной теории / Г. Маркузе. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – С. 67.
2. Зотов А. Современная западная философия / А.Ф. Зотов. - МГУ им. М.В. Ломоносова, Изд. 2-е, испр. - М.: Высш. шк., 2005. – С.198.
3. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социальной теории / Г. Маркузе. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – С. 113.

4. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. – Киев: REFL-book, 1994. – С. 149.
5. Зотов А. Вказана праця / А. Зотов. – М. : Высш. шк., 2005. – С. 112-116.
6. Михайлов И. Вказана праця / И. Михайлов. – М. - С. 178.
7. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. – Киев: REFL-book, 1994. – С. 158.

*Зайченко Лілія Михайлівна,
старший викладач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 35.08+321.6.001.32+323.15

РОЗВИТОК ЗАХІДНИХ ПОЛІТИКО-ТЕХНОКРАТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена аналізу головних цінностей технократії, проблеми раціонального соціального управління в цілому та державного управління, зокрема, особливості функціонування технократичних політичних еліт.

Ключові слова: *Технократизм, технократія, індустріальне та постіндустріальне суспільство, влада, політичне та державне управління, політична еліта.*

Статья посвящена анализу основных ценностей технократии, проблемы рационального социального управления в целом и государственного управления, в частности, особенностям функционирования технократических политических элит.

Ключевые слова: *Технократизм, технократия, индустриальное и постиндустриальное общество, власть, политическое и государственное управление, политическая элита.*

Article is dedicated to an analysis of the main values of technocracy, problems of rational social management in general and the state administration specifically, peculiarities of functioning of technocratic political elites.

Key words: *Tehnocratism, technocracy, industrial and postindustrial society, power, political and public administration, the political elite.*

Як наслідок науково-технічного прогресу та широкомасштабного використання сучасної техніки і новітніх технологій спостерігаємо якісні зрушення у всіх сферах людської життєдіяльності. Розвиток техніки та технології мають значний вплив на формування образу сучасного світу взагалі та політичної парадигми, зокрема. Саме тому актуальності набувають проблеми осмислення впливу науки, техніки та технології на формування суспільно-політичної реальності. Ці питання найбільш рельєфно розглядаються у рамках методології технократичного детермінізму, що в свою чергу призводить до переосмислення ролі технократії у політичному житті суспільства.

Метою даної статті є виявлення характерних особливостей технократичної концепції в залежності від перебігу політичних та соціально-економічних процесів другої половини ХХ століття та через аналіз конкретних постулатів окремих дослідників.

Висвітленням основних цінностей та орієнтацій доктрини технократизму з кінця 60-х років ХХ ст. займаються, здебільшого, американські дослідники, зокрема, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер. В радянській літературі технократизм розглядався в основному з критичних позицій, як концепція ворожа марксизму. Так в роботі В.Г. Графського підкреслюється, що взаємозв'язок держави і технократії обумовлений процесами, пов'язаними з успіхами науково-технічної революції і зростанням технократичної адміністрації в промисловості і державному апараті. Е.В. Деменчонок відслідковував особливості технократичної ідеології в розвинених країнах (насамперед у США) і зазначав, що ці ідеї слугують теоретичним підґрунтям посилення влади монополістичного капіталу [7]. Отже, у роботах радянських вчених ще не були у повній мірі розкриті витоки та сутність технократичних концепцій. Не мали системного характеру дослідження технократизму і

в пострадянській російській літературі, аналізу піддавались лише окремі його аспекти. Так, парадигми техніцизму в цивілізаційному процесі досліджувалися Л.В. Сурковою [15, с.30-64].

У вітчизняній політичній науці дослідженням технократизму у різний період займалися такі вчені, як В.П.Бех та І.В.Малик [3], В.Г.Попов [12], що виявляли різні аспекти взаємозв'язку між людиною, суспільством, технікою.

В сучасній науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття «технократія». Остання розглядається, як правило, в потрібному значенні, – теоретичної концепції влади, що має своїм підґрунтям суто науково-технічне знання; моделі державно-політичного устрою суспільства; соціального прошарку носіїв науково-технічного знання, які виконують управлінські, адміністративні та розпорядчі функції в політико-правових формаціях [8, с.106].

Як бачимо, центральною у зазначених підходах є ідея про можливість ефективного функціонування соціально-політичної організації, що заснована на науковому знанні і управляється носіями такого знання. Ця ідея не нова, вона має досить давню традицію в філософсько-політичній літературі. Так, німецький соціолог Р.Маурер зазначав, що певні сутнісні характеристики технократизму як “техніки політичного панування” сформулював ще давньогрецький мислитель Платон у трактатах “Держава” та “Політик” [5, с.36]. Він обґрунтовував ідею суспільства, що керується носіями знання – філософами, -- оскільки лише їм доступне пізнання та розуміння загального блага та шляхів його досягнення. Також першопочатки технократичної концепції управління можна знайти у роботах Ф.Бекона, де технічний і науковий прогрес висвітлюються в якості фактора, який сприяє розповсюдженню влади людини над природою та власною долею в суспільстві [12, с.74]. А. де Сен-Сімон пов'язував подальший соціальний прогрес з діяльністю промисловців і вчених, прихід яких до важелів політичної влади вважав закономірним наслідком суспільного розвитку [5, с.40].

Проте для формування технократизму як типу суспільної свідомості необхідним було виникнення багаточисельного прошарку науково-технічних спеціалістів. В більш-менш масовидному порядку це стало можливим лише у внаслідок здійснення в ряді країн Європи промислових революцій, коли почалось масове застосування машин у виробництві, а потім і в інших сферах та галузях життя. Отже, виникнення і становлення технократизму як вчення, що претендує на універсальність доктрини загальносоціологічного значення, відбувається на початку ХХ ст., коли ідея технократії здобуває необхідну соціальну базу [7, с.9].

Справжнього розквіту концепція технократизму зазнає лише в першій третині ХХ ст., коли – “у масовому порядку” - стали “технізуватися” економічне життя та спосіб суспільного мислення у більшості так званих «цивілізованих країн» світу, набули динамізації суміжні наукові школи, вчення, напрями (“тейлоризм”, «тектологія”, “фордизм”, “культуррегентство” та ін.). За таких умов, зважаючи на широкі масштаби технізації, для означення характеристик індустріальної цивілізації, до наукового обігу Ж.-П. Кантенном було введено термін “технокультура”, основними компонентами якої є наявність яскраво вираженого шару інновацій, які постійно видозмінюють культурні традиції; ідея перетворення світу й підкорення людиною природи; розуміння природи як упорядкованої системи; націленість на зміни на основі науково-технічного прогресу; трактування влади взагалі як способу панування людини над природними і соціальними обставинами [9, с.232-233].

Таким чином, в ході індустріалізації на зміну промисловців А. де Сен-Сімона з чіткою гуманітарною орієнтацією прийшли технічні спеціалісти Т.Веблена, які – в силу своєї природничо-технічної освіти є об'єктивними носіями переважно технолого-технічної раціональності. Оскільки сучасне суспільство не може існувати без індустрії, а остання не працює без технічних спеціалістів, то варто їм поставити державу під загрозу загального саботажу, як відбудеться «оксамитова революція», – відмова бізнесу від патронату державної влади і передача її раді технічних спеціалістів . Так Т.Веблен “повернув” концепцію технократизму у “лоно політики”, оскільки вона містила в собі заявку на політичну владу у вигляді технологізації політики, причому не стільки претензію конкретних інженерів і техніків, скільки претензію технічної раціональності, носіями якої вони виступають. Саме вона покликана замінити політику приватних інтересів на наукове адміністрування, на технологічний процес прийняття рішень з

чіткою організацією всіх структур та з дотриманням суворих наукових процедур (експертиз) [18, с. 67-68]. Відмова від радикалізму Т. Веблена спостерігається у працях Д. Бернхейма який у 1942 році в книзі "Революція менеджерів" писав про те, що технократія в особі менеджерів стала політичною реальністю в окремих країнах. Світ, на думку автора, знаходиться на стадії "технологічної революції". В результаті якої і капіталізм, і соціалізм зміняться "суспільством управлінців"[16, с.158].

На середину ХХ століття феномен технократизму сформувався у вигляді напрямку політичної думки, у контекстах якого стверджується, що багатогранне суспільно-політичне життя цілком можливо регулювати за допомогою науково-технічного та машинно-технологічного раціоналізму. В контексті політичного управління можна виокремити наступні складові технократичної концепції – техніцизм, механіцизм та технологізм. Так, техніцизм являє собою сукупність засобів, навичок та прийомів полегшеного здійснення певної трудової операції, налагодження діяльності в якійсь сфері чи галузі життя. Для техніцизму характерно прагнення будь-які проблеми (світоглядні, моральні, політичні, та ін.) розв'язувати за зразком алгоритмів технічного знання. Інша складова технократизму – механіцизм – як світоглядний принцип виник ще в епоху великих наукових і географічних відкриттів та ранніх буржуазних революцій. Проте три його постулати і досі залишаються актуальними. А саме, прагнення до спрощеного пояснення розвитку суспільства взагалі і, зокрема, його політичної сфери законами руху механічної форми матерії; часта абсолютизація, а то й ототожнення законів земної і небесної механіки та наукових законів розвитку людських спільнот – політичних, економічних, культурних тощо; зведення складних та якісно різних форм руху неживої, механічної матерії до форм руху соціально-політичних сутностей – державно-управлінських організацій, політичних партій, електоральних кампаній тощо.

Технологізм як складова технократизму у сфері політичного управління свого оформлення набуває саме у 50-60 роках ХХ століття і розглядається як можливість покращення, вдосконалення урядовуючих справ за допомогою нових (або ж оновлених, актуалізованих) методів і засобів науки, техніки та раціонального застосування сил, якими досконало володіють "інженери" (Т.Веблен) та менеджери-управлінці (Дж.Бернхейм). Найбільш типовим представником технократичних ідей означеного періоду можна вважати американського дослідника Д. Гелбрейта. критично оцінював своїх попередників, стверджуючи, що справжніми носіями ідеї технократизму є не інженери або менеджери, а техноструктура - ієрархічна структура, що об'єднує людей, що володіють спеціальними знаннями, здібностями та досвідом групового прийняття рішення. Техноструктура – це "сукупність людей, яка володіє різноманітними технічними знаннями, досвідом і здібностями, у яких переважають знання сучасних промислових технологій і планування. Вона охоплює численне коло осіб – від керівників сучасного промислового підприємства майже до основної маси робочої сили і містить у собі тих, хто має необхідні здібності і знання" [6, с.110]. Як нова управлінська еліта технократія бере гору над традиційною фінансовою олігархією. Перехід влади від одного класу до іншого він зв'язував зі зміною співвідношення основних факторів виробництва, таких, як земля, капітал, праця, знання. Аналізуючи наслідки НТР, Д. Гелбрейт зробив висновок: "Досвід минулого дає підстави припускати, що джерело влади в промисловому підприємстві переміститься ще раз – цього разу від капіталу до організованих знань. І можна припускати, що це знайде відображення в перерозподілі влади в суспільстві" [2, с. 113].

Контроль "техноструктури" над прийняттям рішень у виробничій сфері сприяв появі ідеї про перенесення даної моделі відносин у сферу політичну, тобто про політичне домінування технократії. Практика показала, що політична роль представників виробничої технократії обмежена суворими рамками, оскільки вони не відокремлюють себе від організації, яка визначає їх буття. Небажання виробничої технократії боротися за пряму політичну владу аж ніяк не означає відсутності у неї політичних інтересів. Просто реалізація їх досягається своєрідними методами. Як зазначає Д. Гелбрейт, в будь-якій сфері діяльності перед державою стоять такі завдання, з якими техноструктура може солідаризуватися. У розвиненому індустріальному суспільстві відносини

настільки ускладнилися, що не існує готових політичних рішень, а існує процес прийняття рішень, в якому зайнято багато людей впродовж досить тривалого часу [3, с. 114].

Будь-яка політична чи соціальна акція потребує нині у технічних знаннях, абсолютно необхідних для вирішення проблем, що виходять за межі інтуїції чистих політиків і вимагають специфічних знань компетентних фахівців. А з тих пір, як держава стала втручатися в усі сфери життя, потреба в експертів різко зросла. Гіперболізація раціональності та ефективності управління у великих корпораціях “наштовхує” на думку про необхідний та неминучий поділ суспільства на керівників (управлінців) та керованих. Необхідність перетворення “правління народу” на “правління експертів” (або демократії на експертократію) виводиться із положення про некомпетентність та непоінформованість мас у сфері прийняття політичних рішень. “Багато рішень не можуть прийматись індивідами, які беруть участь у їх виробленні на нижньому рівні організаційної структури, -- зазначають американські дослідники Т.Драбек та Дж.Хаас. – Вони не володіють інформацією, яка необхідна для з'ясування наслідків, що можуть мати місце в різних секторах організації в цілому” [17, с.15]. Таким чином, реалізація подібних технократичних моделей розробки, прийняття політичних рішень управління суспільними справами у політичній практиці може призвести, по-перше, до політичного відчуження мас та, по-друге, зростання ролі спеціальних, особливо наукових знань у процесі вироблення та прийняття політичних рішень.

Отже, можна зробити висновок, що технократична концепція стосовно осмислення моделей політичного управління в 70-х роках ХХ століття окрім засад технологізму доповнюється також ідеями сцієнтизму. Останній поєднується з технократизмом в його прагненні вирішувати політичні та соціального-економічні суперечності, які виникають у суспільстві на основі наукових методів управління.

Американський вчений Д. Белл у роботі “Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування” (1973 р.) наголошує на прямій залежності, яка існує між наукою, технікою та особливостями побудови і функціонування прийдешнього “нового” постіндустріального суспільства. В такому суспільстві визначальна роль належить в кінцевому підсумку різним видам наукового знання, які необхідні для впровадження широких технологічних інновацій в різних сферах суспільної життєдіяльності, а тому головним інструментом прийняття рішень є інтелектуальні технології [1, с. 265-257].

Відповідно висування технократії виступає закономірним результатом переходу до постіндустріального суспільства. У цьому зв'язку першорядне значення набувають три з п'яти основних характеристик означеного суспільства, сформовані Д. Беллом:

- центральне місце теоретичного знання як джерела нововведень і формулювання політики,
- домінування в професійній структурі фахівців і “технічного класу”,
- прийняття рішень на основі нової “інтелектуальної технології” [8, с.110].

Наука, таким чином, перетворюється, на думку дослідника, на головний елемент, основу суспільного прогресу, а кодифіковане теоретичне знання стає підґрунтям для процесів реалізації влади та управління в будь-якій сфері суспільно-політичного життя. Раціональне регулювання за допомогою інтелектуальних технологій спочатку стає також невід'ємним елементом урядової політики. Результатом зазначених змін стає “зрушення влади” на користь носіїв спеціальних знань, що спричиняє прогнозовані зміни в правлячій еліті. Саме в політичні процеси, за твердженням Д.Белла, науково-технічні фахівці залучені як ніколи раніше. Члени “нової технократичної еліти” з їх інтелектуальними технологіями (системний аналіз, лінійне програмування тощо) стали тепер “невід'ємним елементом формулювання та аналізу при прийнятті рішень” [3, с.119].

В ролі “експертів”, відповідальних за формування та реалізацію державних програм, на думку представників технократичних концепцій даного періоду, повинні виступати не вузькопрофільні спеціалісти, а особи, підготовлені як соціальні дослідники, що мають тривалий досвід у справах державного управління, викладацької або дослідницької діяльності. Окреслюються також основні сфери потенційного “втручання” та скеровуючого впливу експертів-технократів, зокрема, французький політолог Ж.Мейно серед таких виділяє: планування національної економіки, оборони, наукової політики, участь у виробленні рішень на різних рівнях

державного управління тощо [5, с.179]. В останній чверті ХХ століття з'являються наукові праці, де міститься критика не тільки техніки та її впливу на суспільні процеси, але і критика теорії і практики технократії. Справа в тому, що кризові ситуації в економіці, політиці, культурі не підтвердили оптимістичні технократичних прогнозів.

Так, Г.Маркузе у роботі «Одномірна людина» відзначав, що технологія забезпечує широку «раціоналізацію несвободи людини і демонструє» технічну «неможливість автономії, неможливість визначати своє життя самому». Технологічна раціональність швидше захищає, ніж заперечує «легітимність панування, і інструменталістській обрій розуму відкриває шлях раціонально обгрунтованому тоталітарному суспільству, звільняюча сила технології - обертається на кайдани звільнення, на інструменталізацію людини» [10, с.202, 209]. На антигуманістичному характері технократичних моделей наголошували також Т.Адорно, К. Хоркхаймер, Ю. Хабермас та ін. [14]. Черговий етап у розвитку концепцій технократизму (кінець ХХ - початок ХХІ століття) був пов'язаний з усвідомленням глобального технологічного ризику, в якому опинилося людство. Настав усвідомлення амбівалентності технічних інновацій і непередбачуваності широкого застосування техніки. Американський соціолог І. Тевісс стверджує, що якщо технократи «вважають, що суспільство може бути змінено лише за допомогою використання техніки, то вони ігнорують соціальні та політичні реальності» [4, с.30].

З цих позицій почався перегляд основних технократичних концепцій з урахуванням тих колосальних змін, які комп'ютерні технології привнесли в суспільство. На зміну інженерам, менеджерам, техноструктурі прийшло нове бачення основного носія технократичних ідей - елітарного технократа, «архітектора» великих комп'ютерних систем, і з цих позицій був здійснений перегляд технократичних позицій. До числа тих, хто критикував традиційні технократичні уявлення, з позицій нових соціально-політичних і технічних реалій можна віднести Е.Тоффлера.

Е.Тоффлер у своїх роботах попереджає про нові небезпеки, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими людство зіштовхнеться на рубежі двох століть. Мова йде не про соціальну революцію, спрямовану в основному на зміну політичного режиму, а про технологічні зміни, що визрівають повільно, еволюційно. Однак згодом вони народжують глибинні потрясіння. Чим швидше людство усвідомить потребу в переході до нової хвилі, тим менше буде небезпека насильства, диктату й інших лих. На думку Е. Тоффлера, розвиток науки і техніки здійснюється ривками, за його термінологією, - хвилями [2, с.27].

Тоффлер, не розділяючи міфу про людину-гвинтик усередині величезної організаційної машини, говорить про прийдешнє саморуйнування бюрократії. Вона ефективна в рутинних процесах, а сучасний світ швидко міняється. Кількість корпоративних угод росте, реструктуризація організацій стає постійним процесом. Ієрархія «верх-низ» не спрацьовує в умовах, коли рутинна робота стає полем діяльності автоматизованих систем, коли росте потік інформації, це вимагає нестандартно мислячого і здатного швидко реагувати на зміни персоналу.

За словами автора, «демаркаційна лінія» між керівництвом і підлеглими поступово руйнується. Формується суспільство рівних один одному технічних працівників, що збираються на певний час разом для вирішення короткострокових задач. У прийдешньому постіндустріальному суспільстві зміниться також характер влади, яку наповнюють три головних джерела: сила, багатство, знання. Концепція Е.Тоффлера підтверджує політологічну аксіому про те, що влада, зосереджена на вершині ієрархічної піраміди, ефективна протягом деякого часу, а потім сама себе пожирає, провокуючи розпад і хаос. Більш стійкі системи складаються при роззосередженні влади, де в силу вступає нова підстава влади у вигляді знань, що не дасть від децентралізації перейти до безлічі владних центрів, що копіюють колишню структуру [13, с.352].

Важливу роль у втечі від загрози контрольованого суспільства повинні відіграти, на думку Й.Масуди, побудова «нового громадянського суспільства», створення сприятливих соціально-економічних та політико-правових умов для самореалізації особи, розширення її прав і свобод. «Інформаційне суспільство відкриє нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей [11, с.43]. «У політичній системі майбутнього інформаційного суспільства демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде

загальноприйнятим способом здійснення політики на відміну від непрямой демократії парламентського типу”. Технологічна база демократії участі складатиметься з: інформаційної мережі, яка стане можливою завдяки розвитку комп’ютерно-комунікаційної технології; процесу копіювання політичних моделей; зворотного зв’язку для врахування індивідуальних думок ” [11, с.45].Технократична ідеологія за останні десятиріччя отримала розповсюдження майже у всіх країнах індустріального та постіндустріального світу. На сьогодні для різносистемно побудованих країн характерним є явище кратологічного взаємонапластування всіх мислимих різновидів влади на загальногуманістичній площині, - задля реалізації основного принципу соціального управління взагалі та державного управління зокрема: раціоналістичне вдосконалення не заради самого виробництва, а заради облагороднення людського буття на землі. Саме тому більш детального аналізу потребують основні цінності технокультури, проблеми раціонального соціального управління взагалі та державного управління зокрема, а також особливості функціонування технократичних політичних еліт.

Література:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования./ Д. Белл.- М.: Академия, 1999.- 956 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Альтернативная цивилизация./ И. В. Бестужев-Лада– М.: Гуманист, изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 352 с.
3. Бех В. П., Малик І. В. Технократизм у дискурсі проблем вищої школи: Монографія / [За ред. В. П. Беха]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 263 с.
4. Гвишиани Д.М. Кризис буржуазных концепций научно-технической революции. / Д.М. Гвишиани и др. // Техника, общество, человек. – М: 1981. – С. 24-43.
5. Графский В.Г. Государство и технократия. / В.Г. Графский. – Москва, 1981. – 289 с.
6. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. – М.: ООО. «Изд-во АСТ».- 2004. – 608 с.
7. Деменчонок Э.В. Современная технократическая идеология в США./ Э.В. Деменчонок. – Москва, 1984. – 240 с.
8. Динес В., Николаев А. Власть и знание: эволюция технократических концепций / В. Динес, А. Николаев // Власть. – 1998. - № 10-11. - С. 106-112
9. Життя етносу: Соціокультурні нариси / [За ред.Б.В.Попова: Навчальний посібник.]. — К.: Либідь, 1997. —238 с.
10. Маркузе Г. Одномерный человек./ Г. Маркузе. – М.,1994. – 368 с.
11. Масуда Й. Комп’ютопія/ [Перекл. з англ. В.Ляха] // Філософська і соціологічна думка. – 1993.– №6. – С.36-50.
12. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVII века : Учеб. пособие / И.С. Нарский . – М. : Высш. шк., 1974 . – 379 с.
12. Попов В.Г. Инженер и время. / В.Г. Попов. – Донецк: ДГАСА, 2001. – 62 с.
13. Современная западная социология: Словарь. / [сост. Ю.Н. Давыдов, М.С. Ковалева, А.Ф. Филиппов].– М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
14. Социальная философия Франкфуртской школы (Критические очерки). – М.: Мысль; Прага: Свобода, 1978. – 357 с.
15. Суркова Л.В. Технократизм: социокультурный феномен. / Л.В. Суркова. –М.: МГУ, 1992. 157 с.
16. Burnham J. The Managerial revolution. What is happening in the world. / J. Burnham. – New York: Day, 1941. – 285 p.
17. Drabek Th. E., Haas J.E. Understanding complex organisations./ Th.E. Drabek, J.E. Haas. – Dubuque (Iowa): Brown, 1974. – 115 p.
18. Veblen T. The engineers and the price system / T. Veblen . - N.Y.: The Viking press,1948. – 632 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*Остапенко Марина Анатоліївна,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 32.019.5 : 159.952.1 (043.3)

ПЛЮРАЛІЗМ ТА НЕОКОРПОРАТИВІЗМ ЯК МОДЕЛІ УЗГОДЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

У статті аналізується проблема узгодження інтересів суспільства і держави в умовах демократичного розвитку через призму теоретичних моделей плюралізму і неокорпоративізму. Розглядаються спільні та відмінні риси цих моделей.

Ключові слова: група інтересів, узгодження інтересів, громадянське суспільство, держава, плюралістична демократія, корпоративна демократія.

В статье анализируется проблема согласования интересов гражданского общества и государства в условиях демократического развития, основываясь на теоретических моделях плюрализма и неокорпоративизма. Рассматриваются общие и отличительные характеристики этих моделей.

Ключевые слова: группа интересов, согласование интересов, гражданское общество, государство, плюралистическая демократия, корпоративная демократия.

In the article the problem of concordance of interests of civil society and state is analysed in the conditions of democratic development through the prism of theoretical models of pluralism and neokorporativizm. Their general and distinctive descriptions are examined.

Keywords: interest group, concordance of interests, civil society, state, pluralism democracy, corporate democracy.

В умовах демократії важливого значення набуває проблема вироблення і артикуляції інтересів та ідей, які продукуються суспільними групами та їх узгодження з загальними суспільними, національними, державними. Вони (ідеї, інтереси) можуть виступити як підґрунтя інтеграції, так і розмежування, конфлікту суспільства.

Політична наука пропонує теорії, моделі демократії, які певним чином пояснюють можливі варіанти такого узгодження – класична ліберальна, плюралістична, елітарна, корпоративна, партисипітарна тощо.

Будь-що, суть цих моделей полягає у пошуку оптимальних шляхів узгодженості інтересів у соціальній, політичній, економічній, духовній сферах суспільства. Йдеться, передусім, про узгодженість загальних і приватних інтересів груп і окремих людей як основи демократичного устрою.

У цьому ракурсі варто згадати думку А.де Токвіля про те, що в демократичних країнах наука об'єднань є матір'ю всіх наук... Щоб люди були або стали цивілізованими, мистецтво об'єднань має розвинутися і вдосконалитися серед них прямо пропорційно зростанню рівності умов [3, с. 862].

Інший науковець Р.Пантем пропонує наступний захист від суспільних розколів: це - наявність чисельних, горизонтально структурованих груп, які здатні перекрити помітні соціальні розлами в суспільстві. Якщо громадяни належать до різноманітних організацій, членство в яких перекриває помітні соціальні розлами, а не поглиблює їх, такі об'єднання зменшать ті розлами, а отже, нададуть суспільству більшої організованості і керованості.

Відзначаючи роль об'єднань громадян, Уільям А.Гелстон, вказує, що останні можуть виступати осередками опору тиранії та утискам; зміцнюючи соціальні зв'язки; можуть зменшити

небезпеки аномії; можуть сприяти формуванню демократичних чеснот, прищеплювати звичаї громадянської активності; можуть допомогти сформувати громадську думку, яка впливає на хід міркувань у демократичних державних інститутах; можуть бути засобом для неінструментального вияву моральних переконань як норм, запропонованих для широкого суспільства; можуть реалізувати можливість групам громадян виконувати важливу суспільну роботу в процесі колективних дій за межами урядового контролю [3, с. 862].

У сучасному суспільстві групи інтересів є одним з учасників політичних відносин. Якою є група інтересів? Відповідь на це запитання, на наш погляд, закладено в розумінні, по-перше, мотивації об'єднання людей у подібні групи, по-друге, – у визначенні «простору» реалізації цих інтересів

Отже, які мотиви діяльності груп інтересів у політичній сфері? Науковці виділяють наступні їх групи.

Перша група – це економічна мотивація. Відповідно, – групами інтересів виступають, з одного боку, – бізнес, з іншого – профспілки. Саме на економічні мотиви (або такі, що тим чи іншим чином пов'язані з економічною сферою), як основу формування груп інтересів та участі груп інтересів у політичному процесі вказували А. Бенглі та Д. Трумен [6, с.20-21].

Друга група – етнічна мотивація і відповідно групами інтересів виступають етнонаціональні спільноти та групи. Це захист інтересів етнічних груп у межах однієї держави чи інтересів національних спільнот на міждержавному рівні. Не виключено, що мотивами такої групи виступають і економічні.

Третя група – це соціальні мотиви, що формують соціальні групи як елементи наявної соціальної структури суспільства. Так, російський соціолог Н. Лапін [8] вважає, що групу інтересів необхідно розуміти «...як соціокультурну клітину громадянського суспільства, що відроджується... вияв діяльнісного аспекту нової соціальної диференціації» [8, с.14] Очевидно, що згідно даного підходу політизація суспільних груп відбувається як явище зовнішнє по відношенню до основного критерію їх формування – соціальної стратифікації, культурного чи субкультурного тла, професійної належності та ін. Соціокультурні групи інтересів ніби змушені включатися у політичний процес з метою реалізації своїх життєво важливих потреб. Їх перебування у політиці відносно швидкоплинне, що не дозволяє їх віднести до власне політичних інституцій [8, с.17].

Четверта група – елітотворні групи, які можуть ідентифікуватися як політичні групи інтересів, що мають виразну ціннісну специфіку і мотивацію. На думку В. Лапкіна, саме ціннісне розмежування виступає первинним чинником диференціації між елітою та масовими групами. [9, с.33]. На нашу думку, цінності є основою виділення не лише еліти та маси, а й основою диференціації суспільства на різні соціальні групи (вікові, політичні, етнічні, культурні тощо).

Щодо простору, де реалізуються інтереси, де відбувається взаємодія між групами інтересів та владою. Найбільш вдало цей простір визначається, на наш погляд, через поняття «публічна сфера». Публічність як відкритість, доступність і колективність. Публічність утворює сферу колективності, асоціативний простір, у якому за різними ознаками групуються члени суспільства, колективізуються погляди, емоції, виникають і функціонують політичні партії, громадські організації, творчі й інші спілки («публічний простір» за Ю.Габермасом). У цьому просторі у більш чи менш відкритому режимі обговорюються соціально значимі проблеми, формується громадська думка, конструюються колективні ідентичності. Публічна сфера може бути сконцентрованою в різних інститутах і поєднувати різні формати спілкування: як прямі (спілкування), так і опосередковані – у вигляді письмових повідомлень і текстів. Вона конструється безліччю «публік», які частково перетинаються, межі яких змінюються у часі, просторі, а також залежать від характеру обговорюваних тем. «Розміри» публічної сфери залежать як від тієї міри, яку дозволяє держава з одного боку, так і від згасання чи посилення інтересу до суспільних проблем. У публічній сфері поєднуються процеси організації й самоорганізації, управління й самоурядування. Характер публічності залежить від інтенсивності асоціативного життя суспільства, його здатності до самоорганізації та ступеня демократичної відкритості.

На нашу думку, простір, де відбувається взаємодія між групами інтересів та владою, є не просто публічним, а публічно-комунікативним. Адже відбувається діалог, полілог, комунікація за

допомогою переговорів, дискусій, компромісів тощо. Це міркування підтверджує і одне з головних призначень групи інтересів – надати інформацію, заявити про проблему і отримати реакцію з боку влади, тобто будується комунікативний процес.

У науковій літературі є різні підходи щодо змісту терміну «публічна сфера». Провідними серед них є погляди Д.Дьюї та Х.Арендт. Д.Дьюї вказує, що ген публічності з'являється там, де люди торкаються інших сфер, до цього моменту – це приватна сфера. Концепція Х.Арендт пастулює публічну сферу як пряму взаємодію індивідів (на зразок грецької агори, «поява на публіці») [12]. Ю.Габермас ідеальною публічною сферою, що відповідає демократії вважає таку, яка створює умови для раціонально-критичного дискурсу про політичні проблеми, де вирішальну роль відіграють аргументи, а не соціальний статус або традиції. Це ще раз вказує на комунікативний характер публічного простору.

У багатьох дослідженнях відзначається, що поняття «публічна сфера» вказує на наявність майданчиків, де обговорюються питання, які представляють загальний інтерес. Передбачається, що такі майданчики не тільки автономні від сфери державного управління, але більшим чи меншим ступенем відкриті для різних секторів суспільства. Впливовість публічної сфери залежить від її інституційного устрою: чи є вона уніфікованою чи різнорідною; сконцентрована у центрі чи відкрита для периферії; засновується переважно на письмовій чи усній комунікації тощо. Показниками, які визначають особливості публічної сфери в певній країні є: інститути, у яких вона функціонує; склад її учасників; цілі, норми і стратегії; домінуючі форми комунікації.

На сьогоднішній день в Україні держава прагне встановити певний контроль за громадянським суспільством, при чому засобами самого громадянського суспільства. Проте їй не завжди це вдається. Невирішеною залишається проблема вибору моделі узгодження інтересів держави і суспільства.

Плюралізм і неокорпоративізм є одними з прикладів таких моделей узгодження, для яких спільною є їх основа – система відносин груп інтересів і держави. Проте вони відрізняються одна від одної. На їх принципову відмінність звернув увагу вітчизняний науковець, академік В. Кремень: при плюралізмі чи лобізмі групи інтересів діють лише як «групи тиску», а не реалізації державної політики [7]. У моделі неокорпоративізму найбільш організовані й впливові групи інтересів активно залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики завдяки широкому проникненню у систему державної влади. Так, на думку вітчизняного дослідника Ю.Мацієвського, за умов некорпоративної моделі представники *обмеженої* (курсив наш – О.М.) кількості організацій з чіткою, ієрархічною структурою, фіксованим чи напівфіксованим членством ведуть переговори з державою з питань внутрішньої політики і зобов'язують своїх членів дотримуватися прийнятих угод. За умов плюралістичної моделі організації, групи інтересів змагаються за своїх членів, ресурси і доступ до влади [10].

Плюралізм як сучасний різновид ліберальної демократії, ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною ознакою моделі взаємовідносин між суспільством і державою є відкритий характер прийняття рішень у результаті взаємодії і конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій та багатоманітних груп інтересів.

У концепції плюралістичної демократії політична система суспільства розглядається як система, що забезпечує баланс інтересів класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних, релігійних і подібних груп та їх організацій. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна не займає монопольного становища. Відбувається дрібнення політичної влади між державними і громадським суспільством. Якщо ж яка-небудь соціальна група вважає, що політика не відповідає її інтересам, то вона має можливість домагатися відкритого обговорення відповідних проблем і прийняття необхідних політичних рішень. Вітчизняна дослідниця Я. Боренько доходить висновку, що плюралізм визначається як система вільної і конкурентної артикуляції інтересів, при якій жодна з груп не володіє монопольним правом представництва при переговорах з урядовими агенціями, а усі конфлікти, що впливають з прагнення реалізації групових інтересів, вирішуються через неінституціоналізовані переговори, кооперування та

досягнення компромісу. ... За класичний приклад плюралізму нею визначено систему груп інтересів США, як особливу версію плюралізму – Велику Британію» [1; 2].

Опоненти цієї моделі вважають існування різноманітних груп інтересів таким явищем, що справляє негативний вплив на функціонування демократичної політичної системи в силу того, що вони виступають проводниками часткового впливу на прийняття політичних рішень. Їх аргументи наступні: 1) існування груп інтересів створює нерівність можливостей різних груп відносно впливу на процес прийняття політичних рішень: великі шанси мають бізнес-групи, малі – ті групи, які не володіють достатніми ресурсами (молодь, незахищені верстви населення); найбільший вплив на політику в країнах з розвинутою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців, відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників; 2) дисбаланс у проведенні соціальної політики - більш «сильні» групи інтересів досягають економічних і інших благ, і починають в подальшому чинити перешкоди перерозподілу і змінам, а ті хто дійсно потребує підтримки можуть її так і не отримати; 3) ця модель абсолютизує можливості політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні організації як групи інтересів - пересічні члени партій і громадських організацій, як правило, відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же пересічних членів; 4) міфологічність установки на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом.

Альтернативною плюралістичній моделі взаємодії держави і громадянського суспільства став неокорпоративізм/неокорпоратизм. З приводу значення цього терміну у науковому колі тривають дискусії донині. Проте, саме в 60-ті-70-ті роки ХХ ст. відбувається звернення багатьох плюралістів до неокорпоративної парадигми. Неокорпоративізм як модель взаємодії держави та суспільства не є запереченням попередньої, а доповнює, стабілізує й розширює її функціональні можливості. Неокорпоративізм як система взаємодії держави і суспільства представлений у зарубіжній та вітчизняній політичній науці у працях таких авторів як Дж. Лембрух, Ф. Шміттер, С.Перегудов, В. Кремень, В.Гончар, Ю.Мацієвський та ін. і загалом представляє відносно новий дослідницький напрям. Наприклад, Ф.Шміттер – представник напрямку транзитології, визначив громадянське суспільство як «сукупність або систему самоорганізуючих медіаторних груп», «систему посередництва» [15, с.16]. Використовуючи це поняття громадянського суспільства, науковець виділяє два його типи – плюралізм і корпоративізм.

З нашої точки зору сумнівним видається об'єднання громадянського суспільства і корпоративізму. Основний принцип існування громадянського суспільства – це *самоорганізація*, а в основі корпоративізму, неокорпоративізму закладено принцип *організації* – існування інституціалізованих груп, як правило, заснованих на економічних мотивах, які постійно беруть участь у політичному процесі. При чому кількість таких груп є доволі обмеженою.

Теоретичну основу неокорпоративізму складають: теорія груп інтересів, яка розроблена в межах американської традиції (А.Бентлі, Д.Трумен); концепція «корпоративної держави» (англійська політична традиція). В основу неокорпоративізму як моделі узгодження інтересів держави і суспільства покладено тезу про те, що саме «група інтересів» або ж «функціональна асоціація» вважається природним інститутом суспільства, здатним повною мірою виразити інтереси особистості; партія – це штучний суспільно-політичний інститут. Корпоративізований процес політичного рішення характеризується постійною участю економічних груп в політичному процесі на засадах кооперації; централізованим характером політичного рішення; відповідальністю груп за зміст і напрямки розвитку державної політики; внутрішньою автономністю і незалежністю груп; консенсусною формою політичного рішення.

У випадку неокорпоративізму мова йде не про абсолютну протилежність до плюралізму, а про певні елементи інституціалізованості діяльності груп, що визначають рівень корпоративізації політичного рішення, яке присутнє в багатьох політичних системах, особливо європейської культурної традиції.

На підставі сукупності визначень корпоративізму вітчизняний дослідник В. Гончар формулює ідеальний тип неокорпоративної моделі взаємодії держави й суспільства, що затвердився в другій половині ХХ століття в ряді країн Західної Європи, і виділяє її (моделі) основні характеристики.

Інституційні характеристики: високий ступінь централізації інститутів представництва груп інтересів (профспілок, асоціацій підприємців); провідна роль «верхівкових асоціацій», що припускає низький ступінь автономії для союзів, пересічних членів; сильна держава, що активно регулює економічні процеси.

Функціональні характеристики: визнання учасниками взаємодії один одного в якості рівноправних соціальних партнерів; наявність соціального консенсусу між державою й інститутами громадянського суспільства; офіційно закріплена участь бізнесу й праці у формуванні державної економічної стратегії; централізовані переговорні процеси з приводу заробітної плати на національному рівні за участю профспілок, підприємців і держави; практика робочої демократії у ключових галузях економіки.

Фактори «навколишнього середовища», сприятливого контексту взаємодії: домінування консенсусних політичних традицій над «мажоритарними»; панування латино-католицьких соціокультурних традицій; високий рівень економічного розвитку, низький рівень безробіття; розмиті кордони між державним і приватним секторами економіки; відкритий характер економіки: вільна торгівля, низькі військові витрати.

Ціннісно-мотиваційні фактори: визнання «сильної держави», яка не усувається з суспільних процесів, а бере активну участь у них; «тотожність приватного й спільного інтересів»; стратегія узгодження інтересів; консенсус; соціальна гармонія; солідарність всіх суспільних сил; пріоритет групового інтересу над приватним. [4;5].

Як можна побачити, неокорпоративізм співвідноситься з континентально-європейською політичною культурою, особливостями і традиціями у системі відносин суспільства з державою в країнах Європи. Неокорпоративістська модель взаємовідносин формує такий тип громадянської культури як комунітарно-етатистський, що розкривається у домінуванні групової свідомості; готовності розділяти колективні цінності, групові цілі; наявності якості соціальності, тобто задоволеності від взаємодії з рівними; довірі до групового керівництва; «альтруїстичності» до суспільства в цілому; прийнятті групової дисципліни.

Отже, неокорпоративізм як модель взаємовідносин держави і суспільства, спрямована на узгодження корпоративних та державних інтересів. Її особливість - покладання на кожну зі сторін зобов'язання по дотриманню досягнутих домовленостей. На відміну від тоталітарного корпоративізму, де залучення до взаємодії з державою носить примусовий характер, в рамках моделі неокорпоративізму участь в організаціях, які здійснюють таку взаємодію, є добровільною і будується на виключно договірній основі.

В цілому неокорпоративізм містить в собі: систему функціонального представництва, що доповнює парламентаризм, партійно-територіальне представництво; групи представництва бізнесу й праці як головних учасників неокорпоративних угод; інститути соціального партнерства на всіх рівнях - національному, регіональному (галузевому), локальному.

Неокорпоративна модель стала важливим елементом демократизації європейських країн. Її привабливість у здатності розширити можливості діалогу між державою й суспільством за допомогою функціонального представництва, стабілізувати соціально-економічні процеси усередині країни за допомогою інститутів соціального партнерства. Ті чи інші елементи неокорпоративної взаємодії можна віднайти в будь-якій країні Заходу, а розгалужені системи такої взаємодії на макроекономічному рівні функціонують сьогодні в різних країнах Європи.

У підсумку хотілося б відзначити, що кожна з цих моделей є доволі складною, має свої різновиди. Також, звичайно можна виділити як сильні, так і слабкі їх сторони. На запозичення цих моделей впливають особливості розвитку окремої країни, особливості культури самоорганізації самого суспільства, традиції взаємодії між ним та державою.

Література:

1. Боренько Я. Соціальне партнерство в Європі: плюси і мінуси корпоративних угод / Я. Боренько // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Міжнародні відносини. - 2000. - Вип.2. - С.130-135.
2. Боренько Я. Теоретичні основи дослідження груп інтересу / Я. Боренько // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку / Збірник наукових праць. - Львів: ПАІС, 1998. - С.20-23.
3. Гелстон Вільям А. Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань» / В.А. Гелстон // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. - К.: Смолоскип, 2005. - С.861-866.
4. Гончар В.М. Корпоративізм постіндустріального суспільства: характер змін представництва інтересів між державою і громадянським суспільством // Нова парадигма. - 2007. - Вип. 70. - С. 97-109.
5. Гончар В.М. Корпоративізм як феномен політичного життя / В.М.Гончар // Політологічний вісник. - 2007. - Вип. 23. - С. 255-262.
6. Группы интересов и российское государство. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. - 352 с.
7. Кремень В. Шлях до стабілізації: збалансування корпоративних інтересів [Електронний ресурс] / В. Кремень // День. - 2007. - 13 червня. - № 94. // Режим доступу : www.day.kiev.ua
8. Лапин Н. И. Ценности, группы интересов и трансформация российского общества / Н.И. Лапин // СОЦИС. - 1997. - № 3. - С. 14 - 24.
9. Лапкін В. Н. Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства/ В.Н. Лапкін // Політична думка. - 2000. - № 2. - С. 32 -39.
10. Мацієвський Ю. Корпоративізм (корпоратизм) [Електронний ресурс] / Ю.Мацієвський. - Режим доступу : <http://naub.org.ua/?p=457>.
11. Ненашев Д. А. Основные подходы к анализу роли групп интересов в американской политике / Д.А. Ненашев // Социология - 1999. - № 3. - С. 13-47.
12. Основи публічної політики та управління : навч. посіб. / авт.. кол. : С.О. Телешун, С.В. Ситник, І.В. Рейтерович та ін.. ; за заг. ред. С.О. Телешуна. - К. : НАДУ, 2011. - 312 с.
13. Перегудов С.П. Новейшие тенденции в отношениях между государством и гражданским обществом / С.П. Перегудов // Полис. - 1998. - № 1. - С. 137 - 148.
14. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмиттер Ф. // Полис. - 1997. - № 2. - С. 14 - 22.
15. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. -1996. - № 5. - С. 16-27.

Нечипоренко Юлія Сергіївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 328 (477+438)

**ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ РАЦІОНАЛІЗОВАНОГО
ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ)**

У статті проаналізовано функціонування системи раціоналізованого парламентаризму та проблеми застосування концепції на прикладі Республіки Польща; а також функціонування цієї системи в умовах неструктурованого парламенту.

Ключові слова: раціоналізований парламентаризм, система стримувань і противаг, парламентська більшість, парламентська опозиція.

В статье проанализировано функционирование системы рационализованного парламентаризма и проблемы применения концепции на примере Республики Польша; а также функционирование этой системы в условиях неструктурированного парламента.

Ключевые слова: рационализированный парламентаризм, система сдержек и противовесов, парламентское большинство, парламентская оппозиция.

In the article the functioning of the system of rationalized parliamentarism and problems of the concept applying on the example of the Republic of Poland are analyzed; and the functioning of this system under circumstances of not structured parliament is investigated.

Key words: *rationalized parliamentarism, system of checks and balances, parliamentary majority, parliamentary opposition.*

Інститут парламенту вперше з'явився в Англії ще 950 року. Термін "парламент" походить від франц. *parlere* – говорити, розмовляти і має узагальнююче значення для визначення вищого загальнонаціонального представницького органу держави. Отже, «парламентаризм – система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент...» [1, с. 241]. Провідне місце в системі вищих органів державної влади має парламент, оскільки саме від ефективності дій останнього залежить рівень демократії в суспільстві.

Дослідник Р. Мартинюк зазначає, що сьогодні парламентаризм представлений у класичній (функціонує в класичних парламентських республіках) та раціоналізованій (організація механізму влади у змішаній республіканській формі правління) формах [2]. Вперше концепція раціоналізованого парламентаризму була втілена в Конституції П'ятої республіки у Франції у 1958 р. Так, Основний Закон закріпив дуалізм виконавчої влади: президент головував на засіданнях уряду, призначав голову уряду та за пропозицією прем'єр-міністра його склад. Глава держави також приймав відставку уряду. Однак слід відмітити, що в системі органів державної влади президент не належав до будь-якої з гілок влади, а компетенції у сфері виконавчої влади включали рішення загальнополітичного характеру. Окрім того президента обмежував й інститут контрасигнатури, завдяки якому акти президента набували чинності. Глава держави виступав «арбітром» під час конфліктних ситуацій у системі вищих органів державної влади.

Правовий статус парламенту в системі стримувань і противаг включає участь у процесі формування уряду та інститут інтерпеляції, можливість парламенту достроково відправити уряд у відставку шляхом резолюції осуду чи вотуму недовіри.

Втілена Конституцією П'ятої республіки система раціоналізованого парламентаризму стала популярною серед європейських країн, але наскільки успішно втілюють інші держави основні засади французької державно-правової моделі є питанням спірним.

Мета статті полягає в аналізі функціонування системи раціоналізованого парламентаризму та визначенні проблем неструктурованого парламенту, який за відсутності коаліції та опозиції втрачає владу.

Проблеми політичного розвитку постсоціалістичних країн, інституційні трансформації та конституційні моделі прийняття рішень розглядаються у роботах таких вчених, як Г. Зеленько, О. Кукуруз, Н. Марадика, А. Георгіца, Р. Мартинюка, І. Гуцуляка. Розвиток парламентаризму в Польщі в період посткомуністичної странформації як країни Центрально-Східної Європи досліджують О. Брусилівська, В. Струтинський та Л. Ликошина. Ретельно досліджує систему раціоналізованого парламентаризму Р. Мартинюк.

Утвердження демократії у постсоціалістичних країнах повністю і відразу було неможливим. Країни потребували ряду заходів спрямованих на зміну соціально-політичних структур та формування демократичного типу політичної системи. Відповідно в Україні демократичні перетворення асоціюються з появою у другій половині 1980-х років Гельсінської групи, Народного Руху та інших рухів національно-демократичного спрямування. В Польщі опозиційну діяльність започаткувала створена на початку 1980-х років профспілка «Солідарність». Однак початком радикальних змін владної моделі слід вважати «Круглий стіл», який відбувся у 1989 р. Після прийняття Малої конституції у 1992 р., а згодом нової конституції у 1997 році у Польщі було запроваджено систему раціоналізованого парламентаризму з відповідними компетенціями парламенту, президента, уряду. В Україні з прийняттям Конституції України у 1996 р. (до цього часу Україна функціонувала переважно як президентська республіка) слід вести мову також про запровадження системи раціоналізованого парламентаризму, але в істотно усіченому варіанті. Для змішаних республік характерне поєднання парламентської і

президентської форм правління і саме згадана концепція забезпечує організацію системи стримувань і противаг.

Так 1 стаття Конституції Республіки Польща визначає, що «органами держави у сфері законодавчої влади є Сейм та Сенат Республіки Польща, у сфері виконавчої влади – Президент Республіки Польща та Рада Міністрів, у сфері судової влади – незалежні суди» [3, с. 234]. Палати виконують законодавчу функцію шляхом прийняття законів простою більшістю голосів при наявності не менше половини депутатів (сенаторів) від їх конституційного складу. Якщо президент протягом 21 дня не підписує закон прийнятий Сеймом і Сенатом, то Сейм може подолати вето президента 3/5 (276 депутатів) голосів депутатів нижньої палати. Діяльність Сейму є дієвою завдяки спрощеній процедурі подолання вето Сенату і Президента (простою більшістю). В Україні законодавчим органом є однопалатний парламент – Верховна Рада, до компетенцій якого відноситься прийняття законів, внесення змін та доповнень до Конституції України. Прийнятий закон передається на підпис президенту, який протягом 15 днів підписує його або накладає вето. Відповідно функції парламентів двох країн є аналогічними, суттєва різниця є у сфері взаємодії законодавчої та виконавчої влади, а саме у формуванні уряду та його відставці [4].

Розглянемо інститут парламентської інвестиції уряду, який є характерним для системи стримувань і противаг раціоналізованого парламентаризму. Мова йде про схвалення парламентом програми діяльності уряду та його складу і лише після затвердження програми уряд стає легітимним. У Польщі згаданий інститут законодавчо закріплений, а Україна – єдина країна зі змішаною формою правління, де уряд може функціонувати з незатвердженою програмою. Зокрема, за твердженням українського вченого В. Шаповала, існує лише одна підстава, яка змушує уряд затвердити свою програму, «а саме: Конституцією передбачено, що протягом року після схвалення Верховною Радою Програми діяльності Кабінету Міністрів, йому не може бути виражена недовіра» [5].

Отже, у Польщі Президент призначає Голову Ради Міністрів, а за пропозицією останнього і склад Уряду. Якщо програма кандидата на посаду прем'єра від Президента не отримає вотуму довіри, то право призначення прем'єра переходить до Сейму. Але якщо нижня палата протягом 14 днів не зможе консолідуватися навколо свого кандидата, то право призначати прем'єра знову отримує президент. І вже на цей раз, якщо парламент не виразить вотуму довіри абсолютною більшістю кандидату від президента, то останній може розпустити нижню палату. Використання принципу «конструктивного вотуму довіри» сприяє структуруванню парламенту, якщо робота діючого уряду є незадовільною, то депутати можуть об'єднатися і запропонувати новий склад уряду. В Україні Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра за поданням Президента, а якщо запропонована кандидатура не отримує підтримку парламенту, то після певних консультацій Президент знову вносить кандидатуру прем'єра, але не обов'язково відмінну від попередньої. Уряд є політично залежним від глави держави, який має право в будь-який момент відправити Кабінет Міністрів у відставку у повному складі, або ж окремого міністра. Таким чином в Україні існує ситуація, коли парламентські фракції не мають змоги реалізовувати прийняті закони та нести політичну відповідальність за наслідки дії відповідних нормативно-правових актів [4].

Конституція України 1996 року визначила Президента як гаранта державного суверенітету та наділила його низкою повноважень, які фактично ставлять главу держави на чолі вищого виконавчого органу державної влади. Основний Закон не містить чітко прописаного механізму вирішення конфліктних ситуацій між гілками влади. В результаті Уряд опинився під тиском Президента та парламенту, але в той же час жоден із згаданих суб'єктів не несе політичної відповідальності за діяльність уряду. Таким чином необхідно законодавчо визначити механізм взаємного контролю вищих органів влади [6].

Відповідно до Конституції Польщі Президент відноситься до виконавчої влади, представляє державу у внутрішніх і зовнішніх відносинах, здійснює керівництво у сфері безпеки та є гарантом суверенітету держави. Проте на відміну від України в Польщі система раціоналізованого парламентаризму значно обмежує повноваження глави держави за певних умов. Відповідно до ст. 46 Основного Закону «правні акти Президента вважаються дійсними за наявності контрастнації Голови Ради Міністрів або відповідного міністра, який подає справу

Президентові» [3, с. 244]. Вимога контрасигнатури робить прем'єра відповідальним перед Сеймом за умови винесення «конструктивного вотуму недовіри». Президент може розпустити Сейм лише у випадку, коли не буде прийнятий закон про державний бюджет протягом трьох місяців з дня винесення проекту та якщо не затверджений склад Уряду за поданням Президента або Сейму. Парламент неможливо розпустити, якщо в Сеймі є стійка більшість. Слід відмітити, що значно ослабло і вето глави держави, для його подолання необхідно не 2/3 голосів (306 депутатів), як було у Малій Конституції, а 3/5 (276 депутатів) голосів депутатів Сейму. Таким чином Президент Польщі не має впливу на діяльність уряду, а його реальним главою є Голова Ради Міністрів [4].

Оскільки у змішаних республіках уряд підконтрольний та відповідальний перед парламентом і президентом, то все залежить від політичного структурування парламенту. У парламентських і парламентсько-президентських державах законодавчий орган здійснює свою діяльність шляхом взаємодії парламентської більшості й опозиції. Свої дослідження інституту парламентської більшості та опозиції в Україні присвятили В. Гельман, М. Михальченко, О. Совгиря, В. Пантін, Ф. Рудич, С. Рябов, серед зарубіжних науковців, які займалися питаннями партійно-політичного структурування парламенту Р. Даль, Г. Кречмер, У. Райкер, партологи М. Дюверже, О. Кірххаймер, Дж. Сарторі та ін.

Для структурування парламенту встановлюють виборчий бар'єр, щоб політичні фракції згодом утворили якомога дієвішу коаліцію. Наприклад, у Польщі 1991 року кількість партій була найбільшою в Східній Європі і після виборів утворилось 18 парламентських фракцій, а як наслідок не було можливості сформувати стійку парламентську більшість [7, с. 81]. Створити коаліцію і сформувати уряд є досить складним завданням в умовах трансформації політичної системи. Як правило до парламентів проходить багато політичних сил через досить низьке політичне структурування суспільства, виборець «керується радше своїми уподобаннями і симпатіями до лідерів партій, і мало звертає увагу на змістовність програм» [8, с. 83].

Ускладнюють створення коаліції особисті інтереси та високі амбіції політиків, які часто забувають про необхідність компромісу та взаємних поступок. Дослідники відмічають, що наявність глибоких ідеологічних розбіжностей рано чи пізно приведе до розпаду більшості, що в свою чергу спричинить розпуск уряду, тому більш ефективною є коаліція партій зі схожими політичними поглядами. Дослідниця О. Кукуруз зазначає, що «починаючи з парламентських виборів 1991 року і до 2001 року, зміна складу парламентської більшості та опозиції у Сеймі відбувається за принципом «праві-ліві». Циклічність «праві-ліві» чи «постсолідаристично-посткомуністи» порушується вже під час виборчої компанії 2005 року, де основними конкурентами стали консерватори з ПіС (Право і справедливість – Ю.Н.) та ліберали з ГП (Громадянська платформа - Ю.Н.). Вибори 2007 року теж засвідчили, що основна боротьба велася між політичними силами правого спектра...» [7, с. 87]. Окрім того жодна політична сила в Польщі з 1991 по 2008 рік не формувала коаліцію протягом двох каденцій поспіль, постійно отримуючи низький рівень довіри внаслідок своєї діяльності. Отже, хоча парламентська більшість і опозиція діють в Польщі з 1989 року, їх взаємодія ускладнена політичними конфліктами. До основним причин згаданої проблеми дослідниця О. Кукуруз відносить той факт, що в Польщі спочатку був створений парламент, а вже потім політичні партії, хоча практика зарубіжних країн свідчить, що все має відбуватися навпаки [7, с. 88]. У транзитних країнах створення парламентських коаліцій ускладнюється великою кількістю партій, а також неспроможністю однієї партії сформувати більшість та уряд. Часом формування коаліції відбувається для досягнення конкретних цілей та носить ситуативний характер. У країнах зі сталою демократією більшість формується між політичними силами, які є близькими за ідеологією [9].

Ще одним важливим елементом структурування парламенту є парламентська опозиція, яка детермінує рівень демократії і перешкоджає узурпації державної влади. До основних завдань опозиції можна віднести: контроль за діяльністю більшості та критика, розробка альтернативної програми на випадок, якщо меншість стане більшістю і доведеться формувати уряд. Щодо України, то «всі спроби організованої опозиційної діяльності можна визначити як об'єднання «проти, але ніяк не намагання до співпраці та створення компромісної програми подальшого розвитку держави» [10, с. 134].

Отже, польський досвід показує, система раціоналізованого парламентаризму закріплена конституцією теоретично здатна сприяти структуризації парламенту та формуванню партійної системи. Позитивним чинником є можливість Президента та Сейму почергово пропонувати склад уряду, таким чином збільшуються шанси уникнути політичну кризу. Однак, Польща як і Україна відноситься до транзитних країн, які мають чисельні партії, що мусять об'єднуватися в коаліції для виконання покладених на них функцій, але внаслідок ідеологічних розбіжностей та міжособистісних суперечок досить часто розпадаються.

Система раціоналізованого парламентаризму в Україні не може ефективно функціонувати через надто широкі повноваження глави держави, який фактично очолює виконавчу владу, але має найменший обсяг конституційно-правової відповідальності. І хоча Конституційна реформа 2004 року суттєво зменшила повноваження Президента та відбувся перехід до парламентсько-президентської форми правління, згадана реформа поставила главу держави у повну залежність від його політичної позиції та готовності до співпраці інших органів влади. Як наслідок гарант міг відігравати ключову роль у прийнятті загальнонаціональних рішень лише за умови, що його підтримує парламентська більшість та сформований нею уряд. Діюча на сьогодні Конституція 1996 року не затверджує таких елементів системи стримувань і противаг як парламентський спосіб формування уряду та інститут інтерпеляції. Негативно впливає на роботу законодавчого органу України і відсутність дисципліни під час голосування та пріоритет особистих інтересів депутатів над суспільними.

Не слід забувати і про той факт, що якість діяльності вищих органів влади залежить від історичних передумов та рівня розвитку політичної свідомості населення. Тому маємо зазначити, що діяльність громадських інституцій в СРСР суворо контролювалася державою. Номеклатура була найвпливовішим елементом державного управління, в якому державний чи партійний чиновник відповідав перед відповідним органом, який його призначив. Чиновники назначалися не суспільством, а керівниками партії та держави. Та країни ЦСЄ потрапили до СРСР після Другої світової війни, таким чином зберігалась певна спадковість державного ладу. Система політичних інститутів Польщі, Чехословаччини та Угорщини поєднували елементи національної політичної традиції з радянською системою управління. Завдяки відсутності соціальної бази комуністичних партій та їх незначній чисельності, Польщі та Угорщині вдалося зберегти багатопартійну систему (формальну), певну незалежність університетів та академічного середовища та самостійне селянство [11, с. 289]. Набагато гіршою була ситуація на території України, де після встановлення радянської влади у 1920 році почав утверджуватися тоталітарний режим, а демократичні інститути і процедури підмінювалися уявними [11, с. 287].

Проте, Польща, навіть ставши членом Європейського Союзу, не може уникнути перманентних політичних криз, до причин яких дослідниця Г. Зеленько відносить «інерційний синдром системи», стереотипи поведінки та форми суспільної свідомості, які сформувалися історично і досі мають вплив на процеси демократичного транзиту.

Наслідком тоталітарного режиму стало також формування «роздвоєної особистості»: «людини приватної» та «людини суспільної». «Людина приватна» обмежена інформаційно, з низьким рівнем матеріального забезпечення, практично на межі існування, уявляє собою споживача з буденною свідомістю. «Людина суспільна» залякана репресіями, зазомбована, байдужа до державних процесів, перетворилася у натовп. Людина стала споживачем, який піклується лише власними матеріальними інтересами і намагається бути слухняною щодо політики та влади [11, с. 287-288]. Тому завданням сучасної влади є не лише забезпечення матеріального добробуту населення, але й прийняття таких загальнонаціональних рішень, які б сприяли розвитку громадянського суспільства та утвердженню демократії.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 241.
2. Мартинюк Р. Сучасний український парламентаризм: особливості розвитку /Р. Мартинюк // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 27-31.

3. Конституційний закон про відносини між законодавчою та виконавчою владами Республіки Польща та про місцеве самоврядування від 17.10.1992 // Конституції нових держав Європи та Азії: - К.: Укр. Прав. Фундація, Вид-во "Право", 1996. – С. 233-264.
4. Зеленько Г.І. «Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України. Монографія / Г. Зеленько. – К., Критика, 2003. – 215 с.
5. Шаповал В. "Конституційний дизайн" України: сучасний стан та перспективи розвитку / В. Шаповал // Перша сесія Української школи політичних студій 17-19 лютого, 2006. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://usps.parliament.org.ua/uploads/docs/Shapoval_checked.doc.
6. Мартинюк Р. Система стримувань і противаг в умовах раціоналізованого парламентаризму та перспективи його утвердження в Україні / Р. Мартинюк // Національний університет "Острозька академія". Наукові записки. (Серія "Право"). – 2006. – Випуск 7. – С. 43-54.
7. Кукуруз О.В. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща / О.В. Кукуруз // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С. 79 – 89.
8. Загривенко В.Б. Парламентські політичні партії в умовах трансформації політичної системи [Текст] / В.Б. Загривенко // Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія : журнал наукових праць. Вип. 74. - Київ : НПУ, 2008. – С. 83.
9. Павлова Л.І. Формування коаліційного потенціалу парламентських фракцій в Україні [Текст] / Л.І. Павлова // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 30. – С. 430-439.
10. Нечипоренко Ю.С. Розвиток парламентської опозиції в Україні як ознака демократичної і правової держави [Текст] / Ю.С. Нечипоренко // Аналітичне видання «Юридичний журнал». – К.: «Юстиніан», 2010. – № 11(101). – С. 134.
11. Зеленько Г.І. Вплив політики «розвиненого соціалізму» на процеси становлення громадянського суспільства (на прикладі країн ЦСЄ та України) [Текст] / Г.І. Зеленько // Політологічний вісник: збірник наукових праць. Вип. 24. – Київ: Інтас, 2007. – С. 287-288.

*Масловська Олена Миколаївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 328.123(477)

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті дано тлумачення поняття «політичної опозиції» як інституту демократичної політичної системи, метою якого є артикуляція інтересів і цінностей, які не представлені в діяльності правлячого режиму. Уточнено хронологію етапів формування вітчизняної політичної опозиції, здійснено її історіософську розвідку. Визначено чинники, які обмежують ефективність парламентської опозиції в Україні та заважають налагодженню конструктивних відносин між владою та опозицією.

Ключові слова: *опозиційність, парламентська опозиція, демократія, інституціоналізація, політичний інститут, політична система.*

У статті проводиться аналіз поняття «политическая оппозиция», как института демократической политической системы, целью которой есть артикуляция интересов и ценностей, которые не представлены в деятельности управляющего режима. Уточнено хронологию этапов формирования отечественных политических оппозиций, проведено ее историографическую разведку. Определены факторы которые уменьшают эффективность парламентской оппозиции в Украине, мешают наладить отношения между владой и оппозицией.

Ключові слова: *опозиционность, парламентская оппозиция, демократия, институционализация, политический институт, политическая система.*

In the article interpretation of concept "political opposition" is given as to the institute of the democratic political system, the aim of that is an articulation of interests and values that is not presented in activity of the ruling mode. Chronology of the stages of forming of home political opposition is specified. Factors that limit efficiency of parliamentary opposition in Ukraine and interfere with adjusting of structural relations between power and opposition are certain.

Keywords: *oppositionness, parliamentary opposition, democracy, political institute, political system.*

Актуальність теми. Конструктивна діяльність парламентської опозиції у демократичних державах забезпечує конкуренцію альтернативних напрямів розвитку та діяльності різних сфер суспільного життя і залежить зокрема від рівня її формальної інституалізації та можливості впливу на законодавчий процес. В українських реаліях обмеженість можливостей парламентської опозиції впливати на ухвалення рішень з одного боку фактично знімає з неї політичну відповідальність перед виборцями, а з іншого – спонукає до таких позапарламентських методів діяльності, як, наприклад, організація масових мітингів чи протестів, апелювання до різних міжнародних інституцій щодо утисків опозиції. Тому представниками різних депутатських фракцій до парламенту останніх двох скликань було внесено більше десяти законопроектів щодо унормування різних аспектів діяльності парламентської опозиції. Зважаючи на це, дослідження необхідності інституалізації парламентської опозиції та гарантування її прав є актуальним.

Метою статті є з'ясування особливостей інституалізації парламентської опозиції в Україні та світі, аналіз практики опозиційної діяльності у Верховній Раді України за різних політико-правових умов та надання рекомендації щодо її подальшої інституалізації. Для порівняння діяльності парламентської опозиції обрано періоди 5 та 7 сесії Верховної Ради України VI скликання, оскільки опозиційна діяльність упродовж цих періодів мала суттєві відмінності: з Регламенту Верховної Ради України вилучили главу, що врегульовувала опозиційну діяльність в парламенті, а також відбулося переформатування складу більшості та опозиції.

Ступень розробки проблеми. Наукова дискусія відносно місця та ролі політичної опозиції в сучасному суспільстві розпочалось в західних країнах приблизно п'ятдесят років тому. М. Дюверже, А. Камю, Ж.П. Сарт, Г. Маркузе, Е. Фромм, А. Турен, Ч. Мілс, Р. Даль та ін.. автори представили докази соціальної, політичної та духовної потреби суспільство в справжній опозиції, конструктивна діяльність якої давала поштовх розвитку демократії, оновленню суспільства та утвердженню в ньому справедливості.

Серед українських науковців, які займаються проблемою політичної опозиції слід відмітити: М. Михальченка, Д. Видріна, В. Андрущенко, І. Кураса, В. Якушика, Р. Павленка, С. Рядова, Г. Постриганя, П. Шляхтуна, С. Губернського, С. Полохала, Д. Шелеста, З. Самчук, Ю. Бадзьо, І. Павленка, О. Совгирю, Н. Вінничук, С. Бондар та ін.

Основний текст. Опозиція — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем. Політична опозиція — необхідний елемент політичної системи, що сприяє її ефективному функціонуванню.

Найважливішими практиками, що відображають сутність парламентської опозиції і тенденції її становлення як інституту в Україні, є участь опозиції в формуванні порядку денного засідань ВРУ, внесення власних законопроектів, робота в профільних комітетах (зокрема, керівництво ними), а також формування і діяльність опозиційного уряду.

Після відновлення попередньої редакції Конституції України інститути парламентської більшості та опозиції втратили правовий статус, внаслідок чого відносини між ними формуються з урахуванням політичної практики першого етапу становлення парламентської опозиції. Відтак, на посадах, які раніше були закріплені за парламентською опозицією, перебувають переважно її представники. Водночас комітет з питань бюджету, комітет з питань Регламенту, депутатської

етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України, комітет з питань правосуддя зараз очолюють представники парламентської більшості. Також тривалий час після переформатування складу парламентської більшості та опозиції Комітет з питань свободи слова та інформації очолював представник парламентської більшості.

З урахуванням закріплених у попередній редакції Регламенту Верховної Ради України (далі - Регламент) парламентських традицій формується тижневий порядок денний пленарних засідань парламенту. Так, кожної пленарної сесії відводиться час для розгляду питань, що підготовлені парламентською опозицією. Проте практика розгляду парламентом у цей день законопроектів свідчить про низьку ефективність такої форми парламентської діяльності. З однієї сторони, парламентська опозиція вказує, що через незначні процедурні неточності Апаратом Верховної Ради до порядку денного сесії довго не включаються нагальні, з її точки зору, законопроекти, а ті, що включаються, розглядаються здебільшого за скороченою процедурою та за принципом фракційної приналежності. З іншої сторони, парламентська більшість вказує на неможливість підтримки більшості законопроектів, внесених парламентською опозицією через їх недостатню фахову підготовленість.

До політичних традицій, що формуються у вітчизняному парламенті, слід віднести діяльність опозиційного уряду. В європейській парламентській практиці опозиційний уряд є механізмом парламентського контролю за діяльністю влади, розробки альтернативної політики, підготовки команди та стратегії для розвитку держави в разі перемоги на виборах. Узагальнено опозиційний уряд є мозковим центром парламентської опозиції, що має забезпечити фахове виконання нею своїх функцій.

У Верховній Раді України VI скликання функціонувало два опозиційних уряди: перший було сформовано у грудні 2007 року фракцією Партії регіонів, а другий – у березні 2010 року фракцією Блоку Юлії Тимошенко і частиною фракції Блоку «Наша Україна-Народна Самооборона». При цьому обидва опозиційні уряди діяли певний час як за умов законодавчого унормування свого статусу та прав, так і за відсутності такого внормування.

Із вересня 2008 р. по жовтень 2010 року основні права опозиційного уряду були врегульовані Регламентом. Зокрема стаття 72 Регламенту встановлювала, що опозиційний уряд здійснює моніторинг діяльності Уряду, а народні депутати - члени опозиційного уряду готують альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, проектів загальнодержавних програм та інших законодавчих пропозицій Уряду. Проте порівняльний аналіз діяльності парламентської опозиції та її уряду не виявив суттєвих відмінностей у їх роботі в залежності від законодавчого закріплення їх статусу та прав. Також слід зазначити, що більшість прав опозиційного уряду, закріплених раніше у Регламенті можуть реалізовуватися через законодавчу ініціативу народних депутатів, що входять до парламентської опозиції.

В українському політикумі вже сформувалася усталена думка про важливість інституту опозиції для розвитку парламентаризму, однак це не впливає на ефективність діяльності опозиції. На сучасному етапі розвитку парламентаризму діяльність парламентської опозиції не позбавлена певних недоліків. Зокрема парламентська опозиція здебільшого сконцентрована на виконання однієї з своїх функцій – критиці дій влади, не приділяючи достатньої уваги іншим, не менш важливим, функціям.

Сподівання на те, що унормування статусу та прав парламентської опозиції вплине на підвищення ефективності її діяльності, не виправдалося. Аналіз діяльності парламентської опозиції у Верховній Раді України VI скликання за різних політико-правових умов свідчить, що скасування законодавчо визначених прав парламентської опозиції, яке відбулося у 2010 році, суттєво не вплинуло на результативність її діяльності. Крім того, більшість раніше унормованих прав парламентської опозиції зараз можна реалізовувати в межах Законів України «Про статус народного депутата України» та «Про Регламент Верховної Ради України».

Порівняння наведених у додатку 2 показників вказує на низький ступінь використання опозиційними депутатськими фракціями інструментів наявних впливу на ухвалення рішень. Водночас необхідно враховувати, що зміна виборчої системи на змішану (мажоритарно-пропорційну), анонсована Робочою групою з питань удосконалення законодавства про вибори,

приведе до істотного оновлення кадрового складу Верховної Ради наступного скликання, створення інших конфігурацій парламентської більшості та опозиції, а можливо й запровадження нового принципу розподілу керівних посад.

В умовах неусталеності політичних традицій, порушення політичних домовленостей між парламентською більшістю та опозицією, недосконалості окремих парламентських процедур інститут парламентської опозиції потребує певних формальних гарантій для виконання своїх функцій. Зважаючи на це доцільно реалізувати такі заходи:

1. Внести зміни і доповнення до Регламенту Верховної Ради України щодо гарантування права парламентської опозиції на:

- посаду одного із заступників Голови Верховної Ради України та представництво у керівництві комітетів. Насамперед йдеться про комітети з питань бюджету, з питань Регламенту та депутатської етики, з питань свободи слова та інформації. Водночас парламентська опозиція має утримуватися від зриву роботи комітетів шляхом відмови від участі у їх засіданнях (особливо там, де керівні посади закріплені за парламентською опозицією);

- самостійне формування порядку денного засідань (один день на тиждень чи певні години щодня). При цьому необхідно забезпечити дотримання вимог Бюджетного кодексу України та Регламенту Верховної Ради України щодо внесення соціально спрямованих законопроектів лише з фінансово-економічним обґрунтуванням;

- отримання за депутатськими запитами всіх необхідних матеріалів для якісної та вчасної підготовки опозиційним урядом альтернативних законопроектів (зокрема після внесення до парламенту Програми діяльності Кабінету Міністрів України та затвердження Урядом орієнтовного плану законопроектних робіт на конкретний рік).

2. Прийняти передбачений частиною четвертою статті 89 Конституції України закон про організацію і порядок діяльності тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, які утворюються для розслідування питань, що становлять суспільний інтерес. У цьому законі насамперед слід передбачити, що у разі, якщо ініціатором створення тимчасової спеціальної комісії є парламентська опозиція, і за її створення проголосувала не менш ніж одна третина від конституційного складу парламенту, то право на формування керівного складу, визначення основних завдань та термінів діяльності такої комісії має належати парламентській опозиції. При цьому кількісний склад членів тимчасової спеціальної комісії повинен формуватися з урахуванням принципу пропорційного представництва всіх депутатських фракцій.

Гарантування цих прав парламентської опозиції сприятиме подальшому розвитку парламентаризму, розбудові здорової конкуренції політичних ідей та програм, направленню протестних настроїв у конструктивне русло, посиленню політичної відповідальності парламентської опозиції перед виборцями.

Література:

1. Галушко О. П. Політичні партії як суб'єкт парламентської діяльності / О. П. Галушко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2006. – Вип. 77. – С. 107
2. Гордієнко М. Парламентські вибори як шлях до структуризації політичної системи / М. Гордієнко // Віче. – 2006. – № 11-12. – С. 34.
3. Француз А. Й. Політичні партії і проблеми посилення їх ролі у здійсненні державної влади / А. Й. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8 (34) – С. 5-15.
4. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 191.
5. Скрипнюк В.М. Політичні партії і державна влада: організаційно-правові проблеми взаємодії // Держава і право/ Зб. наук. праць. Юрид. Політ. Науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – С. 56.
6. Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції: Навч. посібник / О. В. Совгіря. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 16.

7. Шведа Ю. Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів: «Астролябія», 2005. – С. 257-258.
8. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К.: АртЕк, 2001. – С. 89.
9. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005. – К.: Знання України, 2005. – С. 102-103.

Прядко Тетяна Петрівна,
*аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 321.02

ПОПУЛІСТСЬКІ МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснена спроба аналізу основних популістських методів як інструментів і форм політичної діяльності.

Ключові слова: популізм, політична діяльність, політичний лідер, народні маси.

В статье анализируются основные популистские методы как инструменты и формы политической деятельности.

Ключевые слова: популизм, политическая деятельность, политический лидер, народные массы.

Populist methods of political activity as the instruments and forms of political activity are analyzed in the article.

Keywords: populism, political activity, political leader, masses of the people.

У сучасних умовах, що характеризуються суперечливістю і нестабільністю, глибоким кризою в соціально-економічній, політичній і конституційно-правовій сферах, у нашому суспільстві одержало широке поширення таке явище, як популізм.

“Популюс” у перекладі з латинського “народ”. Від цього кореня в європейських мовах утворилося багато слів, у тому числі і в російській мові у ХІХ ст. слова “популярність”, “популярний”. Однак при всьому співзвуччі популярність не тотожна популізму. Популізм – поняття, що виражає різні явища. Популізм виявляється не лише в умовах боротьби політичних сил, лідерів за владу, а і в інших сферах політичної діяльності: національно-визвольному русі, зовнішній політиці тощо. Під політичним популізмом розуміють певний стиль проведення політики, що апелює до “народу”, який трактується як цілісне тіло, наголошуючи на безпосередніх зв'язках між “народом” і популістичним лідером. У цьому контексті політичний популізм є своєрідною технікою ведення політичної діяльності. Український дослідник М. Мінаков популізмом називає особливу логіку політичної дії, яка заснована на своєрідній грі у піддавки між лідером і виборцями, на униканні розумних програм, планів, аргументів, побудована на обіцянках, невиконанні цих обіцянок, гра на емоціях, а не на розумі. Власне кажучи, це є уникання справжньої політичної дії [4].

Феномен політичного популізму, форми його прояву в різноманітних історичних умовах розглядався дослідниками суспільних явищ багатьох національних наукових шкіл. Відомий американський історик Р. Хофстедтер підкреслює позитивну роль популізму у США у формуванні відповідальності держави за загальний добробут. Про вплив популізму на становлення демократичних процедур писав американський дослідник Е. Голдмен [6]. Російський вчений М. Баранов досліджує загальнотеоретичні положення феномену політичного популізму та особливості його прояву в Росії [2]. Український дослідник А. Романюк розглядає популізм як політичну доктрину [5]. Комплексному аналізу в українській політології явище політичного популізму не піддавалося, особливої уваги потребує, на нашу думку, дослідження особливостей

популістської політики в сучасній Україні. Предметом дослідження є популізм, що розглядається як політична діяльність, заснована на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями, так як зазвичай в цій якості найчастіше доводиться стикатися з ним виборцям – об'єктам популізму – тим, від кого залежать результати виборів, референдумів інших політичних актів всенародного волевиявлення і на кого направлені ці популістські дії.

У даній статті ми обмежимося лише розглядом популізму як способу, стилю політичної діяльності. Під цим кутом зору популізм можна визначити як висування нереалістичних, але популярних у конкретній ситуації гасел і обіцянок для досягнення визначених політичних цілей. Популізм є по суті справи використання групами осіб, окремими лідерами у своїх інтересах переважаючих поглядів, настроїв людей, що склалися під впливом тих чи інших обставин.

Популярність не має негативного змісту. Більш того, завоювання популярності в певних сферах діяльності, наприклад, у сфері публічної політики є необхідною умовою підтримки високого статусу. Проте, популярність досягається різними методами. Під популістськими методами розуміються прийоми, способи, стиль дії, використовуваний політичними суб'єктами для того, щоб заручитися підтримкою народних мас. Суть популізму полягає в таких методах досягнення популярності, які мають негативну природу з точки зору норм життєдіяльності суспільства. А оскільки під популізмом розуміється діяльність, заснована на маніпулюванні в народі цінностями і очікуваннями, то за своєю суттю популізм є методом соціально-управлінської дії на суспільство, заснований на нормах, що відхиляються, і використовують підтримку народу для завоювання успіху.

Дослідники відмічають такі основні методи популістської діяльності:

- спроби підлаштуватися під вимоги народу;
- використання здатності великих людських мас відгукнутися на примітивні гучні гасла;
- використання таких рис буденної свідомості мас як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, потяг до сильної особи;
- гра на "очікуваннях" народу;
- апеляція до простоти і зрозумілості пропонованих заходів, пріоритет простих вирішень складних питань;
- прямий контакт між лідерами і масами без посередництва політичних інститутів;
- спекуляція на вірі людей в швидкі і легкі шляхи виходу з кризи;
- виступ від імені простої людини;
- переорієнтація гніву і образ людей на інститути діючої влади і еліти;
- використання невирішеності найзлободенніших на даний момент проблем з метою здобуття статусу борця за народні інтереси;
- маніпулювання громадською думкою [2].

Популістська діяльність, як правило, має негативні результати, які можуть привести до тяжких наслідків для суспільства. Популізм передбачає відмову від жорсткої соціальної і ідеологічної прив'язки, ("Бандитам тюрми", "Україна для людей", "Покращення життя вже сьогодні") імітує всенародну підтримку і пов'язаний з роздачею багаточисельних обіцянок, пільг, винагород, субсидій. Популізм підриває довіру народу до інститутів влади, служить знаряддям для зведення політичних рахунків, обумовлює зниження громадянської активності, відчуження людей від влади, економічні і політичні потрясіння, соціальний безлад. В сучасній Україні популістські методи діяльності практично всіх політичних сил є однією з причин стабільно низького рівня довіри населення до інститутів політичної влади.

За допомогою популістських методів політик часто намагається насамперед сподобатися виборцям, показати себе добродійником, експлуатуючи по суті їх дійсні і уявні очікування. Одна з характерних рис популістської діяльності виражається в тому, щоб перед виборами обіцяти якомога більше, а виконувати лише те, що вигідно. Самі по собі обіцянки не містять нічого поганого. Подібні прийоми використовують практично всі політичні сили і політики, тим більше ті, хто знаходиться біля реальних важелів влади. Визначальним є те, наскільки оголошені передвиборні обіцянки будуть фактично виконані, наскільки ширий конкретний політичний лідер

в своїх передвиборних планах змінити життя на краще. Тобто важливо, щоб обіцянки не перетворилися на популізм, бо не всяка обіцянка виступає як популізм.

Так однією з характерних рис радянського і українського популізму кінця 1980-х-початку 1990-х років була боротьба з привілеями, побудована на критиці партійної номенклатури. Під цим гаслом проходили передвиборні кампанії 1989-1991 років. Згодом виявилось, що ті, хто добився влади під знаком встановлення рівності, створили ще потужнішу систему власних привілеїв. В Україні всі політичні сили, борючись за владу, обіцяли побороти корупцію, проте після приходу до влади ні одна з них не запропонувала і тим більше не створила дієвих механізмів подолання цього явища.

У той же час популізм в певних ситуаціях має межі своєї дії, за якими він уже не спрацьовує, а, навпаки, виконує роль антиреклами. Зазвичай це пов'язано з тим, що той або інший політичний суб'єкт вже не раз успішно вдавався до популістських методів, досягаючи бажаних результатів на тлі обдуреного народу. Невиконані обіцянки, накопичуючись з року в рік, можуть викликати негативну реакцію виборців в черговій передвиборній кампанії відносно такого кандидата. Суспільство, найбільш вразливе до популізму, характеризується станом, який американський дослідник Г.Блумер називає соціальним занепокоєнням [3]. Найбільш характерними ознаками такого стану є підвищене збудження, тривога, невпевненість, агресивність, сугестивність людей. У таких умовах популізм проявляється в критиці існуючих державних інститутів, їх діяльності, що має негативні для суспільства наслідки, у стимулюванні недовіри до них. Люди в цій ситуації хочуть дізнатися шляхи виходу із складного становища, потребують мети, яка змогла б їх вивести з напруженого стану.

Популізм базується на вірі його прихильників у можливість максимально спрощеного шляху вирішення соціальних та економічних проблем, втілення ідеалів соціальної справедливості та радикальному неприйнятті складних ідей (антиінтелектуалізм). Зазвичай популізм пропонує такі напрямки вирішення соціально-економічних проблем: боротьба із «зажерливістю» панівної верхівки, боротьба із зовнішнім ворогом, обмеження влади політичних угруповань або монополістичних корпорацій, боротьба з корупціонерами й бюрократами, залучення до управління представників народу, які розуміють потреби «простої людини».

Висування цілей, які штучно заміщають у свідомості і почуттях людей незадоволеність їх потреб, є універсальним способом популістського впливу. До такого популізму, який деякі російські дослідники (Ю. П. Аверін, В. А. Солохін) називають “цільовим”, часто вдаються в кризових і бідних суспільствах [1]. Найбільш характерними формами впливу при цьому є прямі контакти з масами без посередництва будь-яких політичних інститутів, постійна апеляція до широких верств населення.

Популістський “цільовий” вплив реалізується найбільш ефективно, якщо він ототожнюється людьми зі своєю, особистою метою. Таке ототожнення можливе, якщо політичний лідер має харизму і під її впливом людина сприймає пропоновану йому мету, як істину, що не підлягає сумніву. При харизматичному впливі сама покірність людей ґрунтується на емоційній залежності. Людина психологічно ототожнює себе з харизматичним лідером, приймаючи його цінності та норми як свої. Комуністичні вожді часто послуговувалися популістськими технологіями для зміцнення своєї популярності. Популізм використовували більшовики, яким за допомогою гасел “Мир – народам!” і “Земля – селянам!” вдалося згуртувати народні маси у революційній Росії. Більшовики не гребували й гаслами, що грали на низьких інстинктах юрби, наприклад “Грабууй награбоване!”. Демократизація радянського суспільства супроводжувалася використанням популістських технологій. Варто згадати новації М. Горбачова – поїздки країною, “спілкування з народом”, регулярні апеляції до широких мас, тобто цілком популістські методи. Їх активно використовують як російські, так і українські політики.

У випадку відсутності у суб'єкта впливу харизми можливий зворотний механізм формування мотиву ототожнення, коли не об'єкт впливу приймає мету суб'єкта впливу як свою, а навпаки, суб'єкт ототожнює свою мету з метою об'єкта. У цьому випадку цілі людей стають особистими цілями політичного суб'єкта, зацікавленого в їх підтримці. Прикладом такого впливу можна вважати образ кандидата В.Ющенка у виборчій кампанії 2004 року, коли він експлуатував

очікування національно налаштованої частини українського суспільства. Ще одним варіантом такого виду дії є навмисне формування у свідомості людей образу “слуги народу”.

Одним із засобів популістського впливу є також пристосування, суть якого полягає у використанні суб’єктом політичної дії, рішення в особистих інтересах. Наприклад, коли проведення реформи або ухвалення закону забезпечує кар’єрне зростання.

Зміст популізму як специфічного методу управлінського впливу обумовлено особливостями його реалізації, ефективність якої визначається здатністю суб’єкта охопити своїм впливом максимально можливу кількість людей. При цьому дія набуває більшого масштабу, якщо більша чисельність концентрує свою увагу на цьому суб’єкті. Концентрація уваги означає вирізнення його серед інших суб’єктів через відхилення його дій від соціальної норми, від загальноприйнятих, найбільш поширених у суспільстві. В якості таких дій можуть виступати слова, жести, зовнішній вигляд – все те, що визначає популістський стиль діяльності.

Популістський стиль діяльності – це механізм завоювання підтримки виборців, заснований на нестандартних прийомах, способах і стилі поведінки політичного лідера. Головне для популіста – завоювання підтримки народу, яка здатна забезпечити його високе становище у будь-якій управлінській структурі. В залежності від цього становища можна критикувати виконавчу владу за невміння ефективно витрачати народні гроші, або звинувачувати законодавчу владу в недосконалому законів і тяжкому становищі людей, акцентувати увагу народу на регіональних керівниках, які розтринькують кошти або переконувати громадян у нездатності центральної влади навести порядок в регіонах.

Можливості політичного суб’єкта залежать від зайнятого ним становища в суспільстві. Перебуваючи в різних владних структурах, можна використовувати їхні ресурси, що дозволяють контролювати поточні політичні події і зумовлювати дії інших політичних суб’єктів.

Популістські діячі виходять на політичну арену, як правило, в умовах кардинальних соціально-економічних зрушень, коли руйнуються старі форми організації суспільства, а нові ще не сформовані. Також новітня історія доводить, що з нормалізацією економічних та соціально-політичних відносин у суспільстві відповідно зменшується соціальна база для лідерів популістської спрямованості.

Таким чином, найважливішим фактором формування популізму виступає баланс впливу людей на процес контролю і прийняття рішень, який визначається формальною структурою організації. В сучасному політичному житті будь-який публічний політик змушений використовувати ті або інші популістські методи, дотримуватися певного політичного стилю у боротьбі за владу, тому що повне ігнорування потреб і симпатій виборців призводить до поразки на виборах.

Література:

1. Аверин Ю.П., Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методологический анализ / Ю.П. Аверин, В.А. Солохин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. - 1998. -N 1. -С.70-87.
2. Баранов Н.А.: Популизм как политическая деятельность / Н.А. Баранов [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.c-society.ru/wind.php?ID=486468&soch=1>.
3. Блумер Г. Коллективное поведение. Американская социологическая мысль: Тексты / Г. Блумер [Под ред. В.И.Добренкова]. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 496 с.
4. Популізм в українській політиці. Радіо свобода. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2126311.html>.
5. Романюк А. С. Політична доктрина популізму. Бібліотека українських підручників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/kaf1.pdf.
6. Терехов О.Э. Историческая мысль и историческая наука Запада XIX – XX веков / О.Э. Терехов. - [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-165553.html?page=9>:

ПОЛІТИКА У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ**Северенюк Валентина Матвійовича,**доктор політичних наук, професор кафедри
гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету

УДК 342.725

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

Здійснено аналіз чинної Конституції України на предмет відповідності офіційного статусу української мови як державної та її національних ознак. Запропоновано змінити редакцію конституційних статей, що стосуються мовних питань.

Ключові слова: Конституція, титульна нація, корінний народ, українська мова, державна мова, національна мова,

Проведен анализ действующей Конституции Украины на предмет соответствия официального статуса украинского языка как государственного и его национальных признаков. Предложено изменить редакцию конституционных статей, которые касаются языковых вопросов.

Ключевые слова: Конституция, титульная нация, коренной народ, украинский язык, государственный язык, национальный язык.

The article analysed current Ukrainian Constitution with a view to official status of Ukrainian language as a state one and its national aspect. The author offers to change articles of the Constitution devoted to language issues.

Key words: Constitution, titular nation, indigenous people, the Ukrainian language, state language, national language.

Країни, народи, суспільства мають чимало особливостей, якими вони різняться між собою. Деякі з них так глибоко закорінені в історичному походженні та суспільному досвіді, у народній пам'яті, мові, фольклорі, що здаються вічними. Та разом з цим у світі відбувається взаємодія та взаємообмін культур, зокрема й у сфері політичної культури. Розвивається міжнародне право, поширюється міжнародна символіка, повторюються основні елементи політичної системи, набувають універсальності конституційні норми та відповідна наукова термінологія. У конституційному, або державному, праві існує поняття «титульний етнос». Для більшості країн титульний етнос – це об'єктивна історична реальність. Для України таким етносом є українці. Подібним статусом не слід зловживати, хизуватися ним перед представниками інших національностей, бо сам лише факт належності до титульного етносу не робить людину кращою ні морально, ні соціально, автоматично не вивисує над іншими людьми. Поняття титульного етносу (нації) вказує головним чином на певну атрибутивність держави, яка відрізняє її від інших держав, і це також об'єктивна потреба. Без такої атрибутивності зовнішній суверенітет держави втрачає виразність, без неї складно сформувати у громадян (і простих, і політичної еліти) бажання працювати на державні інтереси країни. Громадяни держави, що не вважають себе представниками титульного етносу, мають добровільно підтримати цю атрибутивність, сприйняти її як частину своєї національної свідомості.

Важлива роль у творенні та існуванні держави належить одному з її статусних (титульних) символів – державній мові. Метою статті є аналіз статей чинної Конституції України під кутом зору відповідності офіційного статусу та національного змісту української мови.

Державний статус української мови проголосив Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. (він є чинним і дотепер, із змінами від 28 лютого 1995 р.). У преамбулі було сформульовано мету такого рішення: «...сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». При

цьому підкреслювалося, що Українська РСР визнає «життєдайність та суспільну цінність <...> і рівноправність національних мов», оскільки «висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів».

Дуже виразно в Законі прозвучав і такий акцент: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу». Читач може запитати: «Для чого автор цитує відомі істини? Звісно, українська мова є національною мовою народу. Українське законодавство не могло не наголосити на цьому». Цілком згоден. «Не могло», але... чи завжди так відбувається? За відповіддю звернімося до Конституції України 1996 р.

Україна реально є поліетнічною країною. Власне, з констатації такого її характеру починається текст Основного Закону. Перше речення преамбули Конституції містить визначення: «Український народ – громадяни України всіх національностей». Належність до народу України визначається не етнічним походженням людини, а її громадянством, тобто правовим зв'язком особи з державою. Тому в Конституції (крім преамбули, також у статтях 13, 16, 17, 79 і 104) поняття «Український народ» прописано з великої букви. Тотожним до нього, за текстом Конституції, є поняття «народ» у широкому значенні. Обидва ці поняття («Український народ» і «народ») є збірними, національно-нейтральними. Виходячи з цього, у Конституції їх вжито лише в контекстах правових норм, що стосуються державного та народного суверенітету (преамбула, ст. 5, 17, 104), правосуддя (ст. 124), права власності (ст. 13), присяги та обов'язків народних депутатів і Президента (ст. 79, 104, 106), «збереження генофонду Українського народу» (ст. 16), «повернення в Україну культурних цінностей народу» (ст. 54).

Складовою Українського народу є титульна українська нація. Вона становить основну частину народу. Її історичне значення віддзеркалено в преамбулі, де сказано, що право на самовизначення здійснене «українською нацією, усім Українським народом». Статус української нації як титульної впливає також із положення ст. 11 Конституції: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». У цій загалом правильно сформульованій конституційній нормі впадає в око певна неузгодженість категорій «українська нація» і «корінні народи»: між ними немає безпосереднього зв'язку, так ніби етнічні українці до корінних народів... не належать. Дивина, та й годі! Щоб ця недоречність не виникла, потрібно було у текст статті вписати слово інших і викласти її закінчення в такій редакції: «<...> розвитку <...> самобутності всіх [інших] корінних народів і національних меншин України».

Стаття 10 Конституції проголошує: «Державною мовою (скрізь у цитатах курсив мій. – В. С.) в Україні є українська мова». Специфіка мовної ситуації в Кримській автономії, де більшість населення своєю рідною мовою визнає російську, зумовила потребу додатково підкреслити статус української мови в АРК. Так, у п. 8 ст. 138 говориться, що до відання АРК належить «забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим». Вочевидь невдалим є формулювання «державної та національних мов». Вжитий у ньому сполучник та спричинює протиставлення означень «мова державна» (тобто українська) і «національні мови». Але хіба українська мова, набувши високого статусу державної, втратила через це ознаки національної? Звичайно ж, ні! Тому вкрай нелогічно виводити її за межі національної сутності. Отже, п. 8 ст. 138 правильніше було б сформулювати так: «...забезпечення функціонування і розвитку державної [(української)] та [інших] національних мов і культур...»

У цьому зв'язку викликає сумнів фразеологічна та правова коректність положень Конституції, що передбачають обов'язок володіти державною мовою для Президента України (ст. 103), професійних суддів (ст. 127) та суддів Конституційного Суду (ст. 148). Імперативний характер даної правової норми цілком виправданий, хотілося б навіть більшого – щоб таку саму вимогу Конституція висувала до народних депутатів України (ст. 76). Та проблема не тільки в цьому. Сформулюємо її так: «Використання якого з двох означень мови – «державна» чи «українська» було б доцільнішим у тексті згаданих статей?»

З формально-правового боку, враховуючи державний статус української мови, підстав для такого запитання немає. А якщо вийти за межі формального визначення і взяти за основу реальне

життя? Погодьмося, що мова як практичний засіб спілкування між людьми є завжди конкретною. Люди користуються можливостями якоїсь певної мови, що має назву, наприклад, «англійська», «китайська», «російська» тощо, а не засобами «мови взагалі». До «мови взагалі» належать, наприклад, латинська – оскільки зник її етнічний носій, через це вона називається «мертвою», та мова есперанто, бо вона створена спеціально для міжнародного (поліетнічного) спілкування – тому й називається «штучною». Натомість кожна з існуючих етнічних мов має своє історико-культурне походження, оригінальний словниковий запас, фонетичні та граматичні особливості. Проголошення якоїсь із них державною не означає перетворення її на абстракцію. Формалізувати поняття «державна мова» можна лише в словниках, проте реально така мова в природі не існує, а тому й послуговуватися нею неможливо. Визначення «державна мова» вказує не на самостійну роль такої мови, а лише на правовий статус однієї з національних мов (чи кількох) як реально існуючої духовно-матеріальної субстанції. Українська мова, на щастя, не є мертвою і не являє собою продукт спеціальних лінгвістичних технологій. Отже, Президент України, професійні судді та судді Конституційного Суду України (і неодмінно – депутати та міністри, державні службовці усіх рангів) зобов'язані володіти не просто державною мовою, а саме українською мовою – у значенні її національно-самобутніх властивостей. Саме так і має бути записано у відповідних статтях Конституції – більш зобов'язуюче і точніше за суттю!

У ст. 53 наведено поняття «рідна мова». Проте в конституційно-правовому значенні воно стосується... не всіх громадян України, а чомусь тільки представників національних меншин. Їм гарантовано право «на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». Із цього випливає, що в етнічних українців або немає... рідної мови, або вони належать до... національних меншин. Обидва висновки абсурдні, але на них наводить теперішня українська Конституція.

Ще один парадокс. Цитуємо ч. 3 ст. 10 Конституції: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Позитивно, що принциповою новелою в українському законодавстві стала гарантія захисту мов, причому саме як національних. Та знову виникає запитання: «Чому конституційний захист не поширено на українську мову?» Щоправда, у ч. 2 цієї ж статті окремо сказано, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя...». (Це формулювання взяте із Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р. Воно також увійшло (крім слів всебічний розвиток) у «Декларацію про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. [1, розділ VIII]). Але ж очевидно, що забезпечення розвитку і функціонування – це, далекі, не те саме, що гарантії захисту. Кожен громадянин сучасної України, котрий здатен неогоїстично мислити і правдиво говорити, скаже, що, незважаючи на початок уже третього десятиліття української незалежності потреба саме захисту української мови на державному рівні залишається не просто злободенною, а вимагає серйозних практичних кроків у напрямі її забезпечення.

Якщо причину означеного конституційного казусу можна якось виправдати «труднощами зростання» вітчизняної правової думки на період прийняття Основного Закону та напруженими ідеологічними дискусіями в стінах парламенту «конституційної ночі» 28 червня 1996 р, то як пояснити рецидиви її незрілості в сьогодні умовах, коли є можливість спокійно відредагувати раніше напрацьоване? Приклад – проект Конституції України колишнього Президента України В. Ющенка, поширений у вересні 2009 р. під назвою «Народна Конституція» [4]. У проекті стосовно мовного питання, на жаль, слово в слово були повторені недоречності аналізованих вище норм чинної Конституції, іншими стали тільки номери статей, у який ідеться про мову (статті проекту: 13, 14, 56, 113, 141, 147, 163).

На закінчення – ще кілька узагальнень та висновків.

1. У тексті Конституції України 1996 р. слово «мова (мови)» зустрічається 16 разів: із них 8 – у Розділі I. Загальні засади, 3 – у Розділі II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина та по одному разу у розділах: «Верховна Рада України», «Президент України», «Правосуддя», «Автономна Республіка Крим», «Конституційний Суд України». Конституція містить приблизно два десятки термінів, які позначають стан та розвиток етнокультурної сфери в нашій державі:

«національна меншина», «національна мова», «національна злагода», «національні культурні товариства», «національно-культурний розвиток», «етнічна самобутність», «етнічні традиції», «ознаки етнічного походження», «міжетнічна ворожнеча» тощо. Проте жодного разу (!) в Конституції поняття «українська мова» прямо не ототожнюється з такими визначеннями як: «національний», «етнічний», «корінний», «рідна». Сумно казати, але так виходить, ніби українська мова не має свого етнічного (національного) носія, а український народ (нація) – своєї національної мови.

2. Чинна Конституція стверджує статус української мови як державної. Серед частини політиків та певних суспільних кіл періодично виникають розмови про необхідність мати в Україні дві державних мови. Об'єктивно такі пропозиції не мають достатніх підстав, оскільки жодними соціологічними даними в масштабах країни не підтверджується, що питання «державної двомовності» входить хоча б у перший десяток життєвих пріоритетів громадян України. Але серйозно турбує інша обставина: Українська держава не бере на себе конституційних зобов'язань по захисту української мови і не гарантує його. Цей парадокс, як не дивно, викликаний саме набуттям українською мовою статусу державної. Все частіше й частіше доводиться чути, як деякі представники влади, і що особливо тривожить – прості мешканці України, замість слова «українська» скрізь, де треба й не треба, кажуть «державна». Причому звучить це з посмішкою, навіть іронічно та скептично. Поняття державної мови перетворюється на канцелярський штамп, формальне словосполучення, яке перестає виконувати функцію державно-національної ідентифікації. Дуже добре, що в Україні носієм (суб'єктом) української мови нарешті проголошена Українська держава, що додає їй атрибутивних національних ознак, але не можна допускати, щоб ці ознаки вихолощувалися із самої української мови та суспільної свідомості, а вітчизняне законодавство – їх ігнорувало. Подібну вимогу не слід сприймати як забаганку «етнічних ультра-патріотів» – це необхідна логіка усього державного життя, одна з підвалин формування як етнічної, так і загальної культури, зрештою – критерій громадянської зрілості.

3. Проектантам нової Конституції України чи авторам змін до неї (на офіційному рівні заявлено, що невдовзі має запрацювати конституційна асамблея) слід більш уважно підійти до конституційних понять і визначень. Стосовно державної мови, то можна дати пораду: достатньо визначити у Конституції це поняття один раз, а далі у відповідних смислових ситуаціях вживати словосполучення «українська мова» – тоді за високим політико-правовим статусом не загубиться соціально-культурна і духовна функція мови титульної нації.

У 2001 р. в інтерв'ю газеті «Голос України» поет і політик Іван Драч (на той час, голова Державного комітету інформації України) зауважував: «Критична маса ставлення до української мови ще не набрала тієї сили, що нуртує всередині, як тісто, коли підходить, бо доспіло. Але це неодмінно прийде» [5]. Варто бути оптимістами і сподіватися, що вітчизняна Конституція таки «доспіє» до правильного тлумачення статусу та значення української мови для України і її громадян – усього Українського народу.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України : Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // Правда України. – 1990. – 17 липня.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року : [офіційне видання ; Міністерство юстиції України, Українська правнича фундація]. – К. : Право, 1996. – 56 с.
3. Про мови в Українській РСР : Закон Української РСР від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – Додаток № 45. – Ст. 631.
4. Народна Конституція : Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка / Громад. організація «Фонд Спадщина»; відпов. М.А. Верес. – [Б. м.], 2009. – 100 с.
5. Тісто підходить, коли доспіє : [інтерв'ю з головою Державного комітету інформації України Іваном Драчем] // Голос України. – 2001. – 8 червня.

Ткач Володимир Федорович,
доктор філософії в галузі міжнародних відносин,
здобувач кафедри політології МАУП

УДК 323.28

**АНТИТЕРОРИСТИЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ,
РОСІЇ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ФІНАНСУВАННЯ
ТЕРОРИЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

У статті визначаються цілі та завдання сучасного тероризму, класифікуються джерела його фінансування, здійснюється порівняльний аналіз національного законодавства і правозастосовчої практики запобігання фінансування тероризму в Україні, Росії та країнах Центральної Азії.

Ключові слова: *тероризм, фінансування тероризму, антитерористична політика.*

В статье определяются цели и задачи современного терроризма, классифицируются источники его финансирования, проводится сравнительный анализ национального законодательства и правоприменительной практики предупреждения финансирования терроризма в Украине, России и странах Центральной Азии.

Ключевые слова: *терроризм, финансирование терроризма, антитеррористическая политика.*

The article deals with the aims and tasks of modern terrorism, the sources of this investigates its financing and implements the comparative analysis of national legislation and law enforcement practice to prevent financing of terrorism in Ukraine, Russia and countries of Central Asia.

Keywords: *terrorism, financing of terrorism, counterterrorist policy.*

На початку статті хотілось би звернути увагу на дві поширені але помилкові ідеї, котрі існують навколо тероризму як соціально-політичного явища. Перша ідея про те, що тероризм старий, як світ. Дійсно, ще у I ст. до н.е. в Іудеї існувала секта сікаріїв (сіка – кинджал або малий меч), яка знищувала представників єврейської знаті, котрі співпрацювали з римлянами. Пізніше домініканський монах, філософ та теолог Фома Аквінський допускав ідею вбивства правителя, ворожого, на його думку, народові. Таємна мусульманська секта асшафінів в середні віки вбивала префектів та каліфів і приводила до владного престолу осіб, в яких вона була зацікавлена [1].

Однак, тут мова йде не стільки про тероризм, наскільки про насильство, що викликає стан страху, жаху і тривоги. Тероризм як соціально-політичне явище має трохи більш як півтора столітню історію: його зародження припадає на початок XIX ст. після закінчення наполеонівських війн. У другій половині XIX ст. тероризм, пов'язаний з активністю однаків, стає політичним напрямом з власною ідеологією, політичними цілями, лідерами та героями. У XX ст. тероризм остаточно оформився як значний політичний фактор. Наприкінці XX - початку XXI ст. із розвитком нових технологій тероризм стає загрозою не окремим особам, як було колись, а глобальною проблемою, яка загрожує людству.

Другою ідеєю є те, що проведення терористичних операцій не вимагає значних фінансових ресурсів, для отримання яких мусять використовуватись методи організованої злочинності, включаючи відмивання грошей. Дійсно, за наявними оцінками, окремі терористичні акти, в тому числі скоєння вибухів на цивільних об'єктах, обходяться злочинцям у відносно невеликі суми біля 10-50 доларів. [2, 80]. Є думка, що на підготовку терористичних актів 11 вересня 2001 р. «Аль Каїда» витратила лише 400-500 тис. доларів [3].

Проте при цьому, ігнорується той очевидний факт, що основна частина грошових коштів витрачається не на здійснення конкретної терористичної акції, а на загальне матеріально-технічне забезпечення терористичної організації і вербування її прихильників. В цьому контексті С. Годдард справедливо вказує на необхідність відрізнити формування терористичних активів і фінансування конкретних терористичних актів [2]. Так, загальні витрати на створення і утримання

терористичних структур сягають досить значних сум, що на декілька порядків перевищують вартість окремих терористичних актів. Так, вважається, що тільки на підтримання життєдіяльності «Аль Каїди» потрібно біля 40 млн. доларів у рік [4, 39].

Фахівці з протидії фінансуванню тероризму вказують, що перед суб'єктами терористичної діяльності стоять, зокрема, наступні фінансові цілі і завдання [4, 38-39]:

- 1) оплата витрат на пропаганду відповідних радикальних вчень, включаючи фінансування відповідних навчальних закладів, видання і розповсюдження пропагандистських матеріалів и т.п.;
- 2) утримання легальних структур, що представляють інтереси терористичних організацій (благодійні фонди, інформаційні агентства і т.п.);
- 3) впровадження в державні структури (підкуп, вербовка);
- 4) оплата послуг фахівців і чиновників, які не є членами терористичних організацій;
- 5) фінансування підготовки бойовиків, включаючи їх вербування і утримання тренувальних таборів;
- 6) створення і підтримання в бойовій готовності "сплячих груп" терористів;
- 7) придбання і виготовлення засобів здійснення терористичних акцій (зброя, боєприпаси, вибухові речовини і т.п.);
- 8) витрати на безпосередню підготовку терористичних актів (рекогносцировка, придбання засобів зв'язку і транспорту і т.д.);
- 9) виплата винагороди безпосереднім учасникам терористичних операцій;
- 10) виплата компенсацій членам сімей терористів, які загинули.

Всі наведені вище завдання безумовно взаємозв'язані, і хоча їх вирішення необов'язково досягається централізовано, зрозуміло, що терористичні організації не могли би діяти без достатнього фінансування на всіх етапах підготовки і реалізації цих акцій.

Аналіз емпіричних досліджень свідчить, що на сьогодні існують два шляхи надходження коштів для фінансування тероризму: самофінансування та зовнішнє фінансування. Головним джерелом самофінансування можна вважати доходи від організованої злочинної діяльності, а саме незаконний оборот наркотиків та зброї, крадіжки майна у великих розмірах (експропріація), викрадення людей з метою отримання викупу, виготовлення і збут фальшивих грошей, підробка кредитних карток, контрабанда, відмивання грошових коштів, отриманих злочинним шляхом. Іншим джерелом самофінансування є пожертвування від власних членів терористичної організації (як приклад можна навести залучення до організації «Аум Сенрікьо» заможних осіб, які жертвували власні кошти на її діяльність).

До зовнішнього фінансування слід віднести три види доходів. Перший – доходи від контрольованих терористами підприємств, діяльність котрих перебуває як у легальному, так і в тіньовому секторах економіки, в офшорному бізнесі тощо. Другий – спонсорська допомога від осіб та представників різних фондів, які не є членами терористичної організації, однак вважають за потрібне надавати разову або періодичну фінансову підтримку її діяльності. Третій – відкрите фінансування терористів з боку урядів окремих держав, різних громадських чи некомерційних організацій та рухів, благодійних фондів. Саме таким відкритим шляхом здійснювалось фінансування палестинських терористичних організацій.

На сьогодні в світовій спільноті домінує точка зору, згідно з якою боротьба з тероризмом не зводиться виключно до виявлення і припинення окремих терористичних злочинів, а розглядається в ширшому аспекті – припиненні безпосередньо терористичної діяльності і фінансової основи тероризму. Саме фінансування тероризму, на думку фахівців, займає провідне місце серед таких чинників, завдяки яким він не тільки існує, але і розвивається.

Ця обставина значно актуалізує як проблему вдосконалення міжнародної співпраці у сфері перекриття світових фінансових потоків, що направляються на підтримку діяльності терористів, так і проблему єдиного тлумачення поняття «фінансування тероризму» і формулювання диспозиції відповідного складу злочину в національних законодавствах.

Фінансування тероризму належить до конвенційних злочинів, тобто до тих злочинів, щодо яких людство вже висловило своє відношення у вигляді ухвалення різних міжнародних документів (конвенцій і резолюцій). Вперше таке явище як фінансування тероризму в рамках

міжнародного права було згадано в 1994 році в Декларації ООН про заходи по ліквідації міжнародного тероризму (затверджена резолюцією 49/60 Генеральної Асамблеї від 9 грудня 1994 року) [5]. Даний документ закріпив обов'язок держав «утримуватися від організації терористичної діяльності, підбурювання до неї, сприяння її здійсненню, фінансування, заохочення або прояву терпимості до неї і вживати належні практичні заходи до забезпечення того, щоб їх відповідні території не використовувалися для створення терористичних баз або навчальних таборів чи для підготовки або організації терористичних актів, направлених проти інших держав або їх громадян».

У 1996 році Асамблея (підпункт (f) пункту 3 Резолюції 51/210 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1996 року) закликала всі держави «зробити кроки, з тим щоб перешкодити і протидіяти за допомогою відповідних внутрішніх заходів фінансуванню терористів і терористичних організацій, незалежно від того, здійснюється таке фінансування прямо або побічно через організації, які також переслідують або стверджують, що переслідують, добродійні, суспільні або культурні цілі, або також залучені в заборонені види діяльності, такі, як незаконні постачання зброї, незаконний оборот наркотиків і здирицтво, включаючи використання осіб в цілях фінансування терористичної діяльності» [6].

У подальші роки Генеральна Асамблея ООН неодноразово поверталася до Резолюції 51/210 від 17 грудня 1996 р. [7-11]:

* у 1997 р. Асамблея закликала держави розглянути, зокрема, питання про здійснення заходів, викладених в даному документі (Резолюція 52/165 Генеральної Асамблеї від 15 грудня 1997 р.);

* у 1998 р. Асамблея ухвалила, що Спеціальному комітету, установленому резолюцією 51/210 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1996 р., слід розробити проект міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, яка доповнить відповідні існуючі міжнародні документи (Резолюцією 53/108 Генеральної Асамблеї від 8 грудня 1998 р.);

* 9 грудня 1999 р. була прийнята Міжнародна конвенція по боротьбі з фінансуванням тероризму;

* 28 вересня 2001 р. прийнята Резолюція 1373 Ради Безпеки ООН з боротьби з тероризмом.

Міжнародна Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.) встановлює, які діяння слід розглядати як злочинне фінансування (стаття 2) і містить 3 основні положення, що стосуються національних норм про фінансування тероризму [7]:

• фінансування тероризму повинне визнаватися злочином у внутрішньодержавному законодавстві;

- держави, що підписали зазначену Конвенцію, повинні забезпечити судовий процес;
- держави повинні створити систему протидії терористичним актам.

В цілях боротьби з фінансуванням тероризму Міжнародна конвенція передбачає як криміналізацію пов'язаних з ним діянь, так і пошук та блокування відповідних коштів для їх наступної конфіскації і надання взаємної правової допомоги в цій сфері. Водночас, у Конвенції вперше на такому рівні визначено заходи, що виходять за межі звичайних кримінально-правових процедур і направлені на попередження таких злочинів, включаючи залучення фінансових закладів до перевірки клієнтів і виявлення підозрілих операцій, надання фінансовими закладами відповідної інформації компетентним органам і оперативний міжнародний обмін цією інформацією.

Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму була відкрита для підписання всіма державами – членами ООН з 10 січня 2000 р. по 31 грудня 2000 р. В цей період її підписали 132 держави, з котрих біля 100 – після терористичних актів, скоєних 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку, Вашингтоні и Пенсільванії (США).

Відзначимо також, що на позачерговому пленарному засіданні ФАТФ (Спеціальна група з фінансових дій проти відмивання грошей), що відбувся 29-30 жовтня 2001 р. у Вашингтоні, було розширено мандат Комісії з питань боротьби з фінансуванням тероризму. На додаток до 40 своїх первинних рекомендацій по боротьбі з відмиванням грошей ФАТФ підготувала вісім Спеціальних рекомендацій по боротьбі з фінансуванням тероризму:

- вжиття невідкладних заходів по ратифікації і імплементації відповідних документів ООН;
- криміналізація фінансування тероризму, терористичних актів і терористичних організацій;
- заморожування і конфіскація терористичних активів;
- повідомлення про трансакції, підозрювані в причетності до терористів;
- надання можливо більш широкого кола допомоги правоохоронним органам і контрольним установам інших країн в питаннях розслідування фінансування тероризму;
- введення вимог у сфері боротьби з відмиванням грошей відносно альтернативних систем грошових переказів;
- посилення заходів по ідентифікації власника як щодо міжнародних, так і внутрішніх переказів;
- гарантії того, що власність, особливо некомерційних організацій, не буде використана в неналежних цілях для фінансування тероризму.

Ці рекомендації стали міжнародним оперативним стандартом з протидії фінансуванню тероризму і створили зразок для країн, яким необхідно модифікувати свої закони і фінансові системи відповідно до міжнародних стандартів.

Перш ніж провести порівняно-правовий аналіз норм, що встановлюють відповідальність за фінансування тероризму, відзначимо, що на сьогодні дефініція «фінансування тероризму», як самостійна норма права, не зустрічається ні в одному з національних законодавств країн, що розглядаються (Росії, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Узбекистані, Україні) [12-17]. У коментарі до статті 205.1 Кримінального Кодексу РФ під фінансуванням тероризму розуміється «надання або збір засобів чи надання фінансових послуг з усвідомленням того, що вони призначені для фінансування організації <...> або для забезпечення організованої групи, незаконного збройного формування, злочинного співтовариства (злочинної організації), створених або створюваних для здійснення терористичного акту». У Проекті Закону Республіки Казахстан «Про внесення змін і доповнень в Закон Республіки Казахстан «Про боротьбу з тероризмом»» (2006 р.) фінансування тероризму розуміється, як «забезпечення терористів і (або) терористичних організацій грошима і (або) іншим майном для здійснення терористичної організації».

Водночас, відмітимо, що в українській науці вже зроблена спроба визначити фінансування тероризму як «надання коштів чи їх збирання особою, яка знала або свідомо припускала, що це може бути використано для вчинення будь-якого з діянь, спрямованих на залякування населення з метою спонукання органу державної влади, органу місцевого самоврядування, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи до вчинення якоїсь дії або утримання від її вчинення» [18, 4]. Вважаємо, що з таким визначенням слід погодитися.

Згідно з Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму і Резолюцією № 1373 фінансування і інші форми підтримки тероризму є самостійним злочином (зокрема, з урахуванням специфіки їх суб'єктивної сторони), які не слід об'єднувати в одному складі злочину. Більшою мірою такій вимозі відповідає кримінальне законодавство Казахстану (РК). У Кримінальному Кодексі РК фінансування тероризму дається як окремий склад злочину (ст. 233-3) і карається позбавленням волі на строк до 5 років, а у випадку, якщо діяння повторяться неодноразово, то термін позбавлення волі складає від 3 до 8 років.

Разом з тим, на думку експертів Регіонального представництва в Центральній Азії Управління ООН з наркотиків і злочинності, стаття 233-3 КК РК потребує змін, оскільки не повністю відображає положення Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму щодо характеру надання засобів, методів (прямо або побічно, будь-якими методами, незаконно і умисне), збору засобів, наміру або усвідомлення того, що ці засоби будуть використані повністю або частково для здійснення діяльності, перерахованої в положеннях Конвенції (стаття 2).

У кримінальних кодексах Росії, Таджикистану, Узбекистану і України фінансування тероризму хоч і є кримінально караним діянням, в законах про боротьбу з тероризмом розглядається лише як частина терористичної діяльності (російський (ст. 3), таджикистанський (ст. 10), узбекистанський (ст. 2), український (ст. 1)), але не криміналізується законодавствами як окремий вид злочину:

* У Кримінальному Кодексі Російської Федерації фінансування тероризму криміналізовано нарівні з схилинням, вербуванням або іншим залученням особи в здійснення терористичних злочинів, <...> озброєнням або підготовкою особи в цілях здійснення терористичних злочинів і карається позбавленням волі на термін від чотирьох до восьми років (ст. 205.1 КК РФ).

* У Кримінальному Кодексі Таджикистану «фінансування акту тероризму або терористичної організації карається позбавленням волі на термін від п'яти до десяти років» (ст. 179(1) КК РТ), а також криміналізуються «вербування, навчання, фінансування або інше матеріальне забезпечення найманців для участі в збройних конфліктах або військових діях» (ст. 401 КК РТ).

* У Кримінальному Кодексі Узбекистану криміналізовано «фінансування терористичної організації, <...> пряме або непряме надання або збір будь-яких засобів, ресурсів, інших послуг терористичним організаціям або особам, котрі сприяють або беруть участь в терористичній діяльності, карається позбавленням волі від восьми до десяти років» (ст. 155 КК РУз).

* У кримінальному законодавстві Киргизстану не міститься складу злочину фінансування тероризму, навіть як складової якого-небудь іншого злочину терористичного характеру.

* У Кримінальному Кодексі України «матеріальне, організаційне або інше сприяння створенню чи діяльності терористичної групи або терористичної організації» криміналізовано нарівні із створенням терористичної групи або терористичної організації, керівництво такою групою або організацією або участь в ній, і карається позбавленням волі на термін від восьми до п'ятнадцяти років» (ст. 258 (4) КК України). На наш погляд, це найбільш вдала редакція норми, що встановлює відповідальність за фінансування тероризму, оскільки в даному випадку широко визначені ознаки об'єктивної сторони.

Однак, на думку В. Ємельянова [19, 95], ознайомлення з Законом України від 21 вересня 2006 р. № 170-V, яким постановлено частини четверту та п'яту статті 258 КК України виключити і доповнити Кодекс статтями 258 (1) – 258(4) КК України [20] показує, що вони не відповідають повною мірою ні Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму (від 16 травня 2005 р.), ні іншим конвенціям, крім того, вони не тільки не усувають наявні раніше в ангітерористичному законодавстві протиріччя, але й породжують нові. Крім того, практично проігноровано положення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, яка була ратифікована Законом України від 12 вересня 2002 р. № 149-IV [21], в якій йдеться про необхідність введення в кримінальне законодавство окремого складу злочину про фінансування тероризму.

Отже, як показує порівняно-правовий аналіз, національне законодавство і правозастосовча практика України, Росії та країн Центральної Азії не в повному обсязі відповідають вимогам міжнародних конвенцій і резолюцій, обов'язкових за своєю юридичною силою.

Література:

1. Кір'яков В. В., Музильов В. О., Бурий О. А. Историко-криминалистический аспект борьбы с терроризмом / В. В. Кір'яков, В. О. Музильов, О. А. Бурий // Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Ч. 2. – Львів, 8-9 квітня 2005. – С. 250-257.
2. Финансовый мониторинг потоков с целью предупреждения финансирования терроризма / [Под ред С. Годдарда, А. Т. Никитина, Л. Л. Фитуни]. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2002.
3. Взрывающиеся деньги // День. – 2005. – № 129. – 21 июля. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/145439>
4. Зубков В. А., Осипов С. К. Российская Федерация в международной системе противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов и финансирования терроризма / В. А. Зубков, С. К. Осипов. – М.: Издательский дом «Городец», 2006. – 752 с.
5. Декларации ООН о мерах по ликвидации международного терроризма (утверждена резолюцией 49/60 Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1994 г. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.un.org/russian>.
6. Международная конвенция по борьбе с финансированием терроризма, 1999 г. // Сборник

- международных документов по предотвращению и пресечению терроризма. Сектор по предотвращению терроризма. – Организация Объединенных Наций. Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 114-134.
7. Документ Организации Объединенных Наций A/62/160 от 27 июля 2007 г. Доклад Генерального секретаря «Меры по борьбе с международным терроризмом». – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.un.org/russian/terrorism>.
 8. Резолюция 51/210 Генеральной Ассамблеи от 17 декабря 1996 г. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.un.org/russian>.
 9. Резолюция 52/165 Генеральной Ассамблеи от 15 декабря 1997 г. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.un.org/russian>.
 10. Резолюция 53/108 Генеральной Ассамблеи от 8 декабря 1998 г. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.un.org/russian>.
 11. Резолюция A/Res/54/109. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.un.org/russian>.
 12. Уголовный Кодекс Кыргызской республики от 18 сентября 1997 г. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://law.edu/ru/search>.
 13. Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 16.07.1997г. № 167-1. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.pavlodar.com/zakon/index>.
 14. Уголовный Кодекс Республики Таджикистан от 21.05.1998 г.– [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://law.edu/ru/search>.
 15. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994г. № 2012-XII. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.proknozor.ru/comments/show>.
 16. Уголовный Кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ.– [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://law.edu/ru/norm>.
 17. Уголовный Кодекс Украины от 05 апреля 2001 г. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.crime.org.ua>.
 18. Новикова Л. В. Кримінальна відповідальність за фінансування тероризму: автореф. дис. канд. юрид. н.:12.00.08 / Л.В. Новикова. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007.– 20 с.
 19. Смелянов В. П. Проблеми застосування антитерористичного законодавства України і шляхи його вдосконалення. / В. П. Смелянов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К.: Рада національної безпеки і оборони України. Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, 2007.– № 15. – С. 95-104.
 20. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» // Уряд, кур'єр. – 2006. – 12 жовт. – № 191. – с. 12.
 21. Закон України «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму» від 12 вересня 2002 року № 149-IV // Офіц. вісник України. – 2002. – № 40. – С. 18-44.

Гришук Тетяна Василівна,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри філософії і права

Буковинського державного фінансово-економічного університету

УДК 327:331. 556.4

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА ЇЇ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ

Розглянуто сучасний стан міжнародної трудової міграції, проаналізовано причини та її негативні наслідки.

Ключові слова: *трудова міграція, державна політика, діаспора, міжнародна міграція.*

Рассматривается современное состояние международной трудовой миграции, проанализированы причины и ее негативные последствия.

Ключевые слова: трудовая миграция, государственная политика, диаспора, международная миграция.

The present condition of international labour migration is regarded, it's causes and negative consequences are analyzed.

Key words: labour migration, the state policy, diaspora, international migration.

З набуттям незалежності Україна приєдналася до загальносвітових процесів, стала складовою міжнародного ринку, зокрема й міжнародного ринку праці. Істотне зростання масштабів міжнародної трудової міграції в Україні актуалізує її дослідження як явища, що має суттєвий вплив на розвиток економіки, соціальної сфери, демографії та інших сторін суспільного життя. Аналізуючи причини та наслідки міжнародної міграції, не претендуємо, звичайно, на вичерпність, а лише маємо на меті уважно простежити за деякими сталими закономірностями і тенденціями, характерними для подібних міграційних явищ.

Оцінці тенденцій міграції робочої сили в Україні вчені почали приділяти особливу увагу з кінця 90-х років ХХ ст. Вагомий внесок у процес дослідження теорії і практики міжнародної трудової міграції зробили провідні вітчизняні вчені та науковці: О. Власюк, В. Геєць, С. Злупко, А. Кравченко, Ю. Макогон, Н. Марченко, А. Мокій, С. Писаренко, М. Романюк, А. Румянцев, А. Філіпенко [8, с.253].

Метою статті є визначення державної політики України стосовно сучасного стану міжнародної трудової міграції, аналіз причин та її негативні наслідки.

Відповідно до мети поставлено **завдання**: дослідити основні причини поширення міжнародної трудової міграції та її негативні наслідки для України.

Виклад основного матеріалу. Україна – велика країна з великим економічним потенціалом, потужними природними та науково-інтелектуальними ресурсами, багатою культурою. Однак, вже з давніх часів наші співгромадяни шукали кращого життя деінде, далеко за межами свого краю. Перша велика хвиля еміграції припала на кінець ХІХ – початок ХХ століття, коли українці вирушили на Захід. Кінець ХХ століття знову змусив українців залишити свої сім'ї і за будь-яку ціну дістатись сонячних країв Італії, Іспанії, Греції, де вони в силу обставин ставали рабами, часом в повному розумінні цього слова. Однією з основних проблем вітчизняного ринку праці є відтік робочої сили за межі країни. За експертними оцінками зараз за кордоном працює близько 3 млн. громадян України. Причини трудової міграції мають комплексний характер, однак основними є соціально-економічні фактори, які проявляються залежно від того, який статус має країна: країна походження та країна призначення трудового мігранта. Щодо трудових міграцій громадян України за кордон, то основною причиною є неадекватно низька вартість робочої сили в Україні, низький розмір заробітної плати [9, с. 37]. За оцінками Міжнародної організації праці (МОП) в світі на початок ХХІ століття налічувалось 36-42 млн. трудових мігрантів, а з членами їх сімей число досягало 80-97 млн. осіб [3, с. 80]. Міжнародна міграція населення відіграє все більшу роль у розвитку суспільства і перетворилася на глобальний процес, який охопив практично всі континенти та країни, а також різні соціальні верстви. Загальна кількість міжнародних мігрантів постійно збільшується. Міжнародна трудова міграція є наслідком, в першу чергу, значної різниці в рівнях економічного й соціального розвитку країн та особливостей їх демографічної ситуації. [1, с. 88]. Трудова міграція – один з основних типів міграційних процесів, що має вплив на демографічну ситуацію в державі. Трудова міграція – це рух працездатного населення у межах країни або поза її межами, пов'язаний зі зміною місця роботи або пошуком роботи [6].

На сучасному етапі світового розвитку трудова міграція як глобальне явище має як позитивні, так і негативні наслідки, які дуже часто залежать від ступеня узаконення та врегулювання міграційних процесів.

Масштаби міжнародної міграції людських ресурсів є значним. Зростає кількість зовнішніх мігрантів серед сільського населення, молоді, жителів малих міст; відбувається розширення

географії приймаючих країн; зростання терміну перебування за кордоном; збільшення частки жінок серед трудових мігрантів, що призводить до порушення морально-психологічного клімату у суспільстві [2, с.52].

Основними мотивами трудової міграції населення України є [1, с. 90]:

1) високий рівень безробіття і пов'язана з цим проблема бідності; 2) бажання забезпечити добробут наступних поколінь; 3) підвищення свого соціального статусу; 4) можливість еміграції в майбутньому; 5) професійне зростання.

Проблеми, з якими пов'язана трудова міграція населення, не зникають, їхні наслідки мають незворотний вплив на українців як націю. Одним із проблемних питань, яке виникає під час аналізу сучасної еміграційної ситуації в Україні, є вироблення та впровадження чіткої комплексної державної політики у сфері трудової міграції. Пріоритетним для нашої держави є підвищення привабливості національного ринку праці для громадян країни та стимулювання до внутрішньої зайнятості. Цього можна досягти за рахунок забезпечення відповідності попиту та пропозиції робочої сили, забезпечення гідних умов праці і належного рівня оплати праці, що пов'язано із економічним розвитком і потребує тривалого часу. На основі останніх досліджень виявлено зміни в причинах трудової еміграції. Якщо раніше головною причиною було безробіття і неспроможність знайти роботу, то останнім часом головним чинником є більш високий рівень оплати праці за кордоном. Часто не лише безробітні, а й працюючі віддають перевагу виїзду на заробітки за кордон [12, с. 42-43].

Актуальною проблемою є також удосконалення статистичного обліку міграційних процесів. Відсутність достовірної статистичної інформації спричиняє низьку ефективність механізмів регулювання трудової міграції, попередження нерегульованої міграції, а також недосконалу державну міграційну політику. Хоча Україна уклала з іншими країнами ряд угод та договорів про взаємне працевлаштування громадян, проте механізми їх практичного застосування є недосконалими, і дуже часто навіть встановлені квоти не заповнюються.

Незважаючи на глобалізацію, що, як вважають, є одним з визначальних факторів у створенні для українців певних можливостей для виходу на світовий ринок праці, особливе значення і надалі має вироблення та реалізація гнучкої державної політики у сфері регулювання міграційних процесів та у створенні для наших співвітчизників комфортних умов праці і проживання в країнах призначення [10, с. 112].

При формуванні державної політики виявлено, що міжнародний обмін людським капіталом впливає на розвиток останнього як позитивно, так і негативно. Ми хотіли б більш детальноше зупинитись на розгляді негативних наслідків міжнародної трудової міграції.

1. Депопуляція або „зненаселення”. Згідно з деякими неофіційними даними, йдеться про 6-7 мільйонів громадян України, які нині перебувають за кордоном і у переважній більшості належать до категорії трудових мігрантів. Зважаючи на дані офіційного перепису населення, в Україні налічується близько 47 млн. громадян, включно із тими, які перебувають на заробітках за кордоном, адже цифра 6-7 млн. – неофіційна, про цих людей ніде у звітах перепису не зазначено, що вони фактично відсутні на території держави. За тими ж офіційними даними, майже половина населення держави належить до категорії непрацездатних (інваліди, пенсіонери, неповнолітні). Звівши ці дані, отримаємо невеселу картину, близьку до демографічної катастрофи, а якщо врахувати ще факт від'ємного індексу народжуваності, то темні фарби ще більше згущуються. Цілком зрозуміло, що за кордон з метою заробітків виїжджає працездатна частина населення, а це люди репродуктивного віку, тобто за збереження статусу кво нинішньої міграційної картини демографічна ситуація продовжуватиме погіршуватися [5, с. 50-59].

2. Соціальне сирітство. Це явище є і буде невід'ємним елементом трудової міграції. Більше 93% батьків-мігрантів заявили, що мають від 1 до 3 дітей, то рахунок дітей, залишених в Україні на когось одного з батьків, на родичів, сусідів чи просто на самих себе, теж ведеться на мільйони. Психологічні травми, яких зазнають діти від тривалої розлуки із батьками, а також спричиненого нею розриву родинних зв'язків, призводять до негативного сприйняття реалій і оточення, пошуку притулку у молодіжних кримінальних колах, дитячого алкоголізму, наркоманії та проституції. Щороку збільшується відсоток дітей трудових мігрантів, які стають „дітьми вулиці”. Крім того,

утворюється своєрідна і доволі чисельна каста утриманців – молодих працездатних людей, які, однак, вважають за краще для себе жити за надіслані їм батьками кошти. Результати численних соціологічних та психологічних досліджень впливу міграції батьків на формування молодого покоління в умовах неповної родини чи її відсутності одночасно вказують на стратегічну загрозу національній безпеці, і прояви доказів цим твердженням, на жаль, стають очевидними вже сьогодні.

3. „Відтік мізків”. Одна з найбільш і найпринизливіших проблем в контексті перспектив науково-технічного прогресу і належного стану безпеки нації. Відповідним установам, службам та розвинутим транснаціональним корпораціям ще за часів існування Радянського Союзу було добре відомо, що найвищий у світовому вимірі рівень підготовки спеціалістів в окремих галузях фундаментальної та прикладної науки – не просто плід комуністичної пропаганди. Тому у перші роки після завершення „холодної війни”, скориставшись із недосконалості норм законодавства, покликаних захистити і зберегти інтелектуальний потенціал нації, а також явно затяжними економічними негараздами, західні наукові та комерційні установи навперебій, гуртом і вроздріб буквально скуповували висококласних фахівців [7, с. 149-158]. Довготривалі стажування та контракти поступово переростали у право на постійне проживання, а в окремих випадках – і в отримання громадянства країни перебування. Це стосується висококваліфікованих технічних працівників, вчених, галузевих фахівців та інших громадян України, які виїхали і продовжують виїжджати через недолугу мотиваційну політику на всіх рівнях. Очевидно, що у переважній більшості випадків, за умов належної оцінки їхньої кваліфікації та досягнень на батьківщині, ці фахівці віддали б перевагу праці та життю у власній державі.

Попит на висококласних фахівців, зокрема – лікарів, технічного персоналу середньої ланки, програмістів та інших – залишається актуальним для багатьох країн, де цілком зрозумілою і економічно обґрунтованою є перевага одноразової інвестиції у відносно недорогого (за західними мірками) готового фахівця над коштовним і тривалим процесом його підготовки.

4. Злочинність і корупція. Насамперед мова йде про розвиток бізнесу на нелегальній міграції, а якщо ще вужче – на сучасній работоргівлі. За прибутковістю і масштабами у світі цей бізнес посідає одне із перших місць. Він розвивається і галузиться, залучаючи зарубіжних партнерів та організовуючи цілі міжнародні синдикати. Бажання нелегально виїхати за кордон і обіцянка стабільної роботи і чималої платні формує необхідний рівень попиту, на який ці синдикати відповідають власними пропозиціями.

5. Політичний аспект. Трудові мігранти (нелегальні) в умовах нинішньої української політичної дійсності стають зручним об'єктом політичних маніпуляцій. Особливо це проявляється під час виборів та референдумів. На жаль, історія останньої української незалежності багата прецедентами такого кшталту. Формальне право взяти участь у виборах на території української дипломатичної установи в країні перебування має кожен, хто досяг 18 річного віку і легально перетнув кордон. Практично всі нелегальні трудові мігранти свого часу легально перетинали кордон, однак страх перед розкриттям нелегального статусу їх перебування та наступною депортацією виявляється значно логічнішим і зваженішим способом дії, ніж виконання громадянського обов'язку. Якщо взяти до уваги той факт, що переважна більшість трудових мігрантів з України походить все ж із традиційно налаштованого до існуючого режиму і політично активного електорату західних областей України, можна з високим рівнем ймовірності припустити, що штучна втрата або „переорієнтація” саме цих голосів на фоні навіть відносної пасіонарності чи лояльності виборців з північних, східних та південних регіонів до про режимного висуванця, може стати фатальною для опозиційного кандидата. Виникає питання чи стануть такі дії об'єднуючим фактором для внутрішньої стабільності та безпеки нації?

Проте еміграція з України забезпечує ї певні економічні вигоди: знижується рівень безробіття та пом'якшується соціальна напруженість у суспільстві; працюючи за кордоном, українці підвищують свій життєвий рівень за рахунок ресурсів країни перебування; зовнішня трудова міграція є джерелом досвіду, знань, міжособистісних контактів, школою бізнесу та ринкової поведінки; зростають валютні надходження в Україну [4, с. 89-98].

Висновки. Авторами окремих публікацій у періодиці виділяються позитивні і негативні наслідки еміграції. Але, очевидно, усі позитиви переважаються одним негативом: по суті соціальною втратою цілого покоління людей кінця ХХ – початку ХХІ століття. Процеси міграції населення завжди існують і робитимуть на суспільство певний вплив. Міграція може стати і благом, і злом, врятувати економіку країни або призвести до соціального вибуху [11, с. 201]. На нашу скромну думку, сучасне українське суспільство, на жаль, іде другим шляхом – негативним. Тому головним завданням сьогодні є зведення до мінімуму процесів трудової міграції, особливо нелегальної, і тих негативних тенденцій, явищ і наслідків, які вона спричиняє.

Література:

1. Вишнеvsька О.А. Нелегальна зовнішня міграція як об'єкт державного регулювання / О.А. Вишнеvsька // Статистика України – 2008 - № 1 – с. 87 – 91.
2. Герасименко Г.В., Позняк О.В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України / Г.В. Герасименко, О.В. Позняк // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 51.
3. Дмитренко Г.А. Стратегічний конструктивізм дослідження чинників масової еміграції населення у суверенній Україні / Г.А. Дмитренко // Демографія та соціальна політика. – №1. – 2009. – С. 80-87.
4. Зовнішня трудова міграція населення України. – Київ: ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”. – 2009. – 120 с.
5. Ляш Ольга. Негативні наслідки міжнародної міграції людських ресурсів за умови формування в Україні зони вільної торгівлі / Ольга. Ляш // Журнал європейської економіки – 2009 - №1 – с. 50 -59.
6. Кирчів А. Трудова міграція і національна безпека України . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua
7. Мамонова В.В., Дериглазов І.Є. Сучасна міграційна політика України: вплив на соціально – економічний розвиток регіону // В.В. Мамонова, І.Є. Дериглазов / Регіональна економіка – 2009 – №2 – С. 149 – 158.
8. Нижик В.М., Найдюк А.С. Аналіз теоретичних основ формування трудової міграції населення / В.М. Нижик, А.С. Найдюк // Вісник Хмельницького національного університету – 2009 – №5 – С. 253 – 256.
9. Петрова Т. Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні / Т. Петрова // Україна: аспекти праці – 2009 - №3 – С. 37 – 44.
10. Селешук Г. Деякі аспекти правового регулювання міграційних процесів в Україні та Європейському Союзі / Г. Селешук // На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції. – Львів, - 2009. – С. 112.
11. Технология социальной работы / Под ред. И.Г. Зайнышева. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 204 с.
12. Шевченко А. За длинным евро / А. Шевченко // Кореспонден. – 2005. – № 10 (149). – С. 42-43.

Марченко Юрій Васильович,

докторант Національного інституту стратегічних досліджень при президентові України

УДК 323.2 (477+479.22)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В НЕДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Розглядаються особливості соціально-політичних моделей формування безпеки підприємництва в авторитарних і тоталітарних політичних системах. Аналізується специфіка проявів підприємництва в недемократичних режимах.

Ключові слова: *тоталітаризм, авторитаризм, автократія, підприємництво, бізнес, демократія, громадянське суспільство.*

Рассматриваются особенности социально-политических моделей формирования безопасности предпринимательства в авторитарных и тоталитарных политических системах. Анализируется специфика проявлений предпринимательства в недемократических режимах.

Ключевые слова: *тоталитаризм, авторитаризм, автократия, предпринимательство, бизнес, демократия, гражданское общество.*

The features of socio-political models of forming of an enterprise safety in the authoritarian and totalitarian political systems are examined. The specific of displays of an enterprise in the undemocratic modes is analysed.

Keywords: *totalitarianism, authoritarianism, avtokratiya, enterprise, business, democracy, civil society.*

Як відомо, однією із суттєвих рис сучасного політичного життя є трансформація недемократичних політичних режимів та перехід їх на демократичні засади функціонування. Це визначає цікавість до проблеми становлення та розвитку демократичних суспільств. Дане питання постійно привертає увагу науковців різних соціогуманітарних галузей – демократизація політичних систем та державного управління сьогодні постає вже не просто рисою, а глобальною тенденцією світового суспільного розвитку.

З одного боку, в сучасних демократичних країнах одним із загальноновизнаних елементів демократії є функціонування вільного бізнесу та ініціативного підприємництва. Розгляд соціального феномену підприємництва та бізнесу постає ключовим аспектом дослідження демократій, адже він може об'єктивно розглядатись як вища міра прояву громадянської ініціативи, що виступають провідним фактором становлення та розвитку громадянського суспільства – основного компонента, ядра демократичної системи, рушія демократичної модернізації та трансформацій. Відчуваючи постійні впливи політичної системи та зворотно обумовлюючи її як інститут громадянського суспільства, підприємництво виступає впливовим чинником у формуванні демократичної політичної системи та розбудови демократичної держави.

З іншого боку, дослідження демократії як політичного явища та режиму, а також самого демократичного процесу частіше за все розкриваються в контексті їх порівняння з явищем авторитаризму та тоталітаризму.

Так, постає питання: якщо стверджувати, що більшість сучасних держав або мають вже сталі та сформовані демократичні політичні системи, або ж стоять на шляху їх розбудови, а тоталітаризм, як правило, описується в минулому часі, чи не є він чимось архаїчним, вартим дослідження суто з порівняльної історико-політологічної точки зору, таким, що майже не присутній, а тим паче не популярний та неефективний в сучасних політичних практиках?

Як зазначає П.Шляхтун, трансформація політичних режимів може відбуватися як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямку. Навіть країни з розвиненими демократичними механізмами здійснення державної влади, високим рівнем політичної культури населення, давніми демократичними традиціями не застраховані від проявів авторитаризму та тотального впливу держави на суспільні процеси. *Авторитаризм іманентно притаманний будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством [7]. З іншого боку, держава як політичне утворення завжди прагне стати тотальною, абсолютною (курс. авт.).*

Найчіткіше ця тенденція проявляється у діях виконавчої влади, в розпорядженні якої перебувають матеріальні, фінансові, силові, інформаційні засоби владного впливу на суспільство, механізми забезпечення безпеки і підприємництва, і інших феноменів громадської самоорганізації. Президентська і змішана форми правління взагалі тяжіють до авторитаризму обраного на загальних виборах глави держави, в руках якого зосереджуються значні повноваження, особливо у сфері виконавчої влади. Навіть у республіках з парламентарною формою правління, але позапарламентською системою обрання президента (Австрія, Ірландія, Фінляндія) його роль є досить вагомою і потенційно може зростати аж до перетворення в особисту диктатуру, прикладом чого можуть слугувати деякі президенти Фінляндії. Демократія не дається раз і назавжди.

Громадянське суспільство має постійно функціонувати, захищатися від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею [3;7].

Сучасні трансформаційні суспільства, що стоять на шляху демократичної модернізації, в своїй переважній більшості в минулому ґрунтуються на політичних режимах тоталітарного характеру. В тій чи іншій мірі демократичний механізм кожного з них містить їх елементи та залишкові пережитки. Тоталітарні режими та їх характерні риси імманентно вплітаються в політичні системи молодих демократій, тож, є глибокою помилкою намагатись досліджувати подібні демократії як просто недосконалі, неповні в «чистому» вигляді. Наскільки за таких умов може зберігатись стан відносної впорядкованості і ефективного функціонування інституту підприємництва - залежить не лише від сформованості самої системи забезпечення його безпеки (від конкурентів, недобросовісних партнерів, від владних суб'єктів тощо).

Очевидно, що з політичної практики тоталітаризм не зникає і сьогодні. А оскільки підприємництво та громадянське суспільство, визнання і дотримання прав і свобод громадян є ядром демократичного світобачення, необхідно визначити, яких рис набувають ці феномени за тоталітарних режимів, а також, яка соціально-політична модель формування безпеки підприємництва можлива за подібних умов. Цим визначається *актуальність* даної наукової розвідки, *метою* якої є виокремити характерні риси, перспективи та обмеження соціально-політичних моделей формування безпеки підприємництва в авторитарних і тоталітарних політичних системах.

Концептуальні основи економічної безпеки підприємства наявні в роботах таких науковців, як А.Беспалько, З.Варналій, Т.Васильців, А.Власков, В.Гапоненко, Л.Герасименко, З.Живко, А.Заїчковський, Т.Іванюта, І.Керницький, Е.Лібанова, П.Мельник, Л.Тарангул тощо. Аспекти розвитку та регулювання вітчизняного підприємництва розглядаються в роботах українських вчених-економістів Л.Безчасного, В.Бородюка, З.Варналія, В.Гейця, М.Долішнього, П.Єщенка, Т.Ковальчука, В.Кредісова, Ш.Лукінова, С.Мочерного, Ю.Ніколенка, В.Новікова, В.Рибалкіна, В.Савчука, В.Степаненка, О.Турчинова, В.Черняка, А.Чухна, А.Шегди та інших. Зарубіжні дослідники відповідно також зробили значний внесок у формування сучасних поглядів на підприємництво: М.Вебер, Р.Кантільйон, Ф.Котлер, М.Х.Мескон, Ж.-Б.Сей, А.Сміт, Ф.А.Хайек, Й.Шумпетер та інші [6].

Осмилення демократії, її сутнісних рис, специфіки, особливостей становлення демократичного режиму в державах здійснено в роботах Д.Растоу, Ф.Шміттера, Г.О'Доннелла, Л.Уайтхеда, А.Пшеворського та інших, які вивчають особливості основних етапів становлення демократії та її інституціоналізації. Особливості демократичних режимів знайшли своє відображення в роботах зарубіжних авторів А.Бентлі, Дж.Беррі, Є.Вятра, М.Вебера, Дж.Голдмана, Р.Даля, К.Джанда, А.Лейхарта, С.Хантінгтона, Й.Шумпетер та інших, а також вітчизняних науковців О.Бабкіної, Т.Гладченко, І.Головка, В.Голоперова, В.Горбатенка, Н.Латигіної, О.Марчака, Ю.Шемчушенка й інших.

Тоталітаризм як соціальне явище та тоталітарні режими в їх історичному, соціальному, політичному аспектах репрезентовані наступним чином: класична теорія тоталітаризму – М.Бердяєв, К.Поппер, Б.Кроч, А.Дж.Тойнбі, С.Франк, які намагались переосмислити трагічні події європейської історії першої половини ХХ ст. в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства; причини появи тоталітарних держав та специфіка їх внутрішнього устрою, проблема ідеологічної легітимації режиму та роль масового терору для функціонування суспільних структур – Ф.Боркенау, К.Фрідріх, Зб.Бжезінський, К.Мангейм, Дж.Талмон, Е.Нольтке, К.Брахер, Р.Арон, М.Функе, Л.Шапіро, М.Кертис, Дж.Сарторі, Г.Алмонд і Б.Пауел; загальноцивілізаційний підхід до тоталітаризму – Б.Мур і К.Вітфогель а також його ліберально-економічне тлумачення – Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек і М.Фрідман. Також варто зауважити на дотичні роботи, що стосуються психолого-соціологічного розуміння масового суспільства В.Корнхаузера, Х.Арендт, Х.Ортеги-і-Гассета, Т.Адорно, Е.Фромма, В.Райха, Г.Маркузе [6,с.3].

Інший напрямок досліджень у цей час розвивався як ревізія і доповнення традиційних концепцій тоталітаризму, які виявилися помилковими і неадекватними реаліям сучасного

суспільно-політичного життя. Тут можна відзначити роботи Дж.Сарторі та С.Тормея, в яких ці автори критично проаналізували доробок західної політології з цього питання [6,с.3].

Викладаючи основний матеріал, спочатку маємо звернутись до розгляду характерних рис тоталітаризму та авторитаризму як соціально-політичних явищ, далі переходячи до їх впливу на формування певної соціально-політичної моделі системи безпеки підприємництва в контексті демократичних трансформацій тоталітаризму.

Як зазначає В.Розумюк, у сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, причому, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих і сутнісних рис призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання йому всюдисутнього універсального позачасового характеру.

У процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна авторитарна диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимації, ототожнювався з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачився як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства [6,с.7-8]. Очевидно, що за такого розуміння сутності та ключових рис тоталітаризму не варто говорити про будь-яку модель формування безпеки підприємництва: дане явище просто унеможливуватиметься за подібної політичної організації.

Проте, втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноживаний емоційно забарвлений негативний епітет зумовили перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристики «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до холодної війни». А це означає, що для ґрунтовного аналізу соціально-політичної моделі безпеки підприємництва сьогодні варто розглядати тоталітаризм крізь призму інших сутнісних рис.

Попри абсолютизацію різними дослідниками окремих елементів тоталітарної системи (масовий терор, месіанська ідеологія, містичний харизматичний вождь тощо), неприпустимо зводити цей феномен до одного чинника, адже всі вони являють собою лише фрагменти надскладного комплексного суспільно-політичного явища. *Сутність тоталітарного феномену полягає у встановленні правлячою елітою диктаторського політичного режиму (одноособового чи колективного характеру) у поєднанні із створенням супердержавних структур, за допомогою яких влада прагне повністю контролювати все суспільне життя.* В цій системі державні структури перебирають на себе всі функції суспільства, а уряд прагне створити особливу соціально-політичну єдність – специфічну органічну спільноту [6,с.8]. За такої логіки в системі забезпечення безпеки підприємництва виокремлюється головний багато осібний суб'єкт – держава, її апарат; громадянський захист або самозахист навряд чи відповідатиме законодачій базі.

Із загально-теоретичної точки зору, у перекладі з пізньолатинської «*тоталітарний*» означає «такий, що відноситься до цілого» [4]. Зміст тоталітаризму обґрунтував ідеолог італійського фашизму Дж.Джентіле, який закликав до тотального підпорядкування людини державі і розчиненню індивіда в політичній історії, оскільки все людське і духовне втрачає свою цінність поза державою. Опоненти фашизму вживають термін «тоталітаризм» виключно в негативному розумінні – як протилежність демократії [8]. Сама ідея розчинення індивідуальної ініціативи та особистості в тотальній державній системі нашоєму на думку про суттєві обмеження, які накладатиме тоталітарна держава на сферу бізнесу. Адже підприємництво – це в першу чергу свобода вільної ініціативи і саме вона має зберігатись в рамках системи безпеки підприємництва, що неможливо за умов тоталітаризму.

З початку 50-х рр. з'являються роботи, присвячені політологічному і соціологічному аналізу тоталітарних режимів: дослідження Х.Арендт «Походження тоталітаризму», сумісна

монографія К.Фрідріха і З.Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія». Концептуальна модель тоталітаризму, запропонована К.Фрідріхом і З.Бжезинським, найбільш популярна в політології містить шість його базових характеристик [8]: офіційна ідеологія, яка претендує на охоплення всіх аспектів людського існування і орієнтується на досягнення одвічних цілей; масова партія, яка зливається з державною бюрократичною організацією; монополія партії над ефективними засобами комунікації; концентрація в руках партії і держави всіх силових засобів; централізований контроль і керівництво економікою; істема терористичної поліцейської влади [2].

Саме ці ознаки тотальної держави і визначатимуть перешкоди, що стоять на шляху забезпечення безпеки підприємництва: пригніченість підприємницької свідомості, тотальний контроль держави над економічною сферою та надмірна її централізація, несприятливість нормативно-правового поля, відсутність можливості підприємців брати участь у формуванні законодавства, обмеженість діяльності інститутів громадянського суспільства, їх фіктивність та повна підпорядкованість державі, відсутність якісної інформації, надлишковий вплив силових структур тощо.

Тоталітарна влада поширює контроль абсолютно на всі сторони життя людини. Як відзначила Х.Арендт, за тоталітаризму реалізується принцип: *«приватною особою залишається тільки той, хто спить»* [1]. Для тоталітаризму характерна загальна *етатизація* – держава-партія здійснює тотальний контроль над всіма сферами життєдіяльності суспільства в цілому, і окремого індивіда в тому числі. Утвердилося і більш коротке визначення тоталітаризму: *це закрита система, в якій все – від виховання дітей до випуску продукції – контролюється з єдиного центру*. Цей принцип розповсюджуватиметься і на сферу підприємництва, суттєво визначаючи специфіку соціально-політичної моделі його безпеки.

Деякі відмінності у ставленні до феномену підприємництва та бізнесу можна виділити, виходячи з розрізнення «лівих» і «правих» форм тоталітаризму. Вони відрізняються характером ідеологій (фашизм, націонал-соціалізм – «праві», комунізм – «ліві») та завданнями, які ставлять перед масами партії-гегемони. Тут в якості ідеологічних завдань і досягнення «народного капіталізму», і завоювання світового панування або побудова комуністичного суспільства, і світова революція. Є й інша відмінність, адже лівий тоталітаризм був більше «добудований»: партія володіла монополією не тільки на політичну, але й на економічну владу, що проявилось в повній або частковій ліквідації приватної власності, зосередженні в руках держави основних засобів виробництва, ліквідації ринку. В праворадикальних режимах збереглася свобода підприємництва, однак це не виключало прямого та безпосереднього державного втручання в економічну сферу, підпорядкування її завданням воєнного виробництва, централізованого розподілення робочої сили. Окрім того, деякі політологи схильні виділяти третю, *теократичну* форму тоталітаризму, де гегемоном, який претендує на вирішення питань щодо безпеки підприємництва, постає не партія, а церква [8].

Варто зауважити і на тісний зв'язок з авторитаризмом, який (від лат. *auctor* засновник, творець і *auctoritas* – думка, рішення, право) розуміється як режим, зміст управління при якому полягає в концентрації влади в руках одного або кількох лідерів, які не приділяють уваги досягненню суспільної згоди стосовно легітимності їх влади. Соціально-політична модель безпеки підприємництва за авторитарного режиму набуватиме інших рис, які ґрунтуватимуться на сутнісних відмінностях між цими двома політичними режимами.

Хоча *тоталітаризм інколи розглядається як крайня форма авторитарного режиму*, проте наявність деяких спільних рис (свавілля лідерів, значний репресивний апарат, обмеження прав людини, використання сили при вирішенні конфліктних ситуацій, відсутність реального поділу влади, формально вільний характер виборів у законодавчі органи, відсутність альтернативності) не дає підстав для їх ототожнення (див. табл. 1).

Таблиця 1

Відмінності тоталітаризму та авторитаризму в контексті питання безпеки підприємництва

Тоталітаризм	Авторитаризм
Повна заборона будь-яких елементів суспільно-політичного та соціально-економічного плюралізму	Обмежений суспільно-політичний та соціально-економічний плюралізм
Партія-гегемон монополізує державну влади	Сама держава є домінантою та за потеби створює під себе «партію влади»
Особлива роль ідеології, що виступає механізмом консолідації суспільства, забезпечує легітимацію політичного режиму та утопічних завдань.	Певна розроблена ідеологічна доктрина цілком може бути відсутня, інструментом консолідації виступає релігія, національна ідея, традиції.
Потребує легітимації влади.	Байдужий до легітимації влади.
Спирається на широку підтримку народу	Не звертається до інтенсивної мобілізації мас
Характерний культ харизматичного вождя (спирається на лідера)	Провідна ролі політичної еліти (спирається на бюрократію)
Політизація мас	Деполітизація мас
Прагне встановити тотальний контроль над усіма сферами життя	Не намагається встановити тотальний контроль над усіма сферами життя
Заперечує автономність особистості і суспільства у будь-яких сферах; унеможливує законні вільні ринкові відносини в економіці, приватне підприємництво, що суттєво уповільнює темпи економічного зростання	Зберігає автономність особистості і суспільства у неполітичних сферах; допускає, як правило, вільні ринкові відносини в економіці, заохочуючи приватне підприємництво, подекуди демонструє високі темпи економічного росту.

Таким чином, сучасні авторитарні режими можуть мати деякі риси перехідного режиму – займати проміжне становище між демократією і тоталітаризмом. Вони володіють більшими шансами, ніж тоталітаризм, для формування реальної системи безпеки підприємництва. Тут існує потенціал для політичної самоорганізації громадянського суспільства, тому що вже проявляються незалежні від держави економічні інтереси, на основі яких можуть сформуватися політичні інтереси. При переході від тоталітаризму до демократії необхідні не тільки політичні реформи, але й комплексні економічні, що вимагає створення інститутів ринкової економіки, реформи власності і формування на цій основі нових соціальних верств [8].

Відмінності між авторитаризмом і тоталітаризмом дають підстави обґрунтувати можливість розрізнення соціально-політичних моделей формування безпеки підприємництва. Відповідно до класифікації Г.Алмонда за рівнем демократичності та особливостями суспільного виробництва дане суспільство тоталітарного та авторитарного політичного режиму може характеризуватись як доіндустріальне або частково індустріальне (авторитарне) та власне тоталітарне.

Доіндустріальні та частково індустріальні моделі характеризуються змішаною політичною культурою, в якій наявні різні види несучасних зразків, слабкою диференціацією політичних ролей, олігархічним характером політичної еліти, слабкою політичною стабільністю, інтеграцією суспільства через примус, що веде до концентрації влади в руках вузької групи осіб і відповідно *демонструють авторитарну політичну систему*.

В її рамках можлива реалізація моделі формування безпеки підприємництва, що умовно може бути названа *олігархічною або монопольною*. Для неї буде характерною концентрація законотворчої ініціативи в межах олігархічної політичної еліти, що унеможливить участь громадськості у формуванні державної політики в сфері підприємництва та бізнесу, формальний характер або відсутність ґрунтовних правових норм, що захищали б інтереси підприємництва, їх односторонній характер, спрямований в бік забезпечення інтересів правлячої верхівки, відсутність

реальної можливості проявляти підприємницьку ініціативу у більшості пересічних громадян та пасивність населення, формальне функціонування соціальних інститутів щодо реалізації політики держави в сфері забезпечення безпеки підприємництва. Буде спостерігатись суттєва тінізація підприємницької діяльності та низький рівень її легалізації.

Тоталітарні політичні системи передбачають домінування тоталітарної свідомості в політичній культурі та примусового типу політичної активності, практичну відсутність диференціації політичних ролей, громадських об'єднань, однопартійну систему, орієнтовану на пріоритет певних колективних цінностей, політичною стабільністю, що забезпечується дуже високим рівнем соціального контролю. В рамках тоталітарної політичної системи модель формування системи безпеки підприємництва буде найбільш неідеальною. *Умовно її можна назвати автократичною.*

Так, за даної соціально-політичної моделі буде повністю відсутня участь громадськості у формуванні правових норм регулювання підприємницької діяльності, а в залежності від специфіки загальнодержавної ідеології, можуть бути відсутніми і самі ці норми, пріоритет колективних цінностей практично унеможливить формування такого соціального феномену, як підприємництво, що завжди орієнтований на реалізацію приватного інтересу, високий рівень соціального контролю пригнічуватиме підприємницьку ініціативу, слабка диференціація політичних ролей обумовить відсутність збалансованої системи соціальних інститутів щодо реалізації політики держави в сфері підтримки підприємництва та їх узгодженої взаємодії тощо. Буде спостерігатись тотальна тінізація підприємницької діяльності.

Таким чином, якщо критерієм оцінки ефективності соціально-політичної моделі безпеки підприємництва обрати міру захищеності та можливості вільної реалізації підприємницької ініціативи, маємо зауважити, що ефективність олігархічної моделі формування системи безпеки підприємництва буде нижчою за демократичну та ліберальну моделі (описані в попередніх розвідках автора), проте суттєво вищою за автократичну, що формується за тоталітарного політичного режиму. В автократичній (тоталітарній) моделі майже взагалі відсутня можливість формування безпеки підприємництва, оскільки воно, не зникаючи з практики, набирає «тіньової», нелегальної форми.

Проте, обидві моделі міститимуть однакові гальмуючі чинники формування моделі безпеки підприємництва, що проявлятимуться в економічній сфері різною мірою та з різною інтенсивністю:

- непорядкованість відносин власності;
- вузькість ринків збуту;
- нерозвиненість ринкової інфраструктури та збутової інфраструктури підприємств;
- нерозвиненість конкурентного середовища та недоброчесна конкуренція;
- криза платежів;
- нестача власних обігових коштів та низька доступність кредитних ресурсів;
- дефіцит інвестиційних ресурсів, відсутність мотивації до підприємницької та інноваційної діяльності;
- недостатня професійна кваліфікація індивідуальних підприємців, а також керівництва підприємств, фахівців з фінансового забезпечення, організації виробництва і збуту;
- відсутність економічного механізму поєднання інтересів держави і підприємців, слабка взаємодія державних і підприємницьких структур;
- дефіцит вірогідної ділової інформації для прийняття стратегічних рішень на мікро- та макрорівні [5].

Дана наукова розвідка та висновки, отримані в її результаті обумовлюють такі перспективні напрямки подальших досліджень соціально-політичних моделей формування системи безпеки підприємництва: особливості формування «тіньової» моделі існування підприємницької ініціативи за умов тоталітарного режиму; її характерні риси та взаємодія з державною владою як форми прояву громадянського суспільства; особливості нігілістичних настроїв даного середовища як характерних ознак деструктивних процесів, що нагнітаються в бізнесовій сфері за таких умов

беззаперечно постають перспективами подальших досліджень. Також, в якості подальших перспективних досліджень варто зауважити на аналіз існуючої соціально-політичної моделі безпеки підприємництва у вітчизняному суспільстві, що сформувалась за умов непродуктивного формування демократичних інститутів та зтягнутого відмирання елементів тоталітарного ладу.

Література:

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М.: Центрком, 1996. – 672 с.
2. Бжезинский Зб. Тоталитарная диктатура и автократия / Бжезинский Зб., Фридрих К. – М.: История и политика, 2007. – 438 с.
3. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современные демократии / Е. Вятр // Лекции по политологии: В 2 т. – Таллинн, 1991. – Т. 1. – С. 73-83.
4. Джилас М. Лицо тоталитаризма [Електронний ресурс] / Милован Джилас. — М.: Новости, 1992. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/05_d/zhil/as_00.htm
5. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. Монографія. [Електронний ресурс] / Я. Жаліло. – К.: НІСД, 2003.- 368 с. – Режим доступа: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1485.html>
6. Розумюк В.М. Тоталітарна держава: еволюція політичних режимів у міжнародному контексті: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец.: 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / В.М. Розумюк. – К., 2001. – 17 с.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) [Електронний ресурс] / Шляхтун П.П. – К.: Либідь, 2002.- 576 с. – Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1964.html>
8. Юрій М.Ф. Політологія: підручник [Електронний ресурс] / М.Ф. Юрій. – Режим доступа: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/702.htm.

*Семенець-Орлова Інна Андріївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 323.364.42/.44

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗДІЙСНЕННЯ АНАЛІЗУ ЕФЕКТИВНОСТІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Досліджено проблему визначення критеріїв аналізу результативності сімейної політики як окремого політичного напрямку державного управління.

Ключові слова: сімейна політика, критерії аналізу сімейної політики.

Исследовано проблему определения критериев анализа результативности семейной политики как отдельного политического направления в системе государственного управления.

Ключевые слова: семейная политика, критерии анализа семейной политики.

The problem of defining criteria for analyzing the effectiveness of family policy as a separate policy in public administration has been investigated in this article.

Keywords: family policy, criteria of analysis of family policy.

Беручи до уваги різноманітність інституціональних, культурних і політичних контекстів у розвинених країнах, необхідним постає дослідження різних механізмів, що можуть впливати на ефективність державної сімейної політики. На сучасному етапі у світовій та вітчизняній науковій літературі питання про чітко детерміновані критерії, за якими дається оцінка ефективності системи підтримки сімей досі є невирішеним і відкритим [10, р. 14]. Водночас, дана проблема була предметом дослідницько-пошукової роботи А.Вишневського, Г.Беккера, О.Кайлової,

Ш.Камерман, С.Ничипоренко, Л.Хантрайз, Ш.Циммерман, Ж.Чернової. Завдання даного дослідження – проаналізувати окремі підходи до аналізу ефективності сімейної політики без здійснення спроб об'єднання останніх в універсальну методологічну систему. Запропоновані у ході дослідження підходи до детермінації критеріїв оцінки сімейної політики значною мірою носять схемний, умовний характер і представляють собою аналітичний інструментарій для спроби порівняльного аналізу систем державної підтримки сімей різних країн. Відсутність аргументованих досліджень на тему аналізу ефективності заходів підтримки сім'ї відкриває значні перспективи для подальших наукових розвідок щодо розробки чітких однозначних універсальних критеріїв для комплексного аналізу результативності сімейної політики.

У контексті дискусій стосовно аналізу сімейної політики наявна надзвичайна плюралістичність політичних та соціально-економічних позицій. Численні думки різних дослідників узагальнила Дж.Міллар. Дослідниця виокремлює систему наукових поглядів так званих сімейних реакціонерів (family reactionaries), сімейних прагматиків (family pragmatics) та сімейних лібертаріанців – прихильників «вільної сім'ї» (family libertarians) [4, с. 178].

Сімейні реакціонери вважають, що на даному етапі сім'я розпадається [4, с. 179]. На їхню думку, сімейна політика буде ефективна тоді, коли спрямовуватиметься, в першу чергу, на підтримку шлюбу і традиційних гендерних ролей чоловіка і жінки. Сімейні прагматики вважають, що трансформація сім'ї є частиною більш загальної тенденції, розвиток якої визначено необоротним. Ефективна сімейна політика повинна бути направлена на те, щоб чоловіки та жінки мали рівні можливості працювати, виконувати батьківські функції, бути годувальниками в сім'ї. В основі такої політики лежать заходи, які сприяють поєднанню виконання професійних та сімейних обов'язків. Ці питання визначені актуальними на політичному порядку денному в Європейському Союзі, і з кожним роком виробники сімейної політики ЄС приділяють цій проблемі більше політичної уваги та збільшують масштаби її наукового аналізу. Сімейні лібертаріанці позитивно сприймають трансформації сім'ї і вважають їх ознакою зростаючої свободи і незалежності людей у виборі способу життя. Дану концепцію майже завжди пов'язують з фемінізмом [4, с. 178].

На сучасному етапі, у тривалих наукових дискусіях про ефективну сімейну політику було з'ясовано, що позитивні зміни у динаміці демографічних показників не знаходяться у прямій залежності від заходів сімейної політики [1, с. 66], а є результатом симбіозу багатьох чинників; державна опіка сімей тут виступає лише одним із багатьох факторів впливу на репродуктивні установки. Пріоритетом виробників сімейної політики є заохочення деяких типів сімейних структур, перешкоджання співмешканню, розлученню, позашлюбному народженню дітей. Перераховані явища у багатьох національних системах сімейної політики визначено негативними, оскільки вони створюють додаткове навантаження на функціональну активність соціальної держави, у якій дана сімейна політика реалізується за механізмами конкретної моделі.

Наукові дослідження XXI ст. доводять, що щедрі соціальні допомоги зруйнували традиційні сімейні цінності і посприяли поширенню нетрадиційних форм сімей; останнє принесло додаткове бюджетне навантаження у напрямку гарантування соціальної безпеки [9, р. 4].

Загалом, зв'язок між сімейною політикою держави і репродуктивною поведінкою людини є надзвичайно складним. Він, окрім соціальних допомог, включає ще й норми, традиції, особистісні установки, моральні переконання, індивідуальні табу і заборони. Тому, достатньо важко здійснити оцінку впливу системи державної підтримки на сімейний розвиток в ізоляції від інших факторів.

На думку О.Кайлової, у 70-х роках XX ст. рішення про народження дитини в Європі раціоналізувалося під впливом бурхливого розвитку ринкових відносин [2, с. 75]. Батьки перед тим, як зважитись поповнити свою діадну або тріадну сім'ю ще одним членом, спочатку порівнювали затрати і прибутки від наявності дітей із своїм прибутком, і потенційним кар'єрним ростом, якщо дитина не народиться. За теорією раціонального вибору в неокласичній економічній концепції людина зводиться до економічного, споживаючого суб'єкта, який гедоністично прагне максимізувати споживання в умовах обмеженості ресурсів. Таким чином, рішення мати дитину – це економічно раціональне рішення – вияв максимізації користі від поповнення своєї сім'ї ще одним членом чи функція економічної вартості і вигод від дітей в умовах обмеженості доходу. На

думку Г.Беккера, подібна раціональна модель вибору, яка панувала з 70-х рр. ХХ ст. і до кінця ХХ ст. в Європі, передбачала, що будь-яке скорочення вартості дітей (наприклад, в результаті виплат допомог) або будь-якого збільшення доходу (в результаті зниження податкових сплат) припускає збільшення попиту на дітей і збільшення народжуваності [6, р. 72]. Отже, будь-яке збільшення в доходи, як і очікувалося, призводило або до більшого числа дітей, або до «високої якості» дітей. До кінця ХХ ст. все більше батьків починають обирати другий варіант, тобто віддають перевагу не кількості, а якості виховання, здоров'я, освіти, матеріального забезпечення дітей. Адже забезпечення «якості дитини» потребує набагато менше часу, ціна якого в умовах панування вільного ринку починає зростати. Поряд з тим, сучасні наукові дискусії навколо виправданості забезпечення «якості, а не кількості дітей» неоднозначні.

Проаналізована вище неокласична теорія, на думку Г.Беккера, обов'язково мала містити в основі таку тезу: особа має бути наділена повною інформацією стосовно витрат і доходів від різних можливих альтернатив [6, р. 35]. Сучасні варіанти раціональної теорії вибору зменшили вимогу «повної інформативності», і сформулювали вимогу ситуативного вибору на основі інформації, доступної особі на етапі прийняття рішення про реалізацію репродуктивних установок. Отже, рішення народити дитину починає сприйматися із обставин точного раціоналізму. На даному етапі у хід процесу вибору «народжувати чи ні» вкраплюються ірраціональні моменти: обмірковування людиною власних життєвих обставин, сприйняття перспектив від інших життєвих альтернатив. Хоча, на думку Дж.Голдфорпа, це теж раціонально, адже рішення є раціональним «просто якщо воно «адекватне» цілям учасника і даній ситуації» [8, р. 124]. Таким чином, на початку ХХІ ст. неокласична теорія раціонального вибору трансформувалась під впливом більш сучасних теорій і почала враховувати ірраціональні моменти, зокрема те, що народження дитини може принести неекономічний дохід. У такій призмі вибору сімейна допомога ще може впливати на демографічну поведінку індивідів, але її потенційна дія вже не є результатом порівняння між вартістю дітей і матеріальною цінністю сімейної допомоги. Економічні чинники мають властивість підкорюватися неекономічним або паритетно взаємовпливати на них, а також на норми соціальної поведінки, перетворені в рамках конкретної ситуації. У результаті, з'являється більш комплексна і рухома модель оцінки ефективності сімейної політики, яка ставить наголос не на об'ємі бюджетних витрат на сімейну підтримку, а на співвіднесенні пріоритетів сімейної політики із нормами та переконаннями, характерними для конкретного суспільства, що містяться у традиційних національних особливостях, сучасних стереотипах населення та витікають із особливостей релігійності окремої людини. Тобто, на нашу думку, одновимірний та двовимірний аналіз державного матеріального заохочення сімей не може дати цінні, точні результати без врахування всіх економічних і неекономічних стимулів у процесі повного, комплексного аналізу. Прикладом може слугувати зіставлення тенденцій і рівнів народжуваності в державах із різними системами підтримки сімей. У будь-якій класифікації сімейної політики Великобританія знаходиться серед країн з мінімальною підтримкою сім'ї (ліберальна модель сімейної політики). Проте, показники народжуваності у Великобританії (1,8) достатньо схожі з французькими (1,9) і є вище середнього коефіцієнту народжуваності (1,6) по Європі [5, с. 156]. Тобто, в даному випадку, чинники, не пов'язані з державною підтримкою сімей, забезпечують високий рівень народжуваності в Великобританії. Цей приклад закликає до обережності при використанні національних відмінностей у показниках фертильності в ролі очевидних доказів ефективності сімейної політики. У такій дискусії знову актуалізується важливість аналізу неекономічних (моральних, релігійних, традиційних, національних, суспільно прийнятних / суспільно неприйнятних) чинників на результативність цільових заходів державної підтримки сімей.

О.Кайлова наводить цікаві статистичні дані стосовно росту фертильності у європейських країнах: у випадку виконання державою абсолютно всіх висунених вимог респондентів народжуваність збільшилася б лише приблизно на 0,1-0,2 дитини на одну жінку (тобто зреагувала б одна сім'я з двадцяти) [2, с. 83]. На основі новітніх досліджень, ми можемо констатувати лише про незначний вплив сімейної допомоги на ріст рівня народжуваності у певній країні. Дослідники, які займалися аналізом вікових показників народжуваності, стверджують, що пронаталістські

заходи сучасної сімейної політики впливають швидше на час народження, ніж на загальне число дітей в сім'ї.

Отже, на даному етапі неможливо є оцінка державного матеріального заохочення сімей як чіткого критерію ефективності сімейної політики поза комплексним аналізом факторів матеріальних допомог із багатьма іншими неекономічними чинниками. На нашу думку, існує чітка залежність репродуктивної поведінки особи від рівня і характеру культури конкретного соціуму, суспільних догм, стереопитів, моди, шаблонів поведінки населення. Це, однак, не свідчить про те, що оцінити дію державного матеріального стимулювання сімейного розвитку неможливо. Поряд з цим, слід мати на увазі те, що проаналізовані заходи сімейної політики мають на меті не лише впливати на ріст показників народжуваності, а, окрім цього, ще й збільшити сімейний добробут та сприяти хорошему психологічному, моральному «самопочуттю» сімей як базової ланки суспільства.

У ході дослідження з'ясовано, що в даний час спостерігається позитивний зв'язок між народжуваністю, ростом сімейного достатку та, загалом, ступенем сімейного розвитку й такими індикаторами нововведень у сімейну політику, як підвищення зайнятості жінок, сприяння у наданні гнучких робочих графіків для жінок і чоловіків з малолітніми дітьми, стимулювання подолання гендерної асиметрії у розподілі та виконанні домашніх обов'язків та у процесі виховання дітей, заохочення ініціатив щодо самозабезпечення кожної сім'ї.

На нашу думку, у ході аналізу ефективності кінцевих результатів заходів підтримки сім'ї, до уваги слід прийняти широкий ряд факторів (див. Схема 1).

Таким чином, зміст результативності сімейної політики полягає в тому, щоб гарантувати для сім'ї відсутність ризиків, спонукати сім'ї взяти на себе довгострокові зобов'язання – народження та виховання дітей. Тому, необхідною умовою для цього постає стабільність політики та безперервна, тривала підтримка сімей.

Схема 1

Орієнтовна схема для розгорненого аналізу моделі сімейної політики (авторське бачення)

I. Передумови формування сучасної сімейної політики:

1. демографічна історія та історія сімейного розвитку країни;
2. національні ментальні стереотипи щодо традиційного розуміння нормативної моделі сім'ї та моделі взаємовідносин «держава – сім'я», гендерні стереотипи;
3. історичний спадок системи підтримки сім'ї.

II. Базові соціально-демографічні показники країни, що зумовлюють контекст, у якому формується і реалізується сімейна політика:

1. показники демографічного розвитку сім'ї: а) коефіцієнт фертильності (середня кількість дітей, які могли бути народжені однією жінкою впродовж її життя, якщо вона прожила свої потенційно продуктивні роки відповідно до вікових показників фертильності у даному році) за регіонами; б) співвідношення коефіцієнту шлюбності до коефіцієнту розлучуваності за регіонами; в) кількість дітей-сиріт та соціальних сиріт; г) кількість випадків штучного переривання вагітності за регіонами; д) коефіцієнт позашлюбної народжуваності за регіонами; е) кількість неповних сімей за регіонами; є) смертність немовлят (співвідношення смертей дітей віком до одного року до кількості дітей народжених живими того ж року, помножене на 1000); ж) наявність активності у процесі формування альтернативних сімейних союзів та поширеність співжиттів;

2. середньомісячні загальні доходи на одного члена сім'ї;

3. рівень безробіття членів подружжя, де є діти (сімейних осіб) (показник, який визначається у відсотках як відношення кількості безробітних сімейних осіб до економічно активного населення з сімейними обов'язками);

4. рівень бідності сімей;

5. суспільна думка стосовно найбільш прийнятної моделі сімейного розвитку на даному етапі.

III. Інституалізація сімейної політики на рівні держави:

1. ідеологічні погляди на сімейну політику, що домінують у країні; позиція уряду стосовно втручання / невтручання у справи сім'ї;

2. наявність нормативні концепції сімейної політики;

3. політичні учасники, наявність системних заходів та програм сімейної політики;
4. урядова і адміністративна організація сімейної політики;
5. фінансування і витрати сімейної політики;
6. основні складові практичної реалізації сімейної політики: а) принципи надання сімейної допомоги: адресність або універсальність; б) превалювання прямої грошової підтримки чи непрямих заходів впливу (податкові пільги, бізнесові, кредитні заохочення, сприяння працевлаштуванню та надання надбавок до зарплати сімейним особам з дітьми, надання субсидій на оплату послуг, права пільгового отримання житла, гранти на освіту, спеціальні цільові позики за наявності дітей тощо); в) масштаби обслуговування сімейних потреб, ступінь участі держави у їх наданні; г) політика забезпечення гендерної рівності в процесі виховання дітей та планування сімейного розвитку (заходи допомоги жінкам у здійсненні їх подвійної ролі, надання батьківської відпустки чоловікам, всебічне заохочення жінок та чоловіків з дітьми до проявів активності на ринку праці); д) наявність дошкільних закладів у достатній кількості, їх економічна доступність, прийнятність для батьків за умовами перебування дітей та гнучкість у годинах роботи;
7. активність недержавних організацій та органів місцевого самоврядування у процесі здійснення сімейної політики;
8. вплив міжнародних організацій на визначення пріоритетів у сімейній політиці та відповідність національного законодавства міжнародним нормам та тенденціям розвитку сучасної сімейної політики.

IV. Потенційні критерії для оцінки ефективності моделі сімейної політики:

1. практичні результати впливу політики на сімейних розвиток: а) кількість дітей, охоплених дошкільними установами віком до 3 років та віком від 3 до 6 років; б) ступінь зайнятості жінок із малолітніми дітьми; в) рівень бідності дітей (питома вага домогосподарств з дітьми, у яких рівень споживання або доходів на 1 особу є нижчим від визначеної межі бідності); г) розмір витрат (фінансування) програм репродуктивного здоров'я, лікування безпліддя, охорони здоров'я немовлят (наприклад, кількість неонатальних центрів), ступінь охоплення програмами безкоштовного забезпечення харчуванням та ліками вагітних жінок і дітей до 3 років; д) показники здоров'я вагітних жінок; кількість консультативних сімейних пунктів (у сільських та міських регіонах); е) кількість зареєстрованих випадків сімейного насильства; є) житлове забезпечення сімей (окремо по молодим сім'ям); ж) ступінь зайнятості жінок з дітьми до 6 років, наявність / відсутність асиметрії у величині заробітної плати чоловіків та жінок з дітьми; з) якість і різноманіття споживання товарів і послуг у сім'ях з дітьми;
2. політика, направлена на підтримку батьківства: а) законодавче забезпечення можливості поділу батьківської відпустки (кожен із батьків може використовувати батьківську відпустку; обидва члени подружжя, де народилась дитина, можуть розділити батьківську відпустку; один з батьків, але не обидва разом можуть використовувати батьківську відпустку; не передбачається ніяких особливих умов для того, щоб чоловік міг скористатися правом взяти відпустку; б) умови надання батьківської відпустки, її оплачуваність;
3. сприйняття сімейної політики населенням (електоральні настрої та активність / пасивність поведінки); ступінь популярності у сімейних перспективах (програмах) (на основі бачення кількох фахівців).

Література:

1. Андрющенко Я.В. Влияние материальных условий жизни на рождаемость и проблемы демографической политики / Я.В.Андрющенко // Демографические исследования. — 2007. — № 6. — С. 56—68.
2. Кайлова О.В. Семейная политика в странах Европейского Союза (социально демографические аспекты): дис. кандидата экон. наук : 08.00.05 / Кайлова Ольга Вячеславовна. — М., 2004. — 20с.
3. Крімер Б.О. До питання про чинники дітородної активності населення / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1(13). — С. 149—157.
4. Саралиева З.Х. Учебный курс «Семья – клиент социальной работы» / З.Х.Саралиева. — Н. Новгород : ННГУ, 2003. — 286 с.

5. Семенець-Орлова І. Моделі сімейної політики в світі: оцінка в контексті аналізу рівня народжуваності та деяких інших статистичних даних / І.Семенець-Орлова // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. — Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Вип. 3. — К., 2010. — С. 154—161.
6. Becker G.S. A Treatise on the Family / Gary Stanley Becker. — Cambridge, London: Harvard University Press, 1991. — 380 p.
7. Becker G.S. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children / G.S.Becker, H.G.Lewis // The Journal of Political Economy. — 1973. — №81. — P. 279—288.
8. Carlfred B. Broderich Marriage and the Family Perspectives / B.Carlfred. — Minneapolis, 1970. — 13p.
9. Coleman D. Reproduction and Survival in an Unknown World: What Drives Today's Industrial Populations and to What Future? / D.Coleman // People and Place. — 2000. — №8. — P. 2—6.
10. Hantrais L. Policy Review of Family and Welfare Research for the European Commission / Linda Hantrais. — Brussels, European Commission, 2003. — 64 p.
11. Kollmann G. Social Security Reform [Internet Resource] / G.Kollmann, D.Nuschler // Almanac of Policy Issues. — 2002. — October. — Mode to access : http://www.policyalmanac.org/social_welfare.
12. Macdonald P. The toolbox of public policies to impact on fertility [Internet Resource] / Peter Macdonald // Australian Demographic and Social Research Institute. — A global view. — Mode to access : <http://dspace.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>.

*Дубровський Руслан Володимирович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК327:33 (477)

НОВА ЕНЕРГЕТИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЇ У ХХІ СТОЛІТТІ: КОНЦЕПЦІЯ «ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ІМПЕРІЇ» ТА РІВНІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню процесу формування нової енергетичної політики Російської Федерації у ХХІ столітті, а також причин, засобів та майбутніх наслідків реалізації концепції «енергетичної імперії» на загальносвітовому, пострадянському та внутрішньодержавному рівнях.

Ключові слова: «нова енергетична доктрина», «енергетична імперія», «неоєвразійський ревізіонізм», «енергоресурси», «heartland».

Статья посвящена исследованию процесса формирования новой энергетической политики Российской Федерации в ХХІ веке, а также причин, средств и будущих последствий реализации концепции «энергетической империи» на общемировом, постсоветском и внутригосударственном уровнях.

Ключевые слова: «новая энергетическая доктрина», «энергетическая империя», «неоевразийская ревизионизм», «энергоресурсы», «heartland».

The article investigates the process of forming a new energy policy of Russia in the ХХІ century, as well as causes, consequences and future of the concept of "energy empire" at the global, post-Soviet and domestic levels.

Key words: «A new energy policy», «Energy Empire», «neo-euroasism revisionism», «energetic resources», «heartland».

На початку ХХІ століття нові геополітичні та економічні реалії привели правлячу російську еліту до розуміння необхідності кардинальної трансформації засобів і методів, але й політико-ідеологічних основ зовнішньої політики. Суттєві втрати геополітичного впливу на пострадянському просторі та активне розширення Північноатлантичного Альянсу на Схід, а також внутрішній негативний ефект отриманий Росією від розвитку ліберальної економічної

моделі в умовах російських зовнішньополітичних і внутрішньополітичних обставин – все це в сукупності більше не могло задовольняти нагальних потреб російського суспільства, а насамперед правлячої владної верхівки.

Вирішення внутрішніх проблем, реанімування та вивід зі структурної кризи деяких галузей економіки та народного господарства, підвищення соціальних виплат – все це призвело до необхідності суттєвого збільшення державного бюджету. Паралельно з цим події «кольорових революцій» призвели до виходу таких країн як Україна, Грузія, Узбекистан та Молдова з геополітичної «орбіти» Кремля, а політика «розширення НАТО на Схід» призвела до «втрати політичного контролю» над прибалтійськими країнами. Адекватною реакцією Росії на ці події стала поступова ліквідація політики пільгових цін на енергоресурси для цих держав, а пізніше навіть до енергетичних конфліктів з деякими із них. Таким чином, як зазначає В. Шиманський «нова енергетична політика Росії створила загрозу руйнування «інтеграційного вектора» сучасної російської політики, що почав вибудовуватися ще Борисом Єльциним, вектора, що мав серйозне практичне навантаження і значення для Росії, для її зовнішньої політики, її минулого і майбутнього» [1].

З приходом до влади В. Путіна домінуючу на той час доктрину «ліберальної імперії» А. Чубайса, що була орієнтована на еволюційну (неагресивну) економічну експансію на пострадянському просторі, лібералізацію російського ринку енергетики та «ручне управління» економікою при домінуванні експортної складової було поступово ліквідовано. На Конференції з питань безпеки у Мюнхені 2007 року тодішній президент Росії Володимир Путін у різких тонах висловився про існуючі на той момент стосунки між Росією і Заходом, що склалися після завершення холодної війни. Головною провиною загострення стосунків було названо пряме ігнорування західними країнами точки зору й інтересів Росії. Предметом критики, поряд із загальними тенденціями розвитку глобальних економічних і політичних процесів, стали також прагнення Америки до створення однополюсного світового міжнародного порядку, розширення НАТО і розміщення системи ПРО. Головною метою і ідеєю послання до західних політичних кіл було те, що Росія не буде більше погоджуватися з існуючим міжнародним порядком [2].

В умовах загальносвітового (і загальноєвропейського) зростання попиту на енергоресурси та глобальних змін геополітичної кон'юнктури нова доктрина «енергетичної імперії» Путіна мала чітко окреслені зовнішньо- та внутрішньополітичні складові. На мою думку, унікальність нової економічної стратегії полягає насамперед в тому, що використання експорту енергоресурсів не тільки перетворено на основний інструмент зовнішньої політики та геополітичну зброю, а й дозволило мати швидкі наявні результати такої політики в економічному та соціальному плані.

Можна з впевненістю стверджувати, що теоретичні засади концепції «енергетичної імперії» в основі якої лежить ідея переведення економіки природних ресурсів Росії у геополітичну площину та формування нової системи принципів зовнішньоекономічної стратегії країни сформульовані у працях засновника російського «неоєвразійства» О. Дугіна. У роботі «Метафізика і геополітика природних ресурсів. Якій бути енергетичній стратегії Росії» написаній 2002 року, він зазначає, що саме геополітика є «однією із зручних методологій, що дозволяють оперувати з темою вартості корисних копалин на практиці...». За його словами, «євразійський підхід до ресурсів полягає в створенні єдиної ресурсовидобувної і ресурсопереробної сфери на максимально широкому просторі континенту. Це визначає вимоги до просторового розміщення транспортних мереж, газопроводів і переробки, способів доставки вторинної продукції тощо. Відносно доставки ресурсів слід відзначити, що євразійський проект полягає у поєднанні кожного конкретного родовища з внутрішньоконтинентальними просторами» [3].

Саме О. Дугін спираючись на праці відомих геополітиків та стратегів - Хелфорда Джона Маккіндера («Географічна вісь історії», 1904) та американського контр-адмірала Альфреда Мехена («Вплив морської могутності на історію, 1660-1783»), які стверджували про протистояння двох фундаментальних геополітичних утворень що тяжіють до глобального формату - сили Суші (телурократія, євразійство) і сили Моря (таласократія, атлантизм), вивів геополітику Росії на світовий рівень, бо основою полюса Суші (Євразії) є так званий «heartland» ("серцевинна земля"), яка лежить в глибині російській території. Спираючись на класичну формулу Маккіндера «хто

контролює Євразію, контролює світ» Дугін стверджує, що континентальний спосіб контролю над Євразією передбачає переважання певного «імпульсу» (економічного, політичного або ін.), що надходить з контролюючого «heartland» державного утворення яке існувало, існує або буде існувати у майбутньому (Російська Імперія, Радянський Союз, Російська Федерація, Євразійський Союз тощо.) Завдання цього наддержавного утворення полягає у максимальному розширенні свого впливу на ті зони, які лежать між heartland'ом і акваторією, що омиває євразійський материк, максимально інтегрувавши їх в стратегічному та економічному сенсах.

Виходячи з цього чиннику, стверджує він, визначається геополітична вага газопроводів і нафтопроводів, що пов'язують російські, центрально-азійські і кавказькі родовища з Європою (і тихоокеанським регіоном) континентальною мережею. Консолідація євразійських ресурсів в континентальному фокусі посилює спільний геополітичний потенціал Євразії, тобто «євразійський підхід» до проблем енергоресурсів приводить до необхідності вироблення самостійної євразійської концепції їх вилучення, розвитку, переробки та транспортування. «Росії ... вигідний (не тільки в довгостроковому, а й у короткостроковому аспекті) розвиток власних родовищ, впровадження своїх технологій, зміцнення нашої присутності на тих базах видобутку, які знаходяться поблизу наших кордонів, в країнах СНД і далі - в Азії, країнах Близького Сходу. Крім того, особливе значення в цьому ключі має розвиток євразійських транспортних мереж. Природно, даний проект не може розвиватися виключно на галузевому рівні. Необхідна цілісна ресурсна, енергетична політика держави, сформульована на основі геополітичної методології» [3].

За словами Є.Магди, основні тези і базові засади нової енергетичної доктрини Росії містяться у виступі президента Д.Медведева на о. Сахалін 18 лютого 2009 року. За словами дослідника, у цій промові можна виокремити деякі аспекти, що складають основу доктрини, а саме:

- новий погляд на і глобальну енергетичну безпеку, в процесах забезпечення якої Росія має займати одне з провідних місць;
- необхідності створення нової правової бази в сфері фінансово-економічних відносин та енергетичної безпеки в співробітництві з ООН та основними компаніями-гравцями на світовому ринку енергоресурсів;
- створення нового, індивідуалістського підходу до ціноутворення на основні продукти енергетики в світі в у мовах кризи міжнародної фінансової системи;
- виявлення всіх потенційних «точок зростання» економіки Росії, а зокрема її енергетичної сфери для їх подальшого використання [4].

Виходячи з вищезазначеного, у структурі реалізації «нової енергетичної доктрини», на мою думку, можна виділити три наступні рівні: загальносвітовий, пострадянський та внутрішньодержавний, а отже саме аналізу ефективності реалізації цієї доктрини на кожному з її рівнів і буде присвячено дану статтю.

1) Загальносвітовий (глобальний) рівень у структурі «нової енергетичної доктрини»

На цьому рівні доктрина зорієнтована на перетворення Росії в одного з провідних гравців світового енергетичного ринку і рівноправні довгострокові відносини з ОПЕК та іншими ключовими організаціями цього сектору та активну економічну дипломатію. За словами О. Дугіна «Росія як Євразія повинна вибудовувати свою ресурсну і енергетичну політику всередині країни і за кордоном виходячи з власних інтересів, які за визначенням не можуть співпадати з тим, що влаштовує атлантичний полюс. Не важко зробити висновок, що в цьому питанні євразійські інтереси Росії та енергетичні пріоритети сучасного Євросоюзу дуже близькі» [3].

Реалізація політики «енергоресурсної дипломатії» на європейському континенті приносить Росії значні геополітичні та фінансові дивіденти. З кожним роком енергозалежність країн ЄС від поставок газу збільшується, а разом з тим і посилюється вплив Кремля на формування зовнішньої політики окремих (та найвпливовіших у Євросоюзі) країн-членів – Німеччини та Франції, які під тиском російської дипломатії дуже часто приймають рішення, які відверто вступають у протиріччя демократичним та ліберальним принципам формування цього наддержавного об'єднання. Найяскравішими прикладами такої політики було «мовчазне спостереження» за вторгненням російських військ на територію Грузії (хоча загальноновизнаним є і той факт, що збереження

суверенітету Грузії було здійснено лише завдяки тиску Держдепартаменту США та особисто президента Франції). Також, як зазначає у своєму блозі відомий український політик Ю. Костенко, саме з причини небажання перегляду енергетичних стосунків з Росією, провідні країни ЄС відмовилися надати Україні перспективу членства в НАТО на Бухарестському саміті 2008 року, хоч це давало можливість принципово послабити геополітичний вплив Росії на весь європейський континент. За його словами, завдяки "газовій голці" та "газовій корупції" російська дипломатія гальмує просування європейського проекту "Набукко" в Каспійський регіон, де знаходяться ключі до енергетичної незалежності Європи та країн всього пострадянського простору [5].

Наша країна, територією якою проходять основні шляхи транспортування російських енергоресурсів до Європи є безпосереднім учасником цих процесів. Очевидним фактом є те, що «газові війни» 2004-2009 років розв'язані Кремлем були направлені не тільки на дискредитацію міжнародного іміджу України як одного з головних «транзитерів» газу, а переслідували єдину головну мету – створення «газотранспортних консорціумів» з європейськими партнерами та початок будівництва газопроводів в обхід кордонів нашої держави, паралельно здійснюючи потужний економічний «тиск» з метою отримання контролю над українською ГТС.

Отже, з метою визначення практичного стану реалізації доктрини «енергетичної імперії», варто проаналізувати основні газотранспортні проекти, будівництво яких має сприяти формуванню енергетичного та геополітичного домінування Росії на євразійському континенті.

«Північний потік» («Nord Stream») - магістральний газопровід через Балтійське море, який з'єднав Росію і Євросоюз, і мав стати одним з найважливіших факторів енергобезпеки Європи. Після завершення будівництва і запуску газопроводу довжиною понад 1,2 тис. км, доля російського газу в енергетиці Німеччини досягла приблизно 40%. За запропонованою «Газпромом» формулою оплати «Бери або плати» (тобто додаткова оплата за недобраний згідно договору об'єм газу) збитки E.ON-Ruhrigas як одного з учасників цього консорціуму 2011 року склали близько 1 млрд. євро через те, що «Газпром» категорично відмовився зменшувати об'єми поставок, а отже російські ініціативи щодо продовження будівництва додаткових «гілок» газопроводу німецька страна рішуче відкинула. Потужність «Північного потоку» до Німеччини складає 27,5 мільярдів кубометрів. Проте 2012 року через неї пройде, за прогнозами самого "Газпрому", лише 10 мільярдів кубометрів [6].

«Південний потік» («South Stream») - російсько-італійський проект системи газопроводів, що має пройти дном Чорного моря з Новоросійська в болгарський порт Варну (або до Румунії) і далі через Балканський півострів в Італію й Австрію. Під реалізацією цього проекту стоїть великий знак питання через велику витратність, малу рентабельність та його в більшій мірі політичне значення для російської сторони.

«Блакитний потік-1» - газопровід по дну Чорного моря, який "Газпром" побудував у 2001-2002 роках у партнерстві з італійською компанією Eni, що призначений для поставок російського природного газу в Туреччину через акваторію Чорного моря в обхід третіх країн. Цей проект доповнює вже існуючий газотранспортний коридор із Росії в Туреччину через території України, Молдови, Румунії та Болгарії. Проте, тут варто відзначити що «Газпром» надалі має слабкі позиції на турецькому енергетичному ринку, бо Анкара вміло диверсифікувала поставки енергоносіїв за рахунок дешевих нафти і газу з Ірану. Проте, за словами А. Пишного на даний час реальна потужність першої гілки газопроводу складає 16 мільярдів кубометрів, тобто "Блакитний потік-1" завантажений наполовину і з цього газу не платяться експортні мита в розмірі 30% його вартості до часу повної окупності проекту (за оцінками експертів – це кілька десятиліть). В майбутньому планується спорудження другої гілки до Італії та Ізраїлю, проте економічна доцільність цього проекту також наразі під питанням [7].

«Східний Сибір – Тихий океан» - трубопровід призначений для з'єднання родовищ Сибіру з портом Находка і всім Азійсько-тихоокеанським регіоном. Перша черга трубопроводу "Тайшет - Сковородіно" була запущена в кінці 2009 року. Нафтопровід до китайського Дацина потужністю 30 млн тонн в рік було запущено на початку 2011 року, проте через недостатність ресурсної бази з 2011 по 2030 рік планується перегаляти через нього лише по 15 млн. тонн нафти в рік.

Варто зазначити, що через спекулятивну цінову політику «Газпрому» з 2009 року китайська сторона запустила альтернативний (і більш економічно вигідний) газопровід "Центральна Азія-Китай". Станом на січень 2012 року більше 20 мільярдів кубометрів газу надійшло з Туркменістану, а з квітня 2012 року поставки газу в розмірі 10 мільярдів кубометрів на рік розпочне Узбекистан, який раніше продавав цей газ Росії. Запуск повної потужності газопроводу (близько 65 млрд.кубометрів на рік) призведе до краху десятилітніх планів російської сторони щодо монопольного лідерства у поставках газу до Китаю, а це приблизно половина всіх нинішніх обсягів російського газового експорту до ЄС.

Дуже важливим моментом є те, що останнім часом на європейському напрямку реалізації власної енергетичної політики російські компанії - постачальники енергоресурсів мають також серйозні проблеми юридичного характеру. Досягнуті раніше угоди між Москвою і Євросоюзом в деяких аспектах протирічать так званому Третьюму Енергопакету ЄС (пакет документів створений 2009 року, що передбачає законодавчий поділ бізнесу з транспортування та видобутку енергоносіїв, тобто недопущення функціонування на європейському ринку компаній, що поєднують в своїй структурі обидва види діяльності). Документ, що вступив в дію в березні 2011 року передбачає нові правила функціонування європейської енергетики, особливо в газовій галузі та електроенергетиці, які однозначно знижують конкурентоспроможність на європейському ринку найбільших російських постачальників енергоресурсів, а відповідно і неможливість навіть часткової його монополізації «Газпромом» та його дочірніми компаніями, що прямо протирічить виробленій концепції «енергетичної імперії» Кремля, загрозу реалізації якої вчасно побачили європейські політичні кола, в першу чергу німецькі.

Другим потужним ударом по побудові «енергетичної імперії» стала офіційна відмова Німеччини продовжувати розбудову «Північного потоку». Як зазначає у своїй статті «Німецький урок» О. Леонов «Німеччина надала і Росії, і країнам Європи яскравий урок так званої «Realpolitik». Загравання тривало рівно стільки, скільки було потрібно часу для розбудови енергетичної безпеки окремої країни – після запуску Північного потоку Німеччина не залежить від проблем Росії та транзитних країн. Спрямований німецький удар по Путіну свідчить – російському стратегічному партнеру не потрібна російська «енергетична імперія», їй потрібний надійний постачальник енергоносіїв [8].

З другого боку, нарощуючи об'єми споживання російських енергоресурсів, Європейський союз в цілому та окремі його країни на користь власних економічних інтересів в тій чи іншій мірі все більше втягуються у сферу геополітичного впливу Кремля. За даними Європейського Енергетичного Порталу, вже на 2008 рік показник енергетичної залежності ЄС склав 53%, частка російського природного газу в структурі імпорту на 2011 рік зросла з 29 до 40%. [9]

Як зазначає у своїй статті «Російська енергетична політика і ЄС. Як змінити парадигму» колишній міністр економіки Грузії Г. Папава: в основі побудови «енергетичної імперії» лежить парадигма «Газопровідної Холодної Війни» (Pipeline Cold War), в основі якої лежать три базових принципи:

- зростання залежності ЄС від російських енергетичних ресурсів як ефективний інструмент для політичного тиску не тільки на членів ЄС, а і на країни, території яких проходять маршрути транспортування енергоносіїв, таких як Білорусь і Україна;

- вживання всіх наявних політичних та економічних засобів для перешкоджання появі або запуску «альтернативних» маршрутів транспортування енергоносіїв до Європи з Каспійського і Кавказького регіонів та Середньої Азії;

- розбудова вже існуючих російсько-європейських газопроводів та збільшення об'ємів експорту енергоносіїв та максимальний контроль над газорозподільчими мережами, тобто повний контроль над ланцюгом «постачальник - споживач» [10];

Проте варто розуміти, що реалізація доктрини «енергетичної імперії», що передбачає високий рівень політизації енергетики має і негативні сторони для зовнішньої політики Росії, що у повній мірі проявляється на її європейському напрямку. Як зазначає у своїй статті «Російська енергетична політика щодо країн-сусідів» С. Ворель, «перетворення енергетики на новий «імперський аргумент» закриває перед Росією інші можливості для повернення до клубу

глобальних впливових гравців, і зводить її виключно до ролі «енергетичного експортера» і не більше [11].

Виходячи з вищезазначеного постає питання: чи принесла побудови «енергетичної імперії» бажані результати для Росії на міжнародному рівні? Однозначних відповідей немає. Очевидно, що перетворення газу на політичну і економічну зброю, маніпулювання ціновою політикою з метою політичного тиску на окремі країни - транзитери, відсутність чітких «правил гри» на енергетичному фронті з боку Кремля призводять з одного боку до ситуаційних переможних результатів та економічної вигоди, а з іншого формують в європейських і світових економічних колах образ Росії як досить ненадійного економічного партнера і примушує до вживання адекватних юридичних та політичних заходів у відповідь та поступового перегляду енергетичної політики та усвідомлення країнами Європи необхідності пошуку як альтернативних джерел так і маршрутів постачання енергоресурсів.

За словами Людмили Чекаленко, навіть у разі реалізації та запуску всіх проектних газопроводів з Росії до Європи «їх потужність не перевищить транзитної кількості газу, що йде територією України.» [12]. Європа поступово дає зрозуміти російському керівництву, що побудова нових газогонів в обхід «політично ненадійних» з точки зору Росії держав, збільшення їх проектних потужностей в разі, що коштуватиме десятки мільярдів доларів, які, в свою чергу можна було витратити на пошук альтернативних джерел енергії (наприклад скраплений та сланцевий газ) є економічно недоцільним, особливо на фоні загальної фінансової кризи у об'єднаній Європі. Варто відмітити, що на фоні загального подорожчання видобутку природного газу в самій Росії, виснаження «старих» родовищ в Західному Сибіру та відсутності «нових» очевидним є те, що для заповнення нових газогонів власних ресурсів буде недостатньо. Тенденція падіння ціни на газ у Європі і світі викликана надлишком скрапленого газу, в результаті чого "Газпром" змушений знижувати ціни для однієї європейської компанії за іншою (загальний обсяг цих знижок уже пішов на мільярди доларів на рік), скорочувати інвестиційні програми та зовнішні позики.

Можемо дійти висновків, що у результаті "успіхів" на китайському напрямі, найважливішим ринком експорту російського газу на багато років вперед залишатиметься Європа. Проте, з великою долею вірогідності, за вищеперерахованих умов можна констатувати, що на даному етапі розбудову проекту «енергетичної імперії» на Захід буде до певного часу призупинено, а «енергетична політика» Росії з метою пошуку додаткових ресурсів для власних проектів в найближчий час буде направлена на країни пострадянського простору, встановлення максимального контролю над їх енергоресурсним потенціалом та газотранспортними системами, що нещодавно вже вдалося у Білорусі. До речі, така ситуація об'єктивно підвищуватиме роль української газотранспортної системи. Очевидно, що українська ГТС в найближчі роки стане головним індикатором успішності або провалу енергетичної стратегії Кремля на пострадянському просторі.

2) Пострадянський рівень.

З початку 2000-х років енергетична стратегія Росії на пострадянському просторі зазнала суттєвих змін, що в першу чергу проявилось у кардинальній зміні підходу до використання енергоресурсів як головного засобу реалізації власних інтересів, а також збереженні політичного та економічного домінування. Скасування преференцій у торгівлі газом, як останнього релікту пострадянського періоду, що базувалися на рівні політичної лояльності керівництва тієї чи іншої країни було викликано як глобальними змінами світової енергетичної кон'юнктури так і трансформаційними процесами як в самій Росії. За словами Д. Треніна, з часів останньої фінансової кризи 1998 року та приходу на президентський пост В. Путіна «сприятлива кон'юнктура на енергетичному ринку й розумна макроекономічна політика російського уряду створили Кремлю таку позицію в світовій розстановці сил, якої він не мав із середини 80-х.» [13].

Після знаменитої промови В. Путіна на 42-й Конференції з питань безпеки у Мюнхені (лютий 2007 року), що ознаменувала собою корінний перегляд Росією стосунків з Заходом та категоричну незгоду з існуючою розстановкою сил у світі, стало остаточно зрозуміло про перехід зовнішньої політики Кремля на новий етап. Зміна економічної стратегії та можливість отримання

надприбутків від реалізації енергоресурсів дозволили Росії знову заявити про себе на міжнародній арені як про велику державу — автономний центр сили та впливу.

Не дивлячись на те, що пріоритетним напрямком зовнішньої політики Росії на даному етапі її керманічі називають відносини з Заходом, очевидним є те, що пострадянський простір був і залишається «сферою особливої відповідальності Росії», що на практиці виливається у політичну та інформаційну підтримку Москвою тих сил у країнах на пострадянських просторах, які декларують пріоритет стосунків з Росією, державний статус російської мови, ідеологічне протистояння із західним світом тощо. Інший практичний вимір тих же настанов — активна підтримка Кремлем пострадянських квазідержав (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія), військове вторгнення до Грузії у 2008 році, спроби повернути до своєї сфери впливу не тільки Україну чи Узбекистан, а й країни Балтії (одним з прикладів можна навести сам факт проведення у Латвії, не дивлячись на його об'єктивний результат, референдуму щодо російської мови як другої державної).

Отже, політику Росії в основі якої лежить цілеспрямоване використання усіх наявних політичних, економічних, соціальних та військових ресурсів та засобів впливу з метою повернення та закріплення власної домінуючої ролі на пострадянському просторі, а також намагання визнання даного статусу на міжнародній арені, на мою думку, можна назвати «неоєвразійським ревізіонізмом».

Визнання цієї «особливої відповідальності» Кремль прагне домогтися від провідних держав Європи і світу, а передусім від США. Варто зазначити, що реакція європейської і світової спільноти, а точніше практична її відсутність, на вторгнення у Грузію є найкращим каталізатором успішності такої стратегії. Одним з найважливіших чинників, що зіграли у даному випадку на користь Росії знову ж таки стали енергоресурси.

Зміна сутності енергетичної стратегії Москви щодо країн колишнього СРСР складається з таких ключових напрямів як: контроль над енергетичними ресурсами, доступ до ринків, контроль над транспортними шляхами та конкурентне домінування. Для досягнення цих цілей використовуються як традиційні (експорт корупції, непрозорих методів ведення бізнесу, тіньових фінансових трансфертів тощо), так і нові — біфуркаційні — методи ведення конкурентної боротьби, в основі яких лежить філософія нестабільності і хаосу [14; с.263].

Паралельно з цим енергетичні відносини з пострадянськими країнами все більше набувають характеру «ринкових» і в руслі політичних і економічних подій останніх років все очевиднішим стає той факт, що розплатитися за постачання дешевого російського газу простою політичною лояльністю більше не вдасться, а радянський постулат про «братні» відносини остаточно знищено.

Отже, на даному етапі, маємо необхідним виявити додаткові чинники об'єктивного і суб'єктивного характеру, що на даному етапі лежать в основі зовнішньоекономічної стратегії Москви щодо країн колишнього СРСР («неоєвразійський ревізіонізм»). Польський політолог Марцін Качмарскі, у власній статті поділяє чинники на дві основні групи — матеріальні і ментальні.

1) матеріальні

- сплеск економічного розвитку на початку 2000-х років викликаний нарощуванням експорту енергоресурсів,

- фінансова незалежність, зростання бюджету, підвищення соціальних стандартів;

- часткове відновлення військового потенціалу;

2) ментальні

- зміни у свідомості російських правлячих еліт, через утворення консенсусу щодо світового порядку і ролі у ньому Росії;

- переконання щодо кінця повоєнного періоду холодної війни зі світовим домінуванням США, як його головним атрибутивом;

- бачення нової архітектури міжнародних стосунків;

- тези «відродження Росії» та пострадянський простір як «зону її особливої відповідальності»;

- агресивна інформаційна пропаганда скерована на виправання будь-яких дій правлячих еліт,
- відволікання суспільної уваги від нагальних соціальних проблем пошуком внутрішніх і зовнішніх «ворогів» та постійною боротьбою з ними;
- зростання загального рівня патріотизму [15];

Виходячи з вищезазначеного, енергоресурсна політика Росії на пострадянському просторі переслідує декілька глобальних цілей не тільки економічного, але й політичного характеру. По – перше, це повернення і закріплення власного домінуючого статусу та прагнення представити цей простір на міжнародній арені, по-друге – використання енергоресурсів як «зброї» політичного тиску на країни, що проголосили своїми зовнішньополітичними пріоритетами вступ до європейських та євроатлантичних структур, прагнення повного або часткового контролю над газотранспортними мережами країн -сусідів та їх енергоресурсною базою (країни Каспійського і Кавказького регіонів та Середньої Азії) та використання цінової політики на енергоресурси для втягування країн -сусідів у власні наддержавні «мегапроекти» та максимальне обмеження їх зовнішньоекономічної активності у сфері енергетики.

3) Внутрішньодержавний рівень.

З 2000 до 2008 року Росія перемістилася з двадцятої на сьому позицію щодо паритету купівельної спроможності. Середній зріст у 1999–2007 роках становив 7%. ВВП (обрахований у доларах) виріс із 200 млрд. дол. США у 1999 році до 1,78 більйона дол. США у 2008 році. Реальний зріст ВВП за той же період становив 70%. Росія перестала залежати від міжнародних фінансових інституцій. Було сплачено майже увесь державний борг – на кінець 2008 року він становив 40 млрд. дол. США (близько 3,3% ВВП), після того, як у 2006 році Росія завчасно сплатила 22 млрд. дол. США Паризькому клубу. Це, водночас, збільшило можливість маневрування Москви у зовнішній політиці (від початку правління Путіна Росія не брала кредитів у міжнародних фінансових інституціях). Доповненням до цієї фінансової суверенності став регулярний ріст доходів до бюджету та збільшення соціальних витрат [15].

За часи президентства В. Путіна в результаті реалізації «нової енергетичної доктрини» експорт енергоносіїв перетворено на основну матеріальну базу відбудови економічного потенціалу Росії.

Зростаючий попит на енергосировину (і відповідного зростання цін на неї) у світі безумовно має для російської економіки двобічний позитивний ефект: з одного боку зростаюча роль Російської Федерації як експортера у світі, а з іншого поява фінансових можливостей для реалізації різного роду соціальних та військових модернізаційних програм.

За словами Є. Магди «Нова енергетична доктрина» Путіна - Сечіна також працює на олігархічно-бюрократичні кола російського істеблїшменту з тією лише різницею, що її (зовнішньо) політичні складові створюють у населення країни ілюзію відтворення могутності, притаманної Радянському Союзу, та гучних перемог на зовнішньополітичному фронті. Фактично, вона сприяє консолідації населення навколо владної верхівки, прикриваючись державними інтересами. Це, у свою чергу, дозволяє політичній еліті та надалі експлуатувати енергетичні ресурси Росії, передусім, у власних цілях [16].

За словами відомого дослідника «неоєвразійства» професора Андреаса Умланда, всередині сучасного російського суспільства можна спостерігати два зустрічних рухи - ідеологічний і прагматичний, що постійно викликає гострі дебати, теми для яких задаються офіційною пропагандою в ЗМІ. «Президентська адміністрація останніх років налагодила дуалістичну картину світу: з одного боку, наївно-хороші, що борються за свою «незалежність», а з іншого - підступно-бездушний західний «імперіалізм», що виконує важливу функцію легітимаційну для «твердого курсу» нового президента Росії, що «відроджується» [17].

Офіційно схвалена «манія антиамериканізму» викликає поступове підвищення рівня радикалізації суспільства, оскільки американська модель суспільства представлена як протилежність російської цивілізації і паралельно відволікає людей від наявних соціальних проблем. Все це викликає один великий парадокс: намагання російської влади співставити загальну «антизахідну» радикалізацію суспільства з сильним прагненням Кремля представити

Росію шановним партнером західних держав і постійним її проголошуванням частиною «цивілізованого світу».

Література:

- 1) Шиманський В. Нові аспекти зовнішньої політики Росії / В. Шиманський. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2008/04/21/155557-1.html>
- 2) В. Путин. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. / Путин В. – 10 февраля 2007. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2007/02/118097.shtml>
- 3) Дугин А. Метафізика и геополитика природных ресурсов. Какой быть энергетической стратегии России. / А. Дугин - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1039816440>
- 4) Магда Є.В. Політичні аспекти нової енергетичної доктрини Російської Федерації. / Є.В. Магда // Збірник наукових праць Гілея (науковий вісник). - №27 (2009). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_27/Gileya27/I5.pdf
- 5) Костенко Ю. Льодова навала з Росії.-Українська правда. / Ю. Костенко. - 09 лютого 2012. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/author/kostenko/4f33a60da2e68/view_print/
- 6) Шиманський Олександр «Блакитний потік» «Газпрому» в Туреччині. / Олександр Шиманський. - [Електронний ресурс]:Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/556/116/20130/>
- 7) Пишний А. Після фіаско в Китаї і Європі "Газпром" готує прорив у Японію. Далі – на Місяць? / А. Пишний. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://frontzmin.ua/ua/media/blog/andrij-pishnij/8118-pislja-fiasco-v-kitayi-i-evropi-gazprom-gotue-proriv-u-japoniju-dali-na-misjats.html>
- 8) Леонов Олександр. Німецький урок./ Олександр. Леонов // Тиждень. 1 серпня, 2011 року.- [Електронний ресурс]:Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/27613>
- 9) Europe's Energy Portal, «Energy Dependency». - [Internet Resource] - Mode to access: <http://www.energy.eu/#CO2>
- 10) Vladimer Papava, Michael Tokmazishvili. Russian energy policy and the EU: How to change a paradigm/ Vladimer Papava, Michael Tokmazishvili.- Caucasian Review of International Affairs. Vol. 4(2) – Spring 2010. - [Internet Resource] - Mode to access: http://criaonline.org/Journal/11/Done_Russian_Energy_Politics_and_EU_How_to_Change_the_Paradigm_by_Vladimer_Papava_and_Michael_Tokmazishvili.pdf
- 11) Woehrel S. Russian Energy Policy toward Neighboring Countries / S. Woehrel. – Congressional research service. – 20.05.2009. – [Internet Resource] - Mode to access: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL34261.pdf>.
- 12) Чекаленко Людмила. ЄС-Україна. Енергетична залежність / Людмила Чекаленко. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1639/>
- 13) Тренін Дмитро. Зовнішня політика Росії: самоствердження чи інструмент модернізації? / Дмитро Тренін. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/202164>
- 14) Мировой нефтегазовый рынок: инновационные тенденции. / [Под ред. д.т.н. В.В.Бушуева, д.э.н. Е.А.Телегиной и д.э.н. Ю.К.Шафраника]. – М.: ИАЦ Энергия, 2008. – 358с.
- 15) Марцін Качмарські. Російський ревізіонізм щодо Заходу / Марцін Качмарські.- Незалежний культурологічний часопис «І».-№60,2010.- [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n60texts/kaczmariski.htm>
- 16) Магда Є. Політичні аспекти нової енергетичної доктрини Російської Федерації. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_27/Gileya27/I5.pdf
- 17) Умланд Андреас. «Неоевразийство», вопрос о русском фашизме и российский политический дискурс / Умланд Андреас. // «Зеркало недели» №48, 16 декабря 2006. - [Електронний ресурс]. –Режим доступу:http://zn.ua/POLITICS/neoevraziystvo,_vopros_o_russkom_fashizme_i_rossiyskiy_politicheskiy_diskurs-48712.html

ПОЗАІНСТИТУЦІЙНІ ВИМІРИ ПОЛІТИКИ**Денисюк Світлана Георгіївна,**

кандидат політичних наук, докторант

кафедри політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32.019:31

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

У статті проаналізовані комунікативна роль політичної ідеології, її інтеграційні можливості. Охарактеризовані сутність політичної ідеології і основні чинники розширення її комунікативного потенціалу.

Ключові слова: політична ідеологія, політична комунікація, комунікативний потенціал, політичні технології, ідентифікація.

В статье проанализированы коммуникативная роль политической идеологии, её интеграционные возможности. Охарактеризованы суть политической идеологии и основные факторы расширения её коммуникативного потенциала.

Ключевые слова: политическая идеология, политическая коммуникация, коммуникативный потенциал, политические технологии, идентификация.

The article analyses the communicative role of political ideology, its integration capabilities. It describes the nature of the political ideology and the main factors of expansion of its communicative potential.

Key words: political ideology, political communication, communicative potential, political technologies, the identification.

Сьогодні науковці активно переосмислюють роль політичної ідеології, особливо негативно оцінюючи вплив тоталітарних ідеологій на культуру, що заважає об'єктивному усвідомленню її важливої ролі. Слід погодитися із професором В. Андрущенком, що жодні зміни в суспільно-політичному житті не спроможні знищити потребу людей в об'єднанні навколо певних інтересів та цінностей, а отже — знищити потребу в ідеології як усвідомленій, чітко визначеній меті суспільної діяльності [1]. Тому ідеологія завжди залишається актуальною й практично значимою в життєдіяльності суспільства.

Як відомо, термін «ідеологія» запровадив у 1796 р. Д. де Трессі, який визначав її як науку про ідеї, їхнє виникнення та функціонування [2]. На сьогоднішній день накопичений значний масив наукових досліджень, в яких розглядаються місце і роль ідеології в суспільстві, авторами яких є: В. Андрущенко [3], О. Бабкіна, К. Гаджієв, В. Горбатенко, М. Михальченко [2], Ф. Кирилюк, В. Корнієнко, І. Кресіна, І. Миклашук [4], М. Недюха, О. Михайлич, В. Лага [5], Ю. Павленко [6], Є. Риженко [7], Ю. Шайгородський [8] та ін.

Як правило, поняттям «ідеологія» охоплюється система форм суспільної свідомості, які водночас виступають як свідомо визначені форми національного, класового або групового духовного життя, система прийнятих цінностей, в яких відображені корінні інтереси тих чи інших соціальних груп [9, с. 167].

У сучасній політичній науці існують не тільки різні визначення поняття «політична ідеологія», але й відмінні методологічні підходи. Зокрема, політичну ідеологію можна визначити як систему концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одна до одної, способи пізнання буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних груп та суб'єктів політики [10, с. 223].

Не дивлячись на різні тлумачення сутності політичної ідеології в науковій літературі, питання, які стосуються її комунікаційного потенціалу в сучасних умовах розвитку суспільства,

досліджені, на наш погляд, не достатньо. Власне, це й визначає мету наявної наукової роботи — проаналізувати комунікативні можливості політичної ідеології.

Насамперед, слід зазначити, що під комунікативним потенціалом політичної ідеології ми розуміємо, по-перше, те, що ідеологія виступає простором для знаходження спільної мови між правлячою елітою і громадянами, сприяє прийняттю політично важливих рішень, обміну інформацією за допомогою різних засобів і технологій. Такий комунікаційний процес ускладнюється і, одночасно, збагачується тим, що тут актуалізуються ціннісні й нормативні, раціональні/нераціональні уявлення громадян, які впливають на усвідомлення всебічних взаємин з інститутами влади й між собою щодо участі в управлінні суспільством і державою.

По-друге, в контексті комунікаційних процесів, певна політична ідеологія є основою своєрідної ідентифікації громадян за політичними уподобаннями та поглядами. Іншими словами, політична ідеологія здатна виконати таку важливу комунікативну функцію, як об'єднання громадян, їх мобілізація для розв'язання актуальних проблем тощо. Проте комунікація між правлячою елітою і громадянами містить широке коло проблем, особливо, коли відносини ускладнюються сучасними кризовими явищами в суспільстві, занепадом усталених цінностей, що актуалізує вивчення комунікативного наповнення політичної ідеології.

По-третє, йдеться про розширення технологічних можливостей політичних партій щодо впливу на свідомість громадян, з метою їх залучення в табір прихильників тієї чи іншої політичної сили. В цьому випадку сам набір технологічних прийомів, що їх застосовує та чи інша політична сила, зазвичай, в період виборчих перегонів, а, головне, ступінь їх сприйняття громадянами, слід вважати одночасно розширенням комунікативного потенціалу політичної ідеології, яку сповідує наявна політична партія.

Зрозуміло, що в сучасних умовах для отримання влади політики повинні налагоджувати комунікацію з виборцями, заручитись їх підтримкою, а в цьому процесі як раз може допомогти політична ідеологія в якості духовного ядра, яке може об'єднати людей. Однак, як відомо, сьогодні в Україні єдина політична ідеологія заборонена Конституцією і, відповідно, кожна політична сила шукає свою ідеологію або хоча б формулює своєрідну ідею. З одного боку, політики намагаються сформулювати ідеологію, щоб привернути увагу електорату і отримати більшість голосів під час виборчих перегонів, тобто тут ідеологія виступає певною маніпулятивною технологією. З іншого боку, суспільство прагне мати ідею для спільного розвитку, тому ідеологія є затребуваною, і, зрозуміло, що саме політичні партії повинні мати своє бачення, ідеологію розвитку суспільства, яку і пропонуватиме громадянам.

Сьогодні в Україні за даними Міністерства юстиції, станом на грудень 2011 р. зареєстровано 195 політичних партій [11]. Аналізуючи їх програми, зрозуміло, що реально різних політичних ідеологій вони не пропонують, якщо взагалі не говорити про те, що більшість партій власної ідеології просто не має. Однак, без неї партія існувати не може, а, якщо вона є (а до таких ми відносимо суспільно-усталені ідеології — комуністичну, соціал-демократичну, консервативну, ліберальну, фашистську), то існує й вже стійкий електорат, який поділяє ті чи інші ідеологічні погляди.

Політико-комунікаційна ідентифікація відбувається саме завдяки тому, що громадяни в цілому поділяють ту чи іншу політичну ідеологію, а, отже, апріорі виступають прихильниками певної партії. Власне завдяки цьому та чи інша партія виступає своєрідним символом, знаком, або образом в політичній комунікації.

Як приклад, тоталітарні системи ґрунтувалися саме на певних ідеологічних образах. Відповідно, тоталітарна ідеологія містить складові, які виступають й певними технологічними прийомами: хіліалістичні ідеї (запозичені у релігій) щодо щасливого завершення історії (комунізм, тисячолітній рейх); телеологізм, що полягає в закономірностях просування до певної мети (примат мети над засобами її досягнення); революційність, яка ґрунтується на базових міфах (про капіталізм, про переваги арійської раси тощо); патерналізм, що характеризується наявністю мудрих вождів і недостатньо розумних мас; ритуалізація політичної пропаганди, повний контроль над ЗМІ; заміною громадської думки офіційними політичними оцінками; руйнування загальнолюдської моралі через впровадження політичної доцільності; пригнічення

індивідуальності, зрівнялівка в думках, поведінці, одязі, підозрілість, культивування образу ворога тощо.

Сьогодні в українському суспільстві неможливе повернення до тоталітарної ідеології, що свідчить про зростання рівня культури і свідомості громадян. Однак загальна потреба у різних соціальних груп у наявності ідеологій є, яку і могли б задовольнити сучасні політичні партії. На практиці наявним є процес розмивання ідеологічних традицій, формування в кращому випадку інтегрованих політичних ідеологій, а в гіршому – гібридних.

Так, в українському політикумі поділяють політичні партії на «ліві» і «праві» за ідеологічним принципом так, як це відбувається при аналізі європейських політичних систем (хоча сьогодні цей поділ є умовним). Проте ці суб'єкти виборчих перегонів виборцями сприймаються, в першу чергу, не у зв'язку із економічним аспектом, а національно-демократичними і зовнішньополітичними орієнтаціями. Тобто, українські «праві» виступають за рух України до західноєвропейської спільноти (ЄС, НАТО), підтримку української мови, народних традицій. «Ліві» прагнуть широкого інтегрування України з державами пострадянського простору, передусім з Росією, вирізняються меншою спрямованістю на підтримку духовно-культурної спадщини українського народу. Крім того, хоча в Україні, згідно з офіційною статистикою, фактично нечисленний середній клас, а із 195 партій переважна їх більшість визначає себе захисницями його інтересів [12].

Ідеологія повинна бути зрозумілою громадянам, щоб вони могли дійсно на неї орієнтуватись при виборі певної політичної сили. Однак більшість політичних суб'єктів ще не змогли сформувати затребувану і привабливу ідеологію, яка б задовольняла потребу людей у спокої, цілісності і зрозумілості образу світу, впевненості у доцільності змін. Тому звучать гасла, але не вистачає глибоко духовної основи, яка б відповідала потребам суспільства. Тому сьогодні відсутність потужної ідеології певною мірою спричинила процеси дезінтеграції в суспільстві, розмитість цінностей тощо. Сьогодні перед нами багато прикладів того, як замість політичної ідеології партії пропонують громадянам систему нічим не підкріплених обіцянок, різноманітних слоганів, які лише зовні можуть сформулювати уявлення громадян щодо сутності партії. Тому, вочевидь, політико-комунікативний простір з метою донесення власних партійних ідей та цілей, заповнюється політичними технологіями, пропагандою, агітацією, політичною рекламою.

Однак ідеологічний вакуум не може бути тривалим. Наприклад, найвиразніша ідеологія є у сьогоднішній Комуністичній партії України, яка має чітку політичну програму і своєрідне бачення майбутнього. Навіть помилки і певні злочини Компартії часів СРСР не призвели до її знищення, вона має свій електорат, який поступово зменшується, але залишається стабільним і принциповим.

БЮТ для залучення прибічників використовує ідеологію солідаризму, яка має підтримку серед значної частини громадян. Ця ідея розповсюджується певними технологіями за посередництвом символів, тобто ідеологія стає формою символізації політичного простору. Так, створюється певний комплекс орієнтаційних символів, за допомогою яких відбувається взаємодія в системі «влада-громадяни». Рекламні сюжети, біг-борди наповнені символікою кольорів (наприклад, поєднання білого, червоного кольорів – зображення Тимошенко з червоним серцем), статусних ролей.

В розповсюдженні таких ідеологічних символів провідну роль виконують технології, які розповсюджуються ЗМІ. Крім перерахованих технологій, цікавою є брендінг. Так, за успіхом відомих українських політичних брендів, як Народний рух України, Комуністична партія України стоять такі ідеї: «відродження національної самосвідомості» і «відновлення історичної справедливості». Окремо слід відзначити популярний в Україні прийом експлуатації ідеологічного протиставлення «свій–чужий» (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок «Не Так!»).

Протиставляючи владу і опозицію, політтехнологи намагаються подати виборцям політичні суперечності як боротьбу добра і зла («Справедливість є – за неї варто боротися» (БЮТ), «Закон один для всіх» (Наша Україна – Народна самооборона) тощо).

Отже, політичний простір наповнений ідеологічними конструкціями, які дедалі більше символізуються, технологізуються і використовуються суб'єктами політики для побудови комунікаційних стратегій, щоб отримати владу. Так, з одного боку, політична ідеологія є

механізмом втілення результатів розумової діяльності в суспільно-політичну практику, а з іншого – полем політичної діяльності суб'єкта, її відображенням і раціоналізацією світобачення.

Однак відзначимо, що комунікаційною особливістю політичної партії є, на наш погляд, відсутність безпосередньої взаємодії: будь-яке повідомлення спочатку узагальнюється до набору специфічних символів, які через поведінку політиків, їх публічні виступи, перетворюються ЗМІ в імідж, який (за задумом політтехнологів) повинен створити позитивну репутацію певної політичної сили, що відбувається, зазвичай, в період виборів.

Тому важливо враховувати цінності адресної елективної групи, з одночасним ефектним позиціонуванням партії на електоральному ринку. Це обумовлено природою пізнання виборцями електоральних процесів. Сьогодні «все більша частина українського електорату вже не дозволяє ввести себе в оману безвідповідальним політикам. Українські виборці з кожною новою кампанією «дорослішають» [12].

Ще одна важлива деталь: політична ідеологія є життєздатною настільки, наскільки вона пов'язана із духовними потребами людей. Лише в цьому випадку вона може мати високий комунікативний потенціал, а його реалізація, у свою чергу — це вже проблема суб'єкт-об'єктної взаємодії між громадянами та політичними партіями. Розглядаючи українське суспільство, зазначимо, що громадянам не вистачає такої політичної ідеології, яка б виступала основою для оптимальної комунікації. Сьогодні ідеологію можна розглядати як «технологічну» можливість панівних інститутів суспільства відтворювати систему культурних практик, цінностей і символів, що легітимізують існуючий соціальний порядок.

Сучасна ідеологія функціонує не як система догм чи теорій, а здебільшого, як мова ЗМІ, масова культура, реклама, пропаганда. Тому ідеологія, яка базується на звичних нормах моралі, права і комунікації, буде існувати тривалий період часу.

Отже, комунікаційний потенціал політичної ідеології, можна, на наш погляд, розширити за рахунок таких чинників:

1. Розширення різновидів комунікації партії із виборцями, насамперед, як форма реалізації політичного інтересу. Розуміння форм і видів комунікації можливе через розуміння мети кожної партії, яка усвідомлює себе як дійову особу політичного поля, що прагне влади. Відтак для збільшення числа прихильників вона повинна навчитися представляти свій власний інтерес, як інтерес якомога ширшого кола громадян. Отже, для партій комунікація — це робота із суспільною свідомістю, направлена на її формування і перетворення.

Законодавство України не перешкоджає партіям проводити збори, зустрічі з громадянами, організувати мітинги, демонстрації, пікети; влаштовувати публічні дебати, дискусії, «круглі столи», прес-конференції; оприлюднювати в ЗМІ виступи, повідомлення; розповсюджувати свою символіку, плакати, друковані матеріали; проводити різноманітні публічні заходи за підтримки партії.

Відомо, що можна практикувати й інші форми комунікації: організувати телефонні центри, листуватися з виборцями, працювати з громадськими об'єднаннями на місцях, проводити громадські слухання, поширювати партійну пресу, листівки, висвітлювати поточну діяльність партій за допомогою Інтернету. Головне — встановлення постійного та довготривалого зв'язку з виборцями.

2. Способи донесення до виборця інформації і механізми впливу на свідомість виборця та його поведінку. Таких способів досить багато, які не є сталими й активізуються залежно від етапу електорального циклу. Важливо, щоб обрані способи відповідали, в тому числі, ідейним, структурним, фінансовим особливостям партії.

Першорядною вадою в діяльності більшості політичних партій є те, що вони не працюють над дослідженням електорального поля. Так, наприклад, на думку О. Донія, «ще жодного разу не було такого, щоб Президент балотувався на другий термін з одного й того самого електорального поля: їх змінювали свого часу і Л. Кравчук, і Л. Кучма» [13]. Але тільки окремі партії усвідомлюють процеси, що спричиняють зміни соціальної структури українського суспільства, відстежують динаміку демографічних процесів, зрушення в рівні привабливості різних цінностей,

що відбуваються у свідомості різних соціальних груп, щоб зрештою визначатися зі способами роботи з ними.

3. Розробка і стан стратегічних програмних документів. Так, вже на позачергових парламентських виборах 2007 р. провідні політичні сили пропонували не стільки програми щодо партійної позиції, скільки державного розвитку. Це свідчить про те, що поступово в них відображається бажання позбутися залежності від регіональної прив'язки, чи прив'язки до конкретних соціальних верств, а з'явився загальнонаціональний формат. Усі політичні сили намагаються відійти від розколів на політичні ідентичності, тож позиціонували себе як універсальні сили, здатні відповідати за всю державу. Такі види внутрішньопартійної комунікації, як збори, з'їзди, форуми депутатів рад від партії, повинні використовуватися з метою як поширення інформації про діяльність, так для агітаційних цілей.

4. Мас-медійний потенціал політичної влади, оцінка якого не може здійснюватись в світлі абсолютних даних, тому що це потребує спеціальних досліджень, оскільки просування, скажімо, партійної ідеології часто здійснюється на базі непартійних ЗМІ. Зокрема, тут слід врахувати адміністративні можливості для комунікації через урядові ЗМІ (газети «Урядовий кур'єр», «Президентський вісник», «Голос України», телеканал УТ-1 та ін.), якими можуть користуватися певні посадові особи — Президент, прем'єр-міністр, голова ВР України.

Висновок. Комунікативний потенціал політичної ідеології полягає в її здатності до об'єднання громадян, мобілізації їх для вирішення актуальних проблем. Політична ідеологія певною мірою зливається із політичною міфологією, що створює сприятливий ґрунт для політичних маніпуляцій (актуалізуються емоції, почуття). Комунікативний потенціал оптимальніше реалізується за допомогою символізації і технологізації ідеологічних конструкцій через використання політичної реклами, пропаганди тощо. Політична ідеологія, з одного боку, здатна виступати духовною основою для інтеграції суспільства, а з іншого боку, використовується політиками в якості маніпулятивної технології для отримання голосів виборців.

Література:

1. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін. — К.: Знання України, 2003. — 400 с.
2. Kennedy E. «Ideology» from DestuttDeTracytoMarx, JournaloftheHistoryofIdeas / Kennedy E. — Vol. 40. — № 3. — 1979. — P. 353-368.
3. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляднийаналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. — К.: Знання України, 2002. — 580 с.
4. Миклашук І.М. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І.М. Миклашук // Політичний менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 63–72.
5. Лага В.А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України ; автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук із спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Віктор Андрійович Лага; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2006. — 17 с.
6. Павленко Ю.О. Антропологічні виміри ідеології ; автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. філос. н. із спец. 09.00.04 «Філософська антропология, філософія культури» / Павленко Юрій Олександрович; Національний педуніверситет імені М.П. Драгоманова. — К., 2010. — 21 с.
7. Риженко Є.С. Інтегративна ідеологія як мобілізаційний фактор процесів державотворення / Є.С. Риженко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2006. — № 76-79. — С. 62-64.
8. Шайгородський Ю. Ідеологія і міфологія в символічному світі політики / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. —К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — 152 с.
9. Михальченко М.І. Ідеологія / М.І. Михальченко // Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник. — Київ-Харків: ВМП «Рубікон», 1997. — 400 с.
10. Політологія: підручник для вищих навчальних закладів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. — К.: Академія, 2004. — 528 с.

11. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс]. – 12.12.2011. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>. – Назва з екрану.
12. Поліщук І. Політико-культурний фактор в електоральному процесі перехідного суспільства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2006/Polischuk.pdf.
13. Балага має намір розширити електоральне поле для Ющенка // Главред. — 2008. — 20 лютого. — С. 18.

Дьоміна Оксана Сергіївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 34:008

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглядаються функції правової культури. „Функція” означає напрям, предмет і зміст діяльності. Саме через функції правової культури реалізуються потреби суспільного розвитку, яким надається нормативне вираження в правових нормах.

***Ключові слова:** правова культура, функції правової культури, правова соціалізація, правова установка, правова поведінка.*

В статье рассматриваются функции правовой культуры. „Функция” означает направление, предмет и содержание деятельности. Именно через функции правовой культуры реализуются потребности общественного развития, которым предоставляется нормативное выражение в правовых нормах.

***Ключевые слова:** правовая культура, функции правовой культуры, правовая социализация, правовая установка, правовое поведение.*

The functions of legal culture are examined in the article. A „function” means direction, object and maintenance of activity. Exactly through the functions of legal culture the necessities of community development, which get normative expression in legal norms, will be realized.

***Keywords:** legal culture, functions of legal culture, legal socialization, legal installations, legal behaviour.*

Наукове дослідження правової культури передбачає вивчення не лише її статички, а й динаміки, того як вона функціонує, змінюється, як виконує своє соціальне призначення. Для цього використовується поняття «функція» (від лат. *functio* — здійснення, виконання). Воно означає напрям, предмет і зміст діяльності. Визначення поняття функції в дослідженні правової культури дає змогу дослідити її динаміку, діяльнісний характер, здатність і напрям впливу на суспільні відносини.

Функції правової культури реалізуються в рамках її структури. Структурно-функціональний аналіз ґрунтується на визнанні поняття «функція» первинним, вихідним, а поняття «структура» — вторинним, похідним. Ефективність правових норм та інститутів, правових феноменів слід оцінювати з точки зору їх дії, регулятивної здатності та соціальної оптимальності. Саме характер функцій правової культури визначає її структуру, впорядкованість зв'язків, ступінь взаємодії її компонентів. Система соціальних факторів є однією з істотних умов здійснення функціонального підходу в дослідженні правової культури.

Практика свідчить про те, що існує глибокий внутрішній взаємозв'язок між характером та інтенсивністю державних перетворень і рівнем правової культури суспільства. З підвищенням рівня правової культури зростає ефективність діяльності законодавця, управлінська діяльність стає

цілеспрямованішою, результативнішим є процес реалізації правових принципів, дотримання й виконання вимог правових норм. Крім того, від рівня правової культури залежить формування правосвідомості, розробка й застосування законів, системи ціннісно-правових орієнтацій, розв'язання проблеми забезпечення правового становища особи в державі, її соціальної адаптації.

Отже, правова культура виступає одним з істотних факторів стабілізації суспільного й правового розвитку. Охоплюючи життєдіяльність всіх соціальних груп, правова культура не тільки впливає на морально-духовну сторону життя людей, а й сприяє зміцненню економічних і політичних основ суспільства, його правовому розвитку, удосконалюванню форм державності. У цьому проявляється стабілізуючий аспект функціональної ролі правової культури в розвитку державно-правових процесів.

І. А. Кригіна виділяє такі аспекти функціональної ролі правової культури: соціалізуючий, стабілізуючий, інтегративний та детермінуючий [1, с.10].

Соціалізуючий аспект функціональної ролі правової культури проявляється в наступному. Правова культура є однією зі складових загальної культури і водночас виступає як базисна основа, що поєднує в собі правову культуру особи, культуру певних соціальних груп та суспільства в цілому, а також професійну правову культуру. Будучи якісним станом правового життя суспільства, правова культура прямо пов'язана з таким поняттям, як соціалізація особи.

Отже, функціональна роль правової культури в даному напрямі полягає в тому, що вона впливає на соціалізацію суспільства, стимулює її і на зовсім новому рівні спрямовує даний процес у бік удосконалення державності й становлення найвищого типу суспільства — громадянського суспільства.

Функціональна роль правової культури в розвитку державно-правових процесів виражається й у так званому стабілізуючому аспекті. При створенні моделі державного розвитку правова культура покликана не просто забезпечити належне функціонування цієї моделі, а й надати цій моделі елементу стабільності. Стабільний соціальний, а отже, і правовий розвиток суспільства передбачає певний високий рівень життя, матеріальний добробут, духовний і культурний розвиток, соціальну захищеність, високий ступінь суспільної свідомості та самосвідомості і т. д.

Соціальна технологія повинна охоплювати не просто сукупність операційних процедур, а й становити систему діяльності, детерміновану інструментальною системою, структуру управління відповідною діяльністю, сукупність соціальних та економічних наслідків, соціоекологічне оточення, інформаційне середовище, в якому ця діяльність здійснюється.

Тому найважливішою компонентою соціальної технології є і відповідний менталітет, соціально-економічні та інформаційні ресурси, розумність і доцільність людської діяльності, її орієнтованість, насамперед на досягнення культури й цивілізації, що формують певні ціннісні орієнтири. Практика свідчить про те, що існує глибокий внутрішній взаємозв'язок між характером та інтенсивністю державних перетворень і рівнем правової культури суспільства. Як справедливо відзначає І. А. Кригіна, чим вищий рівень правової культури, тим ефективнішою є діяльність законодавця, цілеспрямованішою — управлінська діяльність, результативнішим — процес реалізації правових приписів, дотримання й виконання законів [1, с.52-53].

Разом з тим у стадії становлення правової культури особи, основний зміст і значення якої визначається поступовим створенням і нагромадженням об'єктивних та суб'єктивних передумов процесу формування правової культури, вирішальними можуть бути як нові умови інформаційного суспільства, заснованого на технологіях масової комунікації, так і матеріально-майнова забезпеченість громадян, характер української ментальності, якість стану законодавства, стан гарантованості прав та свобод людини і громадянина в державі.

Існують різні підходи до визначення системи функцій правової культури. Більшість авторів виділяють пізнавальну, регулятивну, інтегруючу, комунікативну, інформаційну (семіотичну), прогностичну, аксіологічну (ціннісно-нормативну), соціалізуючу функції (О. Семітко, О. Аграновська, В. Сальников, О. Скакун, В. Копейчиков, В. Нерсисянц та інші).

О. Ф. Скакун визначає такі функції правової культури:

1) пізнавальну — засвоєння правового спадку минулого і сучасного, вітчизняного і зарубіжного;

- 2) регулятивну — забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи та створення стійкого правопорядку;
- 3) нормативно-аксіологічну — оцінка поведінки особи, рівня розвитку законодавства, стану законності і правопорядку згідно з нормами права держави та міжнародними стандартами [2, с.511-513].

Ю. М. Тодика окремо виділяє комунікативну та прогностичну функції правової культури [3, с.85-88].

Пізнавальна функція правової культури озброює людей знаннями, необхідними для діяльності в будь-якій, але переважно у правовій сфері. Це дає змогу людині, особі, громадянину самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, такою, що зумовлює реалізацію всіх інших. Ідентифікаційна функція полягає в тлумаченні потреб людини з огляду на її групову належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти. Орієнтаційна функція характеризує прагнення людини до змістового відображення правових подій, явищ, реалізації прав та свобод у конкретній соціально-правовій системі. Виховна функція сприяє інтелектуальному розвитку людини, формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-правовій діяльності. Такий інтерес є і найактивнішим збудником правової активності людини. Регулююча функція проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації оцінювання існуючих суб'єктів права, правового процесу та прийнятті певних рішень. Ця функція встановлює позитивні правила поведінки, забезпечує координацію соціальних взаємозв'язків суб'єктів права з метою сприяння розвитку відносин, що відповідають інтересам суспільства, держави й окремих громадян. Інтегруюча функція полягає в тому, що за будь-яких обставин та умов правова культура є базисною основою суспільства, його правової системи і сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи в такий спосіб засади для підтримання існуючого правового режиму в системі влади. Роль цієї функції має постійно зростати в умовах трансформації українського суспільства, створення консенсусних стосунків соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, підтримання суспільного спокою та соціального миру. Завдяки комунікативній функції правової культури напрацьовані в суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління. Правові знання й правова інформованість — категорії, тісно пов'язані. Соціальна життєдіяльність індивідумів органічно пов'язана з одержанням та сприйняттям такої інформації. Правова інформація є одним з різновидів соціальної інформації. За допомогою юридичних норм держава сповіщає учасників суспільних відносин про позицію держави щодо необхідної, дозволеної або забороненої поведінки. Шляхом здійснення соціалізуючої функції правова культура сприяє засвоєнню норм — активних регуляторів суспільно-правового життя. Йдеться про правові, соціальні та етичні норми правової поведінки в системі цінностей правової культури, що властива конкретному суспільству. Правова культура виконує ряд взаємопов'язаних соціальних функцій завдяки вираженню правових, групових інтересів, забезпеченню соціального прогресу, насамперед через формування громадянськості, передачу соціально-правового досвіду.

Дещо розгортаючи аналіз функцій правової культури, визначимо, що пізнавально-перетворювальна функція правової культури пов'язана з теоретичною та організаторською діяльністю по формуванню правової держави і забезпеченню становлення громадянського суспільства. Правова культура покликана сприяти узгодженню суспільних, групових і особистих інтересів, поставити людину в центр суспільного розвитку, створити їй гідні умови життя і праці, забезпечити соціальну справедливість, політичну волю, можливість всебічного розвитку індивіда. Ця функція пов'язана зі створенням правових і моральних гарантій таких загальнолюдських цінностей, як чесність і порядність, доброта й милосердя, моральний самоконтроль і совісність, людська гідність і свобода вибору [4, с.54-55].

Праворегулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого, злагодженого, динамічного й ефективного функціонування всіх елементів правової системи. Ця функція реалізується через правові та інші соціальні норми. Завдяки цій функції правова культура забезпечує підпорядкування людей у їхній діяльності певним правилам, реалізацію їхніх потреб,

інтересів, соціальних прагнень та ідеалів, взаємність прав і обов'язків у правових відносинах, вносить елемент упорядкованості в ці відносини [5, с.18-22].

Ціннісно-нормативна функція правової культури виражається за допомогою системи аксіологічних характеристик. Вона проявляється в різноманітних явищах, фактах, які набувають ціннісного значення, відображаючись у свідомості діючих індивідів та людських вчинках, у соціальних інститутах і т. д. Виходячи з цього, правові норми та інші складові правової культури суспільства виступають об'єктами оцінки. Тут йдеться про цінності в праві і про саме право як цінність. Цінності — головна мотиваційна база правової культури. Цінності наповнюють людське буття сенсом, а їх втрата сприймається багатьма як особиста трагедія [6, с.324-385].

Правова культура виконує й комунікативну функцію, тому що еталони, вироблені правовою культурою, заохочують результативне правове спілкування суб'єктів права. Забезпечуючи спілкування громадян у правовій сфері, вона існує через це спілкування і впливає на нього. Тут мається на увазі не тільки безпосереднє спілкування громадян у сфері дії права, а й непряме «спілкування» з особами, що належать до попередніх поколінь, або з нашими сучасниками, з якими ми особисто не знайомі або які віддалені від нас у просторі і часі. Таке спілкування опосередковується юридичними засобами й сьогодні значно розширюється у зв'язку з удосконаленням засобів масової інформації.

Крім того, призначення цієї функції полягає у визначенні ставлення до правової культурної спадщини, до інших типів сучасної правової культури, оволодінні соціокодом правової культури різних епох.

Правова культура конкретного суспільства не може успішно розвиватися без залучення до інших правових культур. Досвід навіть недавнього історичного минулого нашої країни показав, які сумні наслідки мають спроби обмежити культуру, у тому числі й правовий її зріз, лише власними рамками, закресливши культурну спадщину минулого і припинивши зв'язок з культурним життям інших сучасних держав. Правова культура повинна акумулювати в собі прогресивні досягнення всіх типів правових культур як нинішніх, так і минулих епох. Зрештою, комунікативна функція правової культури забезпечує ідейно-правові зв'язки громадян, спадкоємність правового досвіду і вдосконалення суспільства, формування й підвищення правової культури індивідів.

Прогностична функція правової культури охоплює правотворчість і реалізацію права, проблеми зміцнення законності й правопорядку, забезпечення правомірної поведінки громадян, їх громадянської активності, включає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи. Нині елементи наукового прогнозування й планованості, наприклад, у законодавчій діяльності, стали дещо помітнішими, хоча плановість і послідовність розробки та прийняття законодавчих актів ще не досягла належного рівня [7; 3].

Правова культура виконує також інтегративну функцію, спрямовану на збереження цілісності суспільства. Вироблення правових еталонів виходить із необхідності збереження цілісності суспільства й підтримання надалі цієї цілісності. Метою створення норм є збереження суспільства як такого. У суспільстві здійснюється постійне відтворення цієї функції. Панування нетрадиційного напрямку думок про право, нетрадиційної юридичної діяльності та нетрадиційного викладу законодавчого матеріалу призводить до конфліктогенності суспільства, що триватиме доти, доки нетрадиційні правові цінності, що виявилися при їхньому застосуванні соціально результативними, не будуть адаптовані в рамках даної правової культури або відкинуті нею. Ця функція спрямована на об'єднання соціальних утворень, досягнення політичного і юридичного консенсусу як адекватного розуміння змісту й цінностей правових приписів усіма членами суспільства. Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою та правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з такими соціальними інститутами, які дають змогу забезпечити цілісність соціуму [8, с.115].

Функція правової соціалізації спрямована на засвоєння індивідом упродовж його життя правових знань, норм і цінностей, досвіду суспільства, до якого він належить. Правова соціалізація - це також перетворення цих норм в особисті орієнтири та установки, внаслідок чого формується правова свідомість, позиція, тобто певний рівень правової культури. Правову соціалізацію можна

визначити і як показник, що відображає якісну специфіку та рівень правової інформованості, компетентності, переконаності, громадянськості, соціально-правової активності, адаптованості особи до наявних правових реалій. Об'єктом правової соціалізації є не лише окремі індивіди, а й суспільство в цілому.

Основними інститутами правової соціалізації виступають: сім'я, система освіти, суспільство, держава з її організаціями. Каталізатором правової соціалізації найчастіше виступають суспільні, політичні та економічні кризи. Індикатором успішності соціалізації є ідентифікація особи з країною, засвоєння нею суспільної мети.

Функція правової соціалізації органічно пов'язана з виховною функцією правової культури, яка спрямована на цілеспрямований постійний вплив на особу з метою формування у неї розвиненої правосвідомості й активної правомірної поведінки, формування певної суми правових знань, умінь, навичок.

Правосоціалізуюча функція правової культури може бути осмислена крізь призму формування правових якостей особи. Безумовно, на цей процес істотно впливає правова дійсність. Разом з тим необхідна цілеспрямована правовиховна робота, важливі заходи з організації юридичної освіти населення, надання йому юридичної допомоги, активізації процесів самовиховання особи [9].

Одним з найважливіших факторів формування та утвердження життєздатності правової культури є легітимність існуючої системи й діючого в кожний даний момент політичного і державного режимів. Більше того, в системі цінностей, орієнтацій, настанов, стереотипів, які становлять правову культуру, центральне місце займають елементи, що сприяють формуванню й збереженню правової системи.

Виділення структурно-функціональних елементів правової культури є досить умовним, тому що немає правової діяльності, що здійснюється окремо від правової свідомості, а правосвідомість може виявитися лише в правовій діяльності та її результатах — правових актах. Нарешті, всі складові правової культури не можуть існувати без свого носія — суб'єкта — людини, групи людей, населення в цілому.

Література:

1. Крыгина И.А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правовоспитательным процессом в современном российском обществе: Дис... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 1999. – 189 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
3. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури / Ю.М. Тодика [Монографія]. – Харків: Райдер, 2001. – 160 с.
4. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов - 4-е изд. - М.: Изд-во СГУ, 2008. - 521 с.
5. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс / В.Д. Сорокин. – СПб: Юрид. центр пресс, 2003. – 659 с.
6. Поляков А.В. Право и ценности // Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. / А.В. Поляков - СПб.: Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
7. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / Ю. С. Шемшученко, О.В. , Скрипнюк, І.О. Кресіна та ін.. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 623 с.
8. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
9. Андрейцев В.І., Андрейцев В.В. Правнича освіта в Україні: проблеми теорії та практики: Навч.-практ. посібн. – К.: Національний університет ім. Т. Шевченка, 2000. – 768 с.

Сташук Віталій Філімонович,

*докторант Інституту європейських досліджень і міжнародних відносин
Братиславського університету ім. Коменського*

УДК 316.356

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР (ДЕЗ) ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті аналізується феномен регіональної ідентичності в контексті її впливу на поточні процеси творення української нації і розглянуті деякі аспекти відмінностей, які існують між різними регіонами України.

Ключові слова: *регіон, ідентичності, інтеграції, орієнтації.*

В статье анализируется феномен региональной идентичности в контексте ее влияния на текущие процессы создания украинской нации и рассмотрены некоторые аспекты различий, существующих между разными регионами Украины.

Ключевые слова: *регион, идентичности, интеграции, ориентации.*

The article analyzes the phenomenon of regional identity in the context of its impact on current processes of creation of the Ukrainian nation and considered some aspects of the differences that exist between different regions of Ukraine .

Keywords : *region , identity , integration , orientation .*

Трансформація політичної системи та спроби запровадження європейських стандартів вимагають ретельного дослідження явищ, які стосуються регіональної ідентичності і які мають вплив на політичні процеси у багатьох демократичних країнах. Автори досліджень з питань європейського регіоналізму С. Роккан, Д.В. Урвін зауважують, що небезпідставно «події двох минулих десятиліть зробили з «регіоналізму» і «етнонаціоналізму» у дослідженнях західних індустріальних суспільств щось подібне до політичної та академічної моди» [1, с. 117]. Причина, на думку авторів, в тому, що в цих країнах став набирати оберти «регіонально-етнічний» протест проти політичних центрів і режимів.

Для України дослідження специфіки регіональної ідентичності є теж достатньо актуальні. Такі дослідження безпосередньо стосуються державотворчого процесу і допомагають творенню української нації, зменшенню потенціалу сепаратизму, виробленню ефективної державної політики у цій сфері. Не слід забувати, що ідентичність може виступати як чинником консолідації ,так і одним з джерел політичних конфліктів. Ці конфлікти посилює і нестабільність посткомуністичних суспільств, в яких люди знаходяться в пошуках власної ідентичності в нових державах, в умовах нових духовних орієнтирів і яким потрібно звикати до нових взаємозв'язків з державою, або вирішувати питання відстоювання своєї культурної, мовної чи релігійної відособленості. Тому становлення такої національної ідентичності громадян, яка б сприяла збереженню цілісності молодій державі, розвитку громадянського суспільства та визначенню місця країни у системі культурних і геополітичних координат, залишається для українського суспільства важливим завданням.

Окремі аспекти процесів формування регіональної ідентичності досліджуються в роботах вітчизняних та зарубіжних авторів С. Роккана, М. Рябчука, Л. Нагорної, А. Гуцала, Г. Зеленько, Є. Кіш, І. Ковалю, І. Кресіної, І. Кураса, І. Прізела, М. Шульги, Р. Шпорлюка, Т. Кузьо та інших.

Вислів «регіональна ідентичність» творять дві складові. Поняття «регіон», маючи широкий зміст, використовується багатьма науками, можливо тому єдиного підходу до його визначення не існує. Вчені визнають, що мета, завдання і специфіка дослідження зумовлює формулювання дефініції, яке відштовхується від таких географічних критеріїв як фізичний простір, територія чи просторова система і є проміжним чинником, який формує інші структурні змінні і їх значення. Регіон – це також територіальна громада, історично сформована на основі етнокультурної ідентичності людей, які заселили певний простір. Регіон існує і змінюється в результаті діяльності його жителів, пов'язаних соціальною структурою і різного роду інтересами (політичними,

економічними, культурними). Щодо нашого дослідження, то нам цікавий регіон, який визначається, як пише фахівець європейського регіоналізму М. Кітінг, за культурними критеріями у відповідності до мови чи моделі соціальної комунікації або описується відповідно до почуття ідентичності [2, с. 75]. З поняттям ідентичності, яке походить від латинського *identicus* - тотожний, однаковий і яке уперше ввів у науковий обіг Е. Еріксон на початку 1940-х рр., пов'язано багато формувань і позицій. У 1970-х рр. поняття «ідентичність» утверджується в дискурсі західної соціально-гуманітарної науки. Термін «ідентичність» є багатозначним, що призводить до наукових дискусій навколо його змісту, у ході яких поняття дедалі більше розмивається. Ним позначають і систему світосприймання, і «відчуття належності», і ареал особистісних самоідентифікацій, і об'єкт наукової рефлексії» [3, с. 40]. Проблему ідентичності висвітлює Ентоні Сміт у роботі «Національна ідентичність», стверджуючи що «Я складається з розмаїтих ідентичностей та ролей — родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової» [4, с. 14], тобто можемо говорити про поєднання кількох Я-образів в процесі ставлення індивіда до самого себе чи усвідомлення приналежності до певної спільноти, ідеалу, норми на основі загальних характеристик через відчуття «ми» на противагу «ім» / «іншим», в процесі конструювання і реагування. Множинність ідентичностей припускає їхню структуру чи ієрархію.

Серед розмаїття ідентичностей регіональна ідентичність є найменш дослідженою концепцією, зміст якої і вплив на політику важко вловити. Однак незмінним фактором, який формує регіональну ідентичність, є система цінностей і переконань, норм і форм поведінки певної територіальної спільноти, через яку вона сприймає політичну, соціальну і економічну ситуацію. Крім того, ідентичність конструюється на основі спільної релігії, мови, історичної спадщини, традицій, символів. Регіон може продукувати цінності і колективну реакцію, може формувати сприйняття і умови для певних дій. У дослідженні регіональної ідентичності вищезгаданий М. Кітінг виділяє три складові. Перша – *когнітивна*, коли люди, усвідомлюючи існування регіону, мають знання про свій регіон і інші регіони, можуть усвідомлювати їхні особливості. Друга складова – *емоційна*, як «спосіб сприйняття людьми регіону та ступінь, в якій той забезпечує острів спільної ідентичності та солідарності у можливій боротьбі з іншими формами солідарності, включаючи класову та національну» [2, с. 93]. Ця складова, на думку автора, висвітлює когнітивну складову і пов'язана з третьою – *інструментальною*, зміст якої полягає в тому, щоб в досягненні політичних, економічних і соціальних цілей використовувати регіон для мобілізації чи певної колективної реакції.

Після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації нації і творенню громадянської ідентичності. Системи цінностей і моделей політичної поведінки почали істотно видозмінюватися у нестабільному соціальному середовищі, розмиваючи систему ідентичності. Зі змінами політичних інститутів і соціальної реальності, в попередні десятиріччя сконструйована у добровільно-примусовій формі ідентичність помітно деформувалася, але не зникла. Вона розпорошилася та фрагментувалася, склавши певну структуру розмножених ідентичностей. До того ж на поверхню стали спливати більш глибокі нашарування, пов'язані з історично-регіональними особливостями формування локальних ідентичностей. Різні регіони України, ідентифікуючи себе з різними культурами, набували неоднакового історичного досвіду, що в значній мірі і до тепер впливає на формування і збереження територіальної ідентичності. До того ж Україна є яскравим прикладом *незавершеного процесу інтеграції* різних регіонів.

Українські соціологи поставили завдання на основі аналізу репрезентативних національних опитувань, проведених з 1994 по 2008 рік, виявити фактори, які зумовлюють політичні відмінності регіонів. Вчені роблять висновок, що істотних *соціально-економічних* відмінностей між регіонами за більшістю показників в оцінках респондентів не спостерігається. Визначальні чинники політичної диференціації регіонів України проявляються у двох сферах – *геополітичних орієнтаціях і мовно-культурних цінностях* [5, с. 340]. Зокрема, у західних областях українською мовою розмовляють на 85% більше, ніж на сході країни, і навпаки. Протилежним є і ставлення громадян до статусу російської мови як другої державної чи регіональної.

Виразними є і відмінності геополітичних орієнтацій жителів різних регіонів. Відповідаючи на запитання, який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України, жителі західних регіонів віддають перевагу відносинам з країнами Європейського союзу (65,5%), а відносини з Росією бачать пріоритетними лише 9,1% опитаних. У східних регіонах країни навпаки, більшість респондентів (58,1%) віддають перевагу відносинам з Росією, а відносини з країнами ЄС бачать пріоритетними 21,5% опитаних [6]. Значно різняться зовнішньополітичні орієнтації населення різних регіонів і тяжіють у різних напрямках до найближчих країн-сусідів і в наслідок інтенсивного інформаційно-культурного впливу. Зокрема Ст. Уайт, А. МакАллістер зазначають, що проблеми зовнішньополітичних орієнтацій загострюються в так званих «проміжних країнах», які були частинами СРСР, однак географічно належать до Європи. Вони розриваються «між історично обумовленими зобов'язаннями перед організаціями, створеними в радянському минулому, - громадськими, економічними, військовими – і запрошенням стати повноцінним економічним і військовим співробітником Заходу» [7, с. 38]. Можна зауважити, що Україна є територією, яка не тільки в минулому знаходилася під впливом різних державних структур і різні регіони нашої країни засвоїли різні мовно-культурні коди. Вона і зараз знаходиться на перехресті різноспрямованих політичних намагань держав, які прагнуть «втягнути» її у сферу своїх інтересів. Така ситуація віддзеркалюється у ступені відчуття близькості українців за характером, звичаями, традиціями до жителів інших регіонів України і сусідніх країн. Зокрема, дослідження громадської думки фіксують високий рівень міжрегіональної відчуженості, тому що громадяни України вважають ближчими до себе жителів сусідніх країн, ніж українців з інших регіонів [8, с. 7]. Це створює постійну додаткову напругу у процесі внутрішньої інтеграції українських регіонів і у геополітичному виборі країни.

Держава має звертати увагу на вищевказані тенденції і опікуватися регіонально-політичними процесами, які в ній відбуваються. В протилежному випадку існує ризик зіткнутися з небажаними наслідками стихійних станів, одним з яких можуть бути сепаратистські настрої. Хоч роль держави впливати на процес формування загальнонаціональної ідентичності обумовлена низкою факторів, в першу чергу бажанням і здатністю внутрішнього проникнення держави у ці процеси. Однак навіть бажання і здатність не завжди гарантують позитивний результат. На думку Р. Коллінза, в кордонах сучасної держави навіть крайні прояви проникнення держави можуть бути безуспішними при створенні єдиної етнопонаціональної ідентичності. Замість цього «може бути створений простір мобілізації етнічних груп на боротьбу один з одним за визначення того, чия культурна ідентичність стане легітимним ядром нації» [9, с. 34]. На думку автора, боротьба може йтися і за автономію, або ж навіть за відокремлення, адже навіть країни з високим рівнем внутрішнього проникнення можуть об'єднуватися чи ділитися під впливом різних факторів, зокрема геополітичних процесів.

При аналізі даних українські соціологи з'ясували, що політична диференціація регіонів за двома основними чинниками – мовно-культурними цінностями і геополітичними орієнтаціями впливає на електоральні вподобання українців на президентських та парламентських виборах. Дані свідчать про чітко фіксований регіональний характер українського електорату [10, с. 62]. Особливо політична боротьба стала базуватися на протиріччях між західними та східними регіонами України у 2004 і 2006 роках, коли голоси виборців розділилися між В.Ющенком та В.Януковичем, та між «помаранчевими» та «біло-синіми». «Так, чим більше в регіонах прихильників надання російській мові статусу другої державної, тим більше голосів у 2004 році отримав Янукович та у 2006 — «біло-сині». А чим більше в регіонах прихильників надання російській мові статусу місцевої офіційної та усунення російської мови з офіційного спілкування взагалі, тим більше голосів у 2004 році отримав Ющенко, а у 2006 — «помаранчеві». Подібними, лише незначно слабкішими, виявилися і залежності результатів голосування від співвідношення в регіонах тих, хто за ближчі відносини з Росією, і тих, хто — із Заходом» [11]. Таке становище напевно триватиме допоки всі політичні гравці не знайдуть консенсус щодо стратегічного вибору шляхів подальшої трансформації суспільства.

Можна визначити ще декілька аспектів неоднорідності регіональної ідентичності, які впливають на політичну ситуацію, однак не визначають її. Американський історик Тімоті Снайдер

стверджує, що Україну значно більше розділяє історична пам'ять, ніж питання мови чи етнічності [12]. В сучасній Україні існують принаймні дві версії української історії. У південно-східних регіонах домінує радянська версія, а в західних областях по іншому трактують історичні події. Існування регіональних версій української історії призводить до різних ціннісно-смыслових оцінок певних аспектів національної історії. За роки незалежності українським регіонам не вдалося знайти порозуміння в питанні формування спільної історичної пам'яті. Доказом цьому стали тривалі і гострі дискусії щодо оцінки окремих історичних подій і постатей. Ці суперечки інколи переростають у локальні протистояння навколо встановлення пам'ятників, зокрема у Львові С. Бандері чи в Одесі Катерині II. Не меншу розбіжність думок і ворожнечу викликає перейменування вулиць на честь історичних осіб, які є героями для однієї частини України і антигероями для іншої її частини. До того ж явно помітні симптоми політизації питання ставлення до минулого. Політичні лідери країни, включаючись у подібні дискусії, тільки підливають масло у вогонь. З метою отримання влади і електоральних симпатій вони ладні безвідповідально переписувати вітчизняну історію у вигідний на поточний момент варіант, не усвідомлюючи ризиків. На логічне питання, чи можливий діалог двох версій історії і об'єднання навколо інтерпретацій історії, дає відповідь видатний український дослідник Л.Нагорна. Вона зазначає: «У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона ризику. Історію пишуть люди із своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу переважно не з фактами, а з інтерпретаціями. Ні довільні тлумачення, ні елементи міфологізації тут не виключені. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання стало безсторонньою фіксацією реальності» [13]. Хоч і зрозуміло, що історична пам'ять є і буде чинником формування регіональних ідентичностей.

Однак існування на теренах однієї держави кількох регіонів з характерними для них ідентичностями, які різняться одна від одної, не завжди призводить до політичних наслідків. На думку М. Кітінга, це «залежить від того, чи використовується регіональна ідентичність як структура сприйняття і оцінки політичних проблем, особливо при голосуванні на виборах і референдумах» [2, с. 95], тобто чи після першого етапу регіоналізації, як то наявність регіональної ідентичності, настає другий етап – політизація ідентичності. Наступним етапом політичної регіоналізації може бути висунення вимоги регіональної автономії. Однак процес може зупинитися на першому чи другому етапі без переходу до третього.

Що стосується українських реалій, то теми регіональних відмінностей достатньо часто активізуються саме політичними суб'єктами. Використання у передвиборчій боротьбі політичними партіями та рухами міжрегіональних суперечностей сприяє зростанню відчуженості регіонів і поглибленню взаємних відмінностей в артикуляції інтересів різних територіальних спільнот і може посилити дезінтеграційні процеси усередині самого українського етносу, ставлячи під загрозу територіальну цілісність України. Значну роль в цих процесах відіграє і позиція як політичної еліти в центрі, так і регіональних еліт. Якщо для отримання влади її представники використовуватимуть гру на цінностях, політичні спекуляції і пропаганду, яка спирається на різні регіональні орієнтації, то в результаті політична диференціація регіонів посилюватиметься. Напрругу на вісі «центр – регіон» своїми окремими рішеннями збільшують і регіональні еліти. Зокрема, представницькі органи обласного рівня не раз ухвалювали рішення щодо святкування певних дат чи встановлення пам'ятників та ініціювали проведення місцевих референдумів з питань статусу мов національних меншин, повноважень відповідних територій. Більшість цих рішень негативно сприймаються центральною владою та населенням інших регіонів України, що зумовлює формування не консенсусного варіанту відносин і є ознаками дисфункції політичної системи суспільства.

Результати соціологічних опитувань свідчать, що на думку громадян України головними чинниками поглиблення міжрегіональних відмінностей і протиріч є саме чинники політичного характеру, а тему «розколу країни» штучно відтворюють і перебільшують політики. Одночасно більшість українці визнають наявність регіональних відмінностей, однак не вважають їх достатніми для того, щоб говорити про існування двох різних народів, а міжрегіональні

протириччя не бачать такими, які можуть призвести до розколу країни [14, с. 22]. Однією з ознак політичної регіоналізації може слугувати і визначення політичними партіями власних електоральних полів. Якщо взяти до уваги вищезгадану тезу про взаємозв'язок між регіональними ідентичностями і електоральними симпатіями, то доречно наголосити, що на певному етапі політичні партії України, які специфікою формування відрізняються від класичних ідеологічних партій західного взірця, для реалізації власної мети і досягнення влади стали використовувати регіональну структурування українського суспільства.

Регіональна напруга і стратегії можуть призвести до різних моделей територіальної структури. Однак більшість з українських експертів вважають, що поки що регіональні відмінності в Україні знаходяться в межах ідейно-політичного плюралізму і не становлять загрози територіальній цілісності країни. Згідно з прогнозами, таке становище може зберігатися у прихованому вигляді і підніматиметься на порядок денний у виборчий період. Хоча існує і можливість поглиблення розмежування аж до федералізації країни, якщо серед українських політиків не буде знайдений консенсус щодо можливих подальших шляхів розвитку країни чи оптимальної та прийнятної для абсолютної більшості українських громадян моделі розвитку національної ідентичності, яка б органічно поєднувала як політичні (громадянські), так і соціокультурні складові, враховувала специфіку соціальних ідентичностей регіонів. Регіональні розбіжності й різносторонні тяжіння усередині певної спільноти можна подолати, якщо відкривати локальний простір для ділової і громадянської активності, розвивати громадянські структури регіонального співтовариства і місцеве самоврядування. Держава має забезпечити адекватний розвиток всіх складових її регіонів і дати можливість громадянам бути ефективними учасниками громадського життя. Саме такий цивілізований шлях обрала для вирішення регіональних проблем Європа, а саме політику географічної децентралізації влади, легітимацію рішень влади через референдуми, розв'язання мовного питання. Нівелювати гостроту конфліктів допомагає прозорий характер політичного режиму, розвиток комунікацій, системи освіти.

Якщо поглянути на європейську регіональну політику, то один з її принципів базується на децентралізації повноважень, відповідальності і ослабленні домінування центру над регіонами (Європейська хартія місцевого самоврядування (1985), Хартія з регіоналізму (1988), Декларація щодо регіоналізму в Європі (1996)), яким надаються широкі права. Адже саме регіональні органи влади найкраще знають проблеми регіону і мають інформацію про його потреби, тому з певними функціями справляються ефективніше. До того ж децентралізація посилює структуру місцевих влад. В рамках європейської регіональної політики намагаються побудувати таку систему влади зі збалансованими механізмами і процедурами, при якій органи місцевого самоврядування беруть участь у розробці планів і стратегій не тільки на рівні регіону, але мають вплив на формування політики на національному і наднаціональному рівнях. Водночас значна увага європейської регіональної політики приділяється підвищенню конкурентоспроможності регіонів. На прикладі європейської політики можна сказати, що децентралізація виконує не стільки завдання послабити органи центральної влади, скільки створити нові форми інтеграції регіонів в єдине ціле. До того ж децентралізація може спростити процедури розробки, узгодження і здійснення програм регіонального розвитку і в свою чергу розвинути таку форму організації, яка дозволила б вирішити конфлікти між свободою і порядком, демократією та ефективністю. Такі підходи в регіональній політиці можуть стати наочним прикладом і для українських реалій.

Однак, на відміну від Європи, Україна просувається іншим шляхом, зберігаючи і зміцнюючи жорстку централізовану вертикаль виконавчої влади, а принципи децентралізації управлінських функцій, єдності повноважень та відповідальності ігноруються. Існуюче виборче законодавство та позиція правлячої центральної еліти сприяє досить специфічному формуванню персонального складу місцевих рад. Більшість депутатського корпусу складається із представників місцевих адміністративних та бізнес-еліт, які, в силу різних обставин, демонструють повну лояльність до державної виконавчої влади. Складова легітимації та консервації існуючих місцевих еліт суттєво домінує над функцією представництва всіх соціальних інтересів, а питання сучасної інноваційної моделі розвитку для більшості місцевих органів влади просто не стоїть у порядку денному. Замість вирішення наявних проблем, пов'язаних з регіональною структурізацією

українського суспільства і з реформуванням системи органів місцевого самоврядування, політична еліта займається, в основному, боротьбою за контроль над фінансовими потоками, перерозподілом сфер впливу і власності, міжклановим протистоянням.

Наостанок можна зробити висновки, що національна ідентичність жителів України знаходиться в процесі становлення, однак питання відчуження українських регіонів залишається актуальним, а тенденцій до розмежування регіональних ідентичностей за роки незалежності позбутися не вдалося. Важко не погодитися з думкою, що національні «проекти нової країни завжди повинні спиратися на мову, на історію, на культуру як базис відмінностей від інших, який формує масову ментальність» [15] і національну ідентичність. В умовах несформованої спільної ідентичності важко говорити про успіх будь-якого державно-політичного проекту. Тож у питанні подальшого вивчення проблем регіональних ідентичностей і пошуках підґрунтя формування спільної громадянської ідентичності існує значний дослідницький потенціал.

Література:

1. Роккан С., Урвин Д.В. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму / С. Роккан, Д.В. Урвин // Логос. - 2003. - №6. – С.117-132.
2. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / М. Китинг // Логос. – 2003. - №6 (40). – С. 67-116.
3. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405с.
4. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Ентоні Сміт; [Пер. з англійської П. Тарашука]. - К.: Основи, 1994. - 224 с.
5. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.331-342.
6. Центр Разумкова. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (регіональний розподіл) - [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=119.
7. Уайт Ст., МакАллистер А. Белоруссия, Украина и Россия: Восток или Запад? / Ст. Уайт, А. МакАллистер // Мир России. – М.: 2008. – №4. – С.37-59.
8. Ідентичність громадян України: стан і зміни. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – К.: 2007. - №9(93). – С.3-9.
9. Коллинз Р. «Балканизация» или «американизация»: геополитическая теория этнических изменений / Р. Коллинз // Логос. – 2005. - №1 (46). – С.19-64.
10. Хинич М., Хмелько В., Ключко М, Ордешук П. Пространственный анализ парламентских выборов - 2006 в Украине / М. Хинич, В. Хмелько, М. Ключко, П. Ордешук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008.- №2. – С.45-65.
11. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. - 24 червня - № 24 (603). - [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/47092>.
12. Кириченко І.Україна—Росія: дисбаланс відносин / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2009. - 13 квітня. - №13. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/ukrayinarosiya_disbalans_vidnosin-56605.html.
13. Снайдер Т. Історія є найслабшим місцем ЄС / Т. Снайдер // Главред, 11.09.2009. - [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://inozmi glavred.info/articles/1954.html>.
14. Снайдер Т. Хто боїться української історії / Т. Снайдер // BBC Ukrainian, 22.09.2010. - [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100922_snyder_ukr_oh.shtml.
15. Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2007. - №2. - [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1590>.

16. Спільна ідентичність громадян України: підґрунтя, виклики, шляхи формування. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – К.: 2007. - №9(93). – С.15-27.
16. Почепцов Г. України: пошук помилок проектувальників / Г. Почепцов // Українська правда, 5.05.2011. - [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/05/5/6146023/>.

*Козлова Оксана Миколаївна,
викладач кафедри політичних наук,
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 32:159.922 (477)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МЕНТАЛЬНОСТІ

Стаття розкриває теоретичні засади менталітету: явище, поняття, основні підходи до визначення українських та зарубіжних дослідників.

Ключові слова: ментальність, менталітет.

Статья раскрывает теоретические основы менталитета : явления, понятия, основные подходы к определению украинских и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: ментальность, менталитет.

The article reveals the theoretical foundations of mentality: the phenomena, concepts, and basic approaches to the determination of the Ukrainian and foreign researchers.

Key words: mentality mentalyitet.

У сучасній політології і соціології, особливо в новоутворених державах, спостерігається тенденція наукових студій методом здійснення наскрізних ментальних досліджень суспільно-політичних процесів. Поняття «менталітет», в руслі якого розвивається вказана тенденція свого часу було запроваджене в суспільні науки представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків Л.Леві-Брюлем, Л.Февром, М.Блоком та деякими іншими представниками вказаного напрямку. За висловом Ф.Броделя — одного з яскравих представників цієї школи — ментальності суть «темниці, в яких містяться довготривалі часи». З огляду на поставлене завдання дослідження самоврядних потенцій не як зовнішніх, а як досить сталих внутрішніх глибоко психологічних характеристик українського народу, що зберігають значення для сьогодення, їхній розгляд доцільно здійснити саме в руслі категорії «ментальність». До того ж у дослідженнях національного характеру кінця XIX — початку XX століття мають місце такі характерні особливості, які вписуються в поняття ментальність, що дає підстави розглянути вказані дослідження під кутом зору цієї категорії. Відтак, увага при здійсненні аналітичного огляду історико-політологічної спадщини зламу століть звертатиметься на ті процеси й на ті характеристики, що підпадають під на́зване поняття, яке в політологічному значенні покликане слугувати глибинному осягненню існуючих нинішніх і майбутніх проблем.

Слово «ментальність» пов'язане з такими його латинськими аналогами як менталіс, мене, ментіс — розумовий, розум, думка або інтелект. В англійській мові слово менталіті означає розум, інтелект, розумові особливості, ступінь інтелектуальної енергії, напрям мислення, характер або спрямування інтелекту. З погляду політології, ментальність — певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, а також пов'язаний з ним спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій; спільний для членів соціально-політичної групи чи організації своєрідний «політико-психологічний тезаурус», який дозволяє одноманітно сприймати оточуючу соціально-політичну реальність, оцінювати її і діяти в ній у відповідності з певними ustalеними в суспільстві «нормами і образами поведінки», адекватно сприймаючи і розуміючи при цьому один одного. У більш наближеному до поставленої проблеми розумінні, ментальність — спільне психологічне

підґрунтя представників певної культури, що дає змогу безладний потік різно-манітних вражень спрямувати свідомістю і душею у рідне поле діяльності. Відтак, виходячи з розуміння менталітету як об'єднувачого чинника, що утворює особливу політико-психологічну спільність людей (з погляду українських мислителів кінця XIX — початку XX століття — національний характер), можемо розглядати його як певну суму потенцій, що зумовлюють неповторність світобачення і життєдіяльності певної нації [5; 87].

У фундаментальній праці більше як тридцяти авторів країн Європи "Європейська історія менталітету», що вийшла в 1993 році під загальною редакцією професора П.Дінцельбахера, метою якої був огляд та аналіз проблем, що входять до змісту категорії ментальності, складовими ментального феномену, зокрема, названі й речі емоційного, почуттєвого змісту, такі як: уявлення людини про співвідношення радості, страждань і щастя, про засоби подолання страждань, психологічні емоції у системі індивід - суспільство, система естетичних уявлень людини та суспільства й інші. Ментальний феномен, демонструючи свою універсальність, спускається на почуттєво-емоційний рівень світобачення та світосприйняття.

Відомий англійський мислитель XX століття А.Уайтхед вважав, що розвиток певних націй визначається не тільки трійцею «Істина - Добро - Краса», але й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальним світом. До таких націй можна віднести й Україну. Як Античність репрезентують не тільки Платон і Аристотель, а й мандрівки Одисея, новоевропейську цивілізацію - люди, що здійснювали великі географічні відкриття та промислову революцію, так українську цивілізацію - козаки, персонажі високої авантюри. В українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, отже, буяння емоцій та прага дії, що є архетипічним для ментальності України [3; 169].

Дослідники Р.Бенедікт, Маргарет Мід доказали, що культурні впливи, передавані через родини, оформлювали ментальність та вдачу народів. Риси, типові для даної нації, зумовлені духом родини, який сам є зумовлений усією соціальною, етнічною структурою і культурою суспільності. Ментальність впливає прямо із способу і роду виховання, яке отримує людина із перших років життя. Ментальність виступає як своєрідна персоніфікація культури даної національної спільноти.

О.Д.Бойко розглядає менталітет у спряженні трьох концептів:

а) менталітет означає стійкі структури глибинного рівня, колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, прагнення, нахили та орієнтації людей, їхні цивілізаційні цінності та суспільну психологію;

б) ментальність вказує на глибинне джерело мислення, ідеології, віри, почуттів та емоцій людини;

в) менталітет людей формують географічне середовище, політичні інститути та соціальні структури, культура і традиції.

Розглядаючи питання менталітету різні науковці та дослідники мають своєрідні погляди стосовно цього явища. Так, феномен ментальності в сучасній вітчизняній й зарубіжній політичній та соціально-філософській літературі посідає особливе місце. Ментальність, постаючи «тлом» різноманітних процесів та явищ в життєдіяльності людини і суспільства, цікавить дослідників як феномен, який можна віднайти й показати та завдяки йому витлумачити події історичного минулого певних соціальних спільнот, суспільні реалії їх сьогодення, надати певні прогнози на перспективу.

Ментальність - це поняття для визначення структури й рівнів мислення; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів, включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих й підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність цих спільнот та індивідів до адекватного сприйняття чи дії [2; 212]. Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним й наявним джерелом,

фіксує сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних ситуацій та оточуючої її реальності в цілому.

Загалом, ментальність - це загальна для соціально-політичної або етнічної спільноти людей сукупність характеристик поведінки та мислення, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати соціальні реакції людей на певні події в конкретній країні або групі країн [3; 167].

Ментальність – національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінки певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Ментальність власне становить той неловимий феномен, що його можна назвати «духом народу» [7; 148]. Простіше кажучи, менталітет (людини, суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях.

Характерно, що менталітет – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам є трансформуючим фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і в той же час малопомітним, оскільки імпульси, які їм транслюються, етносу чи окремії людині йдуть з глибини історії і навіть майбутнього. І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони генеруються архетипом нації, який належить «тонкому світу», що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторо-часовими характеристиками [9].

В етнологічному вжитку під менталітетом розуміють основний атрибут етносу, таку його якість, що дозволяє відрізнити один етнос від іншого. У політології менталітет - один з визначальних чинників, за допомогою якого можна пояснити соціальну поведінку. Саме в цьому слід вбачати особливу значимість менталітету для людини, саме в цьому великою мірою і полягає вплив ментальних факторів на формування особистості.

В.Храмова визначає менталітет на феноменологічному рівні, акцентуючи увагу на функціональних основах явища, а саме: чи не найстійкішим компонентом українського «Я» є «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади», а також «непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до волі», «активно-рефлексивні світосприймальні настанови на насолоду життям та самоформування».

Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому.

Поняття «менталітет» відображає складну систему основних уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням. Синтез усіх цих компонентів звичайно здійснюється на рівні підсвідомих передбачень, інтуїтивних «відкриттів», але він не завжди і не повністю усвідомлюється людиною. У результаті виникає сукупність настанов, які стосуються найбільш важливих і загальних моментів життєдіяльності індивіда.

Менталітет людини (групи) має глибинно-стійкий характер. Перебуваючи в різноманітних умовах існування, людина пристосовується і змінює свої ціннісні орієнтації. Менталітет індивіда характеризує не тільки цю нескінченну варіативність людських ставлень, але дещо більш глибинне. Його (менталітет) можна визначити як таку стаціонарну духовну підвалину людини, яка в певній мірі дозволяє їй безмірно змінювати свої ціннісно-нормативні орієнтації, залишаючись при цьому одним і тим же. Менталітет відрізняється від свідомості, але через комплекс когнітивних та афективних структур включає її в свій склад. Він містить у собі елементи суспільної психології, історичну пам'ять, соціальні емоції, бажання, настрої, реакцію на зміну зовнішнього середовища, як природного, так і соціального.

Головне положення серед визначених елементів в структурі менталітету займають цінності. Але не можна погоджуватися з досить сталим і розповсюдженим в літературі уявленням, що лише цінності дають вичерпну характеристику структури менталітету. Аналізуючи структуру цінностей (як одного з елементів менталітету), звертається увага передусім на те, що у менталітеті

кожної особистості існує своя власна ієрархія цінностей. Ієрархічно організовані уявлення стосовно цінностей лежать в основі рішень, які приймає особа в нескінченних ситуаціях соціального вибору; вони беруть активну участь у формуванні внутрішньої програми її дій, як у повсякденних, так і в критичних ситуаціях життя, певним чином «вбудовують» індивіда в соціальне буття.

Таким чином, менталітет виступає специфічним полем вибору суб'єктом своєї лінії поведінки, життєдіяльності, виявленої в певних ціннісно-нормативних параметрах. Ментальний регулятор - розум - найважливіший засіб, що обумовлює прийняття цінностей і норм індивідом. Соціокультурний розвиток постійно удосконалює цю здатність людської свідомості і призводить до появи різного роду психологічних, соціально-психологічних, повсякденних, ідеологічних, нарешті - наукових уявлень, на базі яких формуються ціннісно-нормативні ідеали.

Як форма виявлення групової свідомості менталітет відіграє важливу роль в забезпеченні єдності та цілісності відповідної соціальної групи у зв'язку із закріпленими в ній цінностями, нормами поведінки. Менталітет українців формувалася протягом усього часу існування їхньої нації. Беручи до уваги історичні, расові, географічні, культурно-морфологічні особливості їх менталітету, можливо знайти «генетичне пояснення» специфіки світосприйняття та поведінки народу, який мешкає в сучасній Україні.

Серед сукупності різноманітних умов, факторів, обставин, які впливають на формування і функціонування менталітету, відзначаються такі детермінанти:

- а) сукупність геополітичних факторів;
- б) вплив сукупності суспільно-політичних подій;
- в) дія субстанційних основ та субкультурних підвалів;
- г) регіональні впливи.

Найбільший вплив на формування менталітету конкретної спільноти відіграє фактор регіоналізації. Це об'єктивний суспільно-історичний та соціально-економічний фактор специфічної якісної ментальної визначеності, в якій проявляються особливості соціальної діяльності, економічної та політичної творчості, духовно-культурних, ритуальних, традиційних видів активності. Регіон мешкання - це важливий фактор, який заздалегідь визначає стиль мислення, емоції, повсякденні вербальні та реальні реакції індивідів і який здатний значно стримувати чи нейтралізувати вплив інших факторів [3; 167].

Ментальність нації є стрижневим елементом національної свідомості й самосвідомості. Як алгоритмічний компонент розуму, він виявляється в умінні вибирати дані, внаслідок чого народжується знання, розуміння, сприйняття. Отже, він є здатністю нації робити вибір - між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, видів соціально-економічної діяльності, вибір способу життя тощо. І окрема особистість, і народ у цілому у своєму житті керується інтелектом, бажаннями, потребами, інтересами, почуттями, вигодами - завдяки чому соціальна дійсність постає наслідком доцільної суспільної діяльності з подолання соціальної змістовної невизначеності й хаосу. Архетипи поведінки й мислення проявляються в фантазіях і сновидіннях, в політичних устремліннях і економічних прагненнях релігійних надіях і наукових досягненнях, у бажаннях і мріях. Як певне колективне підсвідоме (за К.Юнгом), вони транслюються від покоління до покоління й відіграють важливу роль у життєдіяльності суспільства та людини. У свідомості вони виявляються у вигляді величезної кількості колективних образів і символів, символічних матриць і концептів, безпосередньо пов'язаних зі свідомими рівнями, які є закодованими, формалізованими зразками й програмами поведінки людини, конструктами психіки індивідів ментальної природи.

Спроби збагнути, чому окремі народи по-різному сприймають схожі події та ситуації, утворюють різні держави, знаходимо вже у античних мислителів. Ще Арістотель із внутрішньої несхожості окремих суспільностей виводив характерні особливості і відмінності окремих державних утворень, вважав за неможливе об'єднання їх у єдиній державі, утворення ними цілісного механізму навіть, за його висловом, у разі, коли б хтось з'єднав воедино Мегари й Корінф так, щоб доторкнулися їхні стіни. На цій проблемі зосереджував свою увагу і Цицерон, за визначенням якого держава лиш тоді може досягти суспільної злагоди могутності, коли її «образ»

відповідає особливостям характеру самого народу. Подібні намагання осягнення у політичному контексті особливостей характеру окремих народів простежуються упродовж всього розвитку людської цивілізації. Але довгий час далі розрізнені поглядів та зауважень справа не йшла. І лише починаючи з XIX століття здійснюються глибокі наукові дослідження національного характеру. Перші серйозні спроби побудувати цілісну теорію були здійснені в межах німецької школи психології народів у середині XIX століття (В.Вундт, М.Лацарус, Х.Штейнталь та ін.). Основні ідеї цієї школи полягали в тому, що рушійною силою історії є народ («дух цілого») з його характером, що проявляється у тільки йому властивих особливостях народного життя, у його мистецтві, релігії, мові, звичаях [6; 11].

Сучасною наукою національний характер трактується як сукупність найбільш стійких, основних для певної національної спільноти особливостей світосприйняття і форм реакцій на нього, поєднання емоційно-чуттєвих проявів, що виражаються в емоціях, почуттях і настроях, а також у швидкості й інтенсивності реакції на перебіг подій. Однак на сьогодні практично не існує певного цілісного на пряму вивчення національного характеру, оскільки його дослідження найчастіше відображають різні ідейно-політичні орієнтації вчених, перетворюються в аргументи соціально-політичних дискусій почасти використовуються шовіністичними расистськими напрямками в політиці. В цьому розумінні політологічні дослідження національного характеру досить обмежені і можуть розглядатися як вузькоспецифічні, оскільки поняття національного характеру стало «своєрідною пасткою для політології».

В українських соціогуманітарних дослідженнях суто етнічну характеристику менталітету вперше вирізняв у 1997 році М.В.Захарченко як одну з «рефлексивних систем» продукування і внесення певних ідей та орієнтацій у суспільну свідомість. Етнолог-аксіологічний акцент в акцептації менталітету чіткіше за попереднє був вирізняє ний у 2005 році. Зокрема, М.Ф.Головатий зазначав, що сам собою етнічний менталітет – «це духовно-культурний самовияв етнічної спільноти», її «специфічний дух», який «робить її помітною і відмінною серед розмаїття інших етносів... фактичною неповторною цінністю». Слідом за цим О.В.Антонюк акцентував вже на суто аксіологічних аспектах етнічного менталітету. Для нього він є «відносно цілісною сукупністю образів, уявлень, оцінок і ціннісно-сміслових утворень», зумовлених особливостями життєдіяльності народу-етносу «у певному географічному і культурно-історичному середовищі».

Вказівкою на соціально-географічне та етнополітичне середовище зародження і конституювання етнічного менталітету відкрито пізнавально-дослідницький шлях виокремлення його основних дефініціальних рис. Найбільш цілісним носієм певного типу менталітету взагалі є народ-етнос, значно меншою мірою – народ-населення, яке, як правило, етнозмішане). Звідси впливає думка, яка сформульована А.Дж.Тойнбі у вигляді «закону мімізису» - одного з «емпіричних законів соціоцивілізаційного висходження людства»: всередині будь-якого народу-етносу є два найбільш ортодоксальних носіїв його менталітету, - «творча меншість», яка втілює його «життєвий порив», вдало відповідає на різні історичні виклики, формулює ієрархію його соціальних цінностей і орієнтирів, зрештою, концепцію «сенсу життя», та «інертна більшість», яка бездіяльністю, несамоорганіованістю та «покірною ходою за вождяма і тиранами» й зумовлює катастрофічні втрати і кінцеве падіння народу.

При розгляді проблеми ментальності слід розглядати такий аспект: яким же чином етнічний менталітет вироблюється, акумулюється та передається прийдешньому? А відповідь така: менталітет будь-якого соціоетноісторичного суб'єкта (окремої людини, етногрупи, народу) складається з трьох компонентів:

- а) соціального досвіду того суб'єкта;
- б) його історичної пам'яті;
- в) своєрідних ідейно-етичних кореляцій досвіду та пам'яті, які викристалізуються у вигляді традицій, звичаїв та спостережних уроків – «вказівок на майбутнє».

Всі ці компоненти складають менталітет народу-етносу, або етнополітичним менталітетом.

Відповідно до «закону партиципації» Л.Леві-Брюля («Примітивна ментальність», 1922р.) менталітет взагалі не слід розглядати як щось «одно цілісне», бо він є певним набором різносенсових частин. Зазначені досвід, пам'ять, традиції, звичаї, установки, уроки тощо можуть

виявляться артикуляціями якихось типових рис, схожих характеристик, корелятивних ознак, рухливих факторів, мінливих компонент в соціально-політичному житті якогось народу-етносу

Своєрідними каналами передачі ментального багатства народу своїм же наступникам є форми державного устрою і політичні режими, політичні та партійні системи, політичні традиції і звичаї, звичаєве та політичне право, соціально-політичний досвід самоорганізації і політична культура, художня і наукова література, фольклор [4; 183].

В світовій науковій історико-культурологічно-філософській методології розроблені певні принципи, які значною мірою сприяють дослідженню специфіки національної самосвідомості українців протягом усього довготривалого періоду розвитку цього народу. Принципи сконцентровані в теорії менталітету, яка була розроблена авторами французького журналу «Аннали: Економіка - суспільство - цивілізація». Заснований ще в 1929 році М. Блоком та Л.Февром, він набув значного впливу на світову наукову думку лише в 80-х роках. У численних матеріалах, які публікувалися на сторінках журналу, констатувалася криза методологічних принципів, розроблених марксизмом та позитивізмом, що зводилися до певних узагальнених підходів до аналізу історії, як певної об'єктивованої фактажності, без урахування тих ціннісних орієнтацій, які визначають кардинальні поняття, введені німецькими істориками ще наприкінці минулого століття, як «світоспоглядання», «дух часу». «Історія ціннісних орієнтацій, — зазначає Жак Ле Гофф, — це шлях, позначений як стрибками вперед, так і відступами, розгалуженнями та розривами. І все ж вона завбачає, що незважаючи на величезний тиск історичних структур і тиранію подій, людина як особистість та як член суспільства здатна впливати на загальний поступ історії і визначати її долю. І в цьому величезну роль відіграють її ціннісні орієнтації, які вона визначає в процесі самоусвідомлення».

Таким чином, ментальність можна охарактеризувати як систему певних образів, уявлень, ідей, які перебувають у стані постійного руху і все ж зумовлюють вчинки та поведінку людей. Провідним при цьому є визначення механізмів переходу від колективних стереотипів до конкретики особистості, що дає можливість відтворити неповторність людського буття. Інакше кажучи, методологія ментального коричного підходу зорієнтована на так звану «народну культуру» (духовне життя народу загалом, незалежно від станових та класових ознак), розуміючи під цією культурою або ж суспільною свідомістю певний інваріант свідомості даної епохи.

Якщо всі ці питання потрапляють до уваги західноєвропейських етнологів, антропологів, культурологів, філософів з 60-х років XX століття, то сама методологія ментального підходу виробляється в українській науковій думці з 30-40-х років XIX століття.

Перші дослідники «української душі» — М.Максимович, М.Костомаров звертаються до творчості так званої «німотної більшості» (на терені України це було селянство). Не вдаючись в подробиці, все ж слід згадати, що досить рано, з XVI століття, відбувається «всмоктування» української еліти чужоземними державами, в першу чергу Польщею та Росією, і носієм національної самосвідомості залишаються народні кола, а конкретним виразником духовної національної культури виступає творчість народу (в Україні, насамперед, це були думи).

Досліджуючи пам'ятки народної культури — думи, пісні, легенди — українські вчені — етнографи та історики, змогли виділити певну систему ціннісних орієнтацій, які характеризують національну самосвідомість. Певні досягнення в цьому були у М.Максимовича, який на основі аналізу українських народних пісень започаткував методику вивчення національної душі і, що особливо важливо, виділив сам пласт того матеріалу, в якому, так би мовити, «закодована» ця душа. М.Костомаров продовжив справу, що і дало йому можливість вперше сформулювати особливості українського менталітету у виданій в 1861 році відомій праці «Две русские народности»: «Духовний склад, ступінь почуття, його прийоми чи склад розуму, напрямок волі, погляд на життя духовне та суспільне, все, що створює вдачу та характер народу, — ці заповітні, внутрішні причини, його особливості, що створюють дихання життя та цілісність його тіла. Все, що входить до кола цього духовного народного складу, не висловлюється поодиноці, окремо одне від одного, але разом, неподільно, взаємно підтримуючи одне одного, взаємно доповнюючи себе, і тому все разом становить єдиний стрункий образ народності».

Русійною силою ментальних особливостей народів М.Костомаров, таким чином, вважає певні моральні установки. Зрештою, саме вони, ці установки, достатньо чи недостатньо чітко сформульовані, становлять внутрішній зміст, сутність національних менталітетів загалом. Саме тому теорії ментальності спираються на народну культуру, в якій найповніше відтворенні норми моральних національних орієнтацій. Це яскраво виявилось в світовій культурі, в тих прагненнях представників різних народів, які взялися за розробку національної проблеми.

На українському інтелектуальному ґрунті прищеплюється і добре проростає романтична ідеалізація минулого та народної фольклорної культури, переборення раціоналізму та певна абсолютизація романтичного світобачення. Це характеризує творчість найвидатніших українських письменників XIX століття (Т.Шевченка, П.Куліша та ін.), українських етнографів, істориків, філософів та мовознавців (М.Максимовича, М.Костомарова, П.Юркевича, О.Потебні), які, звертаючись до народної культури, вперше намагаються виділити риси та особливості менталітету українського народу. На цьому етапі відбувається певне збирання та опис цих особливостей на рівні протиставлення в першу чергу російському менталітету.

Як зазначалося вище, М.Костомаров переходить і до деяких наукових світоглядних узагальнень. Від фольклорно-етнографічного бачення українського менталітету ряд вчених (В.Антонович, М.Драгоманов, Ф.Вовк, М.Грушевський та ін.) йдуть шляхом, накресленим М.Костомаровим. Відбувається певне наукове осмислення менталітету на рівні історіософських концепцій.

Все це нерозривно пов'язано з контекстом європейської культури. В період становлення національної самосвідомості у деяких європейських народів центральними ідеями були: виділення, протиставлення національних особливостей свого народу іншим, найчастіше тим, від яких цей народ був у колоніальній залежності. Саме тому у всіх дослідників проблематики українського національного питання чітко проглядається прагнення протиставити, виділити відмінності між українцями та росіянами на рівні національної ментальності, тобто певних духовних орієнтацій [1; 156].

У філософії проблема ментальності, правда в дещо іншому формулюванні, постала значно раніше. Одним із перших, хто намагався розв'язати її з ідеалістичних позицій філософії життя був О.Шпенглер. Викладаючи власне філософсько-історичне кредо він виступав проти лінійного уявлення історичного процесу, в центрі якого є Західна Європа. Висміюючи ідею поступового прогресу, Шпенглер на місці «монотонної картини» однолінійної світової історії бачив феномен множини культур — «організмів». Кожний культурний організм як замкнена система має наскрізну єдність, що виражається не в ідеях, а в об'єктивній структурі, у пластичному «жесті», в «інстинктивному такті» і «поваді». Зовсім непроникний для впливу подібних до нього організмів, він живе своїм особливим життям (тривалість якого залежить від внутрішнього вітального циклу культури), створюючи свої цінності — науку, мистецтво, соціально-економічні відносини тощо [8; 547].

Література:

1. Бичко А.К. Моральний зміст менталітету українців / А.К. Бичко // Національна культура в сучасній Україні. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – С.156.
2. Бистрицький Є. Культура як світ національного буття / Є. Бистрицький // Філософська та соціологічна думка. – 1995. - № 1,2. - С.243-245.
3. Бондаренко О.В. Українська емоційність як феномен національної ментальності та культури / О.В. Бондаренко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: «ІНТАС», 2008. – Вип. 31. – С. 167.
4. Варзар І.М. Політолого-етнологічна аксіологія історичного менталітету багато народної країни / І.М. Варзар [Редкол.: М.Ф.Головатий.] // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ, 28 лютого 2006 року – К.: МАУП, 2007. – С.183.

5. Костюк Л.Б. Етнічна ментальність українців як основа соціокультурної інтеграції / Л.Б. Костюк // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Вип. 66 / Гол. ред. В.П.Бех. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – 237 с.
6. Корнієнко О.М. Національні цінності особистості: сутність та особливості.: автореф. дис.канд. філос. наук.: 09.00.03 / О.М. Корнієнко. - К., 1998. - 18с.
7. Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. / Г.С. Лозко. – К.: «Артек», 2001. – 304 с.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; [Редкол.: Ю.І.Римаренко]. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
9. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна. Український менталітет. // Мислене дерево. Ми робимо Україну –українською! - [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>.

*Гаврилюк Дмитро Юрійович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова*

УДК 32:008(4УКР)

ВИДИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО АБСЕНТЕЇЗМУ: ПОЛІТОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

Статтю присвячено дослідженню практичних видів електорального абсентеїзму як своєрідного політичного вираження політичної культури громадян під час провадження виборчих процесів до представницьких органів держави .

***Ключові слова:** абсентеїзм, політична апатія, виборче життя, політичний бойкот, політизація суспільства , електоральна активність, явка виборців.*

Статья посвящена исследованию практических видов электорального абсентеизма как своеобразного политического выражения политической культуры граждан во время проведения избирательных процессов в представительные органы .

***Ключевые слова:** абсентеизм, политическая апатия, избирательное жизнь, политический бойкот, политизация общества, электоральная активность, явка избирателей.*

The article investigates the practical type of electoral absenteeism as a kind of political expression of the political culture of citizens during the proceedings before the election process to the representative of the state.

***Keywords:** absenteeism, apathy, electoral life, a political boycott, the politicization of society, electoral activity, voter turnout.*

***Актуальність дослідження.** Не від лукавого можна припустити, що якби самого інституту виборів і виборчого процесу як такого не було в політичному демократичному вимірі , його варто було б вигадати. Лейтмотивом є безпосереднє прагнення доведення ефективності демократичного політичного режиму який апіорі має забезпечувати добробут кожного і всіх з числа громадян держави, особливо якщо це стосується громадянського впливу на конструювання виборних органів представницької демократії (парламент, президент).*

Зокрема лише на одному умовно кажучи європейському континенті та США в 2012 році будуть відбуватися доленосні для нової розкладки на політичній шахівниці національні внутрішні вибори, загалом це такі електоральні кампанії, що пов'язані із виборами президента РФ (березень 2012), президента Франції (квітень 2012), президента США (листопад 2012) , а також не варто забувати і про вибори до законодавчих органів на пострадянських теренах - в РФ (січень 2012) , а от в Україні вони відбудуться вже наприкінці жовтня 2012. Як одразу видно, данні електоральні процеси є політично очікуваними, але їх якість та результат за різними експертними опитуваннями вже оповиті очікуваннями політичних ризиків. Це підтверджуються зокрема для

європейських і вітчизняних політичних реалій тим, що під час остатніх виборів до Європарламенту понад 57 % виборців ЄС проігнорували можливість здійснити своє активне виборче право, а от в Україні за даними ЦВК саме на виборах до ВРУ в 2007 і президента України в 2010 році загальна виборча явка становила найменше за всю електоральну історію незалежності української республіки - починаючи з 1994 року відповідно по 62,5% в 2007р. та 66,76% в 2010. Отже ризик прогресування генерування на європейському політичному виборчому тлі та в Україні фактору електорального абсентеїзму з політологічної точки зору зберігається.

Мета статті. Показати розмаїття в політологічному дискурсі видів та оцінки масштабів поширення електорального абсентеїзму як своєрідного політичного вираження політичної культури громадян під час провадження виборчих процесів до представницьких органів держави взагалі та в Україні зокрема.

Ступінь розробки теми. Проблема електорального абсентеїзму для України є досить новою. У зв'язку з цим і тим що фундаментальні і систематичні проводять робіт над нею немає - найбільш широку теоретичну базу для вивчення даного феномена представляють роботи західних дослідників. Серед них можна виділити праці таких вчених, як Ч. Мерріам, Г. Госнел, Г. Лассуел, С. Верба, Н. Най, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, А. Кемпбелл, П. Конверс, В. Міллер, Д. Стоке, Е. Дауна, М. Фіоріна, К. Риф, Г. Шміт, М. Марш та ін [1]. У роботах цих дослідників були узагальнені методи і способи вивчення абсентеїзму, розроблена методологія і методика проведення прикладних досліджень, висловлені прогнози про характер проявів даного феномена в різних соціально-політичних умовах.

На сучасному етапі розвитку політичної науки в західних країнах значна увага дослідників приділяється вивченню факторів, що впливають на рівень електоральної активності громадян.

У сучасній Росії, такі автори, як А. Галкін [2], Д. Гавра, К. Сілантьєв [3], В. Арсентьєв, С. Баранов, Г. Бутирін [4], пропонують ряд класифікацій, що дозволяють виділити основні типи абсентеїзму, в основі виникнення яких лежать різні мотиви неучасті в голосуванні. Дані класифікації дозволяють більш глибоко вивчити феномен абсентеїзму та розробити методи підвищення рівня електоральної активності виборців щодо кожного з даних типів.

Поряд з цим, особливо варто відзначити роботи вітчизняного політолога В. Небоженка, а також соціологів І. Бекешкіної та Є. Головахи. В Україні станом на сьогоднішній день тема дослідження знаходиться в рамках наукових інтересів і таких вітчизняних дослідників суспільно - політичних та соціальних феноменів: С. Рябова, О. Лазоренка. Варто зазначити, що фахові розробки причин походження абсентеїзму вносяться зі сторони дослідників теми політичної участі громадян - насамперед це В. Бортніков, Н. Ротар, О. Чемшит. Досить цікавими видаються висновки з питання дослідження електоральної поведінки К. Черкашина.

Основна частина. На сьогоднішній день для загалу політичними експертами із різних дослідницьких світових установ вже виявлено, що політичний абсентеїзм є феноменом політичної науки загалом, але є і ймовірною характеристикою політичної культури громадян, особливо коли він дістає можливості свого прояву під час проведення виборчих процесів. Нагадаймо, що сам абсентеїзм може означатися як ухилення виборців від участі у виборах до представницьких органів різного рівня. І хоч ріст абсентеїзму може розглядатися як ознака політичної кризи, що на загал підтверджує європейська виборча політична практика, а також реакція населення на альтернативи, що пропонуються політиками (як провладними елітами, так і опозиційними групами) [5 с. 5].

Науковці по-різному трактують причини, що лежать в основі абсентеїзму. Тому важливо з'ясувати, чому громадяни, які довгий період боролися за отримання права голосу, здобувши його, ухиляються від участі у виборах: іншими словами, в'яснити, які об'єктивні чинники впливають на рівень абсентеїзму.

Встановити генезис абсентеїзму дуже важко, це явище досить неоднозначне, умовно і не має формальних обмежень, а також обмежувачів. Особливість сучасного абсентеїзму полягає в неоднозначності його походження [6].

Одними із апелятивних тез до ви кристалізації видів (типів) електорального абсентеїзму є вже із означених вище об'єктивних причин спонуки до громадянського небажання здійснення

свого активного виборчого права, до них політична наука відносить , як і а) низький рівень суспільного, групового та індивідуального розвитку; б) заорганізованість, складність політичних та виборчих систем; в) політична апатія громадян; г) політичний бойкот різноманітних груп громадянського сектору[7].

Оригінальним підходом до характеристики видів феномену політичного абсентеїзму виявляється і чинники які обумовлюють електоральну активність, зокрема такими ми можемо сміливо вважати і - 1)рівень політичної культури, політичних традицій; 2)рівень політизації суспільства; 3)можливість політичного режиму стримувати явку виборців; 4)неоднорідність самих конкретно виборів, їх рівень та значимість.

В рамках даної статті як вже мало стати зрозумілим ми розглянемо основні класифікації і типології абсентеїзму, представлені в роботах дослідників з РФ і зарубіжних країн, а також запропонуємо оцінити спробу авторської класифікації.

Аналіз класифікацій доцільно, починаючи проводити з типології відомого французького політолога Ж.Блондель запропонував класифікацію, що включає два типи абсентеїзму. На матеріалі соціологічних опитувань про мотиви їх неучасті у виборах до європейського, парламент він виділив дві основні групи абсентеїстів - випадкових (circumstantial) і свідомих (voluntary). «Можна провести відмінність, - писав Ж. Блондель, - між тими, хто не міг голосувати, незалежно від їхнього інтересу або ставлення до європейської інтеграції чи почуття громадянського обов'язку (circumstantial), і тими, хто не хотів голосувати, наприклад, через їх відношення до політики, Європі, до партій і політиків чи ще з якої-небудь причини (voluntary) [8].

Знана політична дослідниця із РФ А.Артемова також виділяє два типи абсентеїзму: усвідомлений і несвідомий. На її думку, усвідомлена відмова від участі у виборах припускає наявність усвідомлених причин неучасті в голосуванні: незадоволеність політичною системою, принципами суспільного устрою, процедурою виборів, політичними інститутами в цілому або окремими тенденціями в їх діяльності та ін У свою чергу, несвідома відмова від участі у виборах має на увазі, що люди відмовляються від участі в голосуванні не тому, що вони протестують проти чого-небудь, а в силу своєї аполітичності і відсутності інтересу до політики [9].

Дані класифікації побудовані на різних підставах. Ж.Блондель розрізняє абсентеїстів по наявності або відсутності можливості брати участь у виборах, а дослідник А.Артемова розрізняє абсентеїстів на підставі їхніх мотивів, а саме ступеня політизації.

Російський політолог АГалкін виділяє три основні групи абсентеїстів. **Першу групу** складають особи, які не беруть участь у виборах з об'єктивних причин (фізична неміч, раптова хвороба та інші кон'юнктурні обставини, що роблять неможливим відвідування виборчої дільниці). На думку автора, дана група складає зазвичай до 15% всіх мають право голосу, а представники цього типу абсентеїзму простежуються практично у всіх країнах світу за винятком тих, в яких голосування є обов'язковим, а за не появу на виборчій дільниці стягується штраф **Другу групу** утворюють ті, хто, не маючи особливих підстав для, невдоволення ситуацією, що склалася і не прагнучи до особливих змін, вважає для себе зайвим участь у виборчому процесі. Цю групу складають громадяни цілком задоволені існуючим станом, і саме подібних людей мають на увазі ті, хто захищає абсентеїзм як фактор стабільності демократії. Дана група виборців найбільш вагомо представлена в державах з порівняно стабільними громадськими засадами. **Третю групу** входять індивіди, які негативно ставляться до утвердженим порядків, не вірять у можливість внести корективи, в проведену політику за допомогою виборчих бюлетенів, або розглядають утримання від участі у виборах як форму негативного політичної дії [10].

Більш дрібна класифікація, що включає п'ять типів, представлена в роботі вітчизняних дослідників В.Арсентьєва, С.Баранова і Г.Бутиріна[4]. Розглянемо кожен з даних типів більш докладно:

1. Абсентеїзм байдужості і аполітичності. Даний вид неучасті у виборах характерний для молоді. В якості основних причин виникнення даного типу автори відзначають наступні: політична інертність виборців (переконаність виборця в тому, що його голос нічого незмінить), низький рівень політичної культури; недостатня інформованість; утилітаризм.

2. Абсентеїзм негативного ставлення до передбачуваних підсумками виборів. Формуванню даного типу абсентеїзму сприяє поширення інформації, що ілюструє, що вибори, проводяться протизаконними способами, а їх результат заздалегідь відомий.

3. Абсентеїзм протесту. Представниками даного типу, як правило, є громадяни, ображені на владу, а також найбільшні верстви населення. Основною причиною неучасті представників даного типу в голосуванні є переконаність громадян у тому, що вибори потрібні тільки владі. Своєю поведінкою вони намагаються продемонструвати своє негативне до них ставлення.

4. Абсентеїзм, викликаний зовнішніми факторами масового дії. В даному випадку причинами неучасті в голосуванні виступають: від'їзд, за місто, сезонні роботи, погана погода, відсутність інформації про, виборах, місце і час голосування і т.п.

5. Випадковий абсентеїзм. Даний тип неучасті у виборах викликаний особистими випадковими причинами громадян.

Іспанська дослідниця М. Вірос запропонувала класифікацію з п'яти типів абсентеїзму, що розрізняються за наступними критеріями: ступеня політизації, наявності політичних знань, інтересу до політики і до її розуміння й оцінки, а також за формою політичної участі. Дана класифікація була побудована на основі серії глибоких інтерв'ю з іспанськими абсентеїстами в 1989-1990 рр. Розглянемо цю класифікацію більш докладно.

1) «Переконані абсентеїсти». Громадяни, які, абсолютно не політизовані, не володіють необхідною для участі у виборах інформацією, здібностями для вибору кандидата / партії і його реалізації, до того ж вони не цікавляться політикою [11].

2) «Абсентеїсти-спостерігачі». Дана категорія громадян лише спостерігає за політичним життям, дізнається новини, проте внаслідок відсутності необхідної освіти або інтересу до осмислення політичної інформації подібним людям важко попередньо виносити будь-які судження про свою участь у виборах, тим не менш, в разі електоральної гіпер мобілізації вони можуть брати участь у виборах, наслідуючи поведінки оточуючих.

3) «Авторитарні абсентеїсти». Представники цієї групи абсентеїстів не беруть участь у виборах, оскільки не дотримуються якої-небудь певної ідеології. Вони володіють достатніми знаннями, проте абсолютно не цікавляться політикою і не здатні обрати того чи іншого кандидата або партію, оскільки дуже часто у них немає чіткої ієрархії політичних уподобань. На несвідомому рівні вони заперечують політичний плюралізм і вважають, що партії народжують конфлікти і роз'єднаність.

4) «Абсентеїстів - пасивні критики». Громадяни, що відносяться до даного типу, цікавляться політикою, але при цьому негативно ставляться до представницьких органів влади.

5) «Абсентеїсти - активні критики». Представники цієї групи мають високий рівень знань і внаслідок цього займають активну критичну позицію по відношенню до існуючого режиму. Високий рівень політизації та їх здатність до розуміння деяких специфічних проблем, які, як вони вірять, можуть загрожувати самому існуванню демократії, іноді змушують їх голосувати за менше зло [11].

У преамбулі до висновку автор пропонує до експертної уваги умовну типологію електорального абсентеїзму за критерієм причинності даного політичного феномену пропонуються такі види:

1) *політична апатія політичних еліт від бажання проведення конкурентних, виборів, що мають в результат і запропонувати громадянами не залежно від ідеологічних, політичних та культурних вподобань нової якості та ефективності політику та систему суспільного і державного управління і звичайно відповідні злагоджені системні реформи всіх основних сфер життєдіяльності людини і громадянина;*

2) *(де) сакралізація політичної влади громадянами (і у виборчому їх статусі також), які або тим самим визнають чи на противі, слабкість і функціональну не конкурентоздатність опозиційних політичних партій та рухів;*

3) *суспільні перестороги, розуміння та відчуття громадянами на передодні і у між виборчі політичні сезони - соціальної несправедливості, економіко - фінансової не свободи, особистої*

небезпеки своїм громадянським правам та свободам людини і громадянина, що мають гарантуватися державою згідно конституційного закону.

Абсентеїзм є природно - історичним явищем, невід'ємним атрибутом політичної системи, побудованої на принципах демократії і свободи. Він є феноменом політичного життя будь-якого демократичного суспільства і правової держави, що вступив на спадну гілку свого розвитку. Широке поширення абсентеїзму, як в країнах класичної демократії, так і тих, які недавно вступили на шлях демократичного розвитку, пов'язане з наростанням процесів дисфункціональності в їхніх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, виникненням «підданського» типу політичної культури у широких мас під впливом ЗМІ, політичних маніпуляцій [12].

Масштаб абсентеїзму і форми його прояву безпосередньо пов'язані з історичними умовами становлення інститутів демократії, з відмінностями у менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв у даному соціумі.

Значний вплив на рівень поширення абсентеїзму справляє також тип виборів: чим вищий рівень виборів, тим більшою є участь громадян у голосуванні. Це пояснюється тим, що із збільшенням рівня виборів зростає і цінність посади, а відповідно і рівень сподівань, які покладають виборці на об'єкт обрання [12, с. 78].

Не менш важливий вплив на рівень абсентеїзму здійснюють перелік суб'єктів виборчого процесу та їхній імідж, в тому числі і мовно-комікаційний (Україна нажалі в цьому сенсі є не лідером, доказом є низькі за всю політичну історію починаючи із 1991 року суспільні показники до основних державних інститутів та гравців влади, опозиції та нерівноправне геополітичне та гео економічне відношення світових політичних еліт до вітчизняних "політичних можновладців"). Враховуючи те, що часто причиною абсентеїзму є недовіра виборців до діючої влади, рівень абсентеїзму може різко знижуватися у разі участі у виборах нової політичної сили, в особі якої виборці бачать реальну альтернативу діючій владі.

І нарешті, рівень абсентеїзму прямо пропорційно залежить від рівня конкуренції на виборах. Якщо немає конкуренції, результат є прогнозованим, то цінність голосу виборця втрачає своє значення. У той самий час великий рівень конкуренції дає виборцям зрозуміти, що від його голосу може залежати результат виборів [13].

Завершуючи, на нашу думку ми вважаємо, що при поляризованості політологічних висновків щодо феномену електорального абсентеїзму, його характеристика як про політичну форму індиферентності оманливе. Масове розчарування в можливості щось змінити провокує констатувати виснаження діяльнісного потенціалу. Швидше за все, ми маємо справу зі своєрідною сублимацією політичної активності, з її переходом в латентну форму. Абсентеїзм виборців відображає не неприйняття політики як такої і в Україні зокрема, а відкидання затверділих способів політичної дії, комунікації, мобілізації політичної участі громадян в управлінні і безпосереднього здійсненні прямого народовладдя, нажалі яке на вітчизняних диких політичних преріях через реформаторську обмеженість політичного класу в Україні, який так і не навчився за 21 рік повноцінного політичного функціонування української державності вийти безпосередньо до громадянина і запропонувати авторитетну програмну дихотомію. Подібна оцінка дозволяє припустити, що при черговому загостренні політичної ситуації або скільки серйозному повороті до інших способів реалізації політики потенційна енергія мас може трансформуватися в політичну дію.

Література:

1. Выборы: процесс, право, технологии: Словарь-справочник. - [Электронный ресурс] / [Под ред. Г.Н. Бутырина]. - М., 2001. - Режим доступа : // <http://lib.socio.msu.ru>.
2. Політологічний словник. / [За ред. проф. В.І.Астахової та проф. М.Ганова].-Х.: ПРАПОР,1997.- С.5.
3. Дударева Евгения. Абсентеизм как развивающаяся политическая сила. - [Электронный ресурс] / Е. Дударева. - М., 2001. - Режим доступа : <http://aboutpolit.ru/?q=node/1905&page=3>

4. Сутність явища абсентеїзм. - [Електорний ресурс]: Режим доступу: http://www.djerele.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4155&Itemid=71
5. Blondel J., Sinnott R. Svensso P. People and Parliament in the European Union: Participation, Democracy, and Legitimacy/ J. Blondel, R. Sinnott, P. Svensso. - Oxford: Clarendon Press, 1998. P. 41.
6. Артемова А.Г. Мотивы участия и неучастия в голосовании / А.Г. Артемова // Электоральная политология: теория и опыт России / [Под ред. Л.В. Сморгунова.] - СПб., 1998. С. 149—156.
7. Галкин А.А. О сенсации, которая не состоялась // Полис. 2004. № 1. С. 6—9.
8. Viros M.R. A Qualitative Approach to Electoral Abstention [Електронний ресурс] / Viros M.R. - Режим доступа <http://www.recercat.net/bitstream/2072/1369/1/ICPS98.pdf>.
9. Джандубаева Зурида Заудиновна. Абсентеизм как феномен современной российской

практики / З.З. Джандубаева: дис. ... кан. социолог. наук : 22.00.04– Москва, 2005– 134 с.

10. Кулеба О. Абсентеїзм як форма низької політичної участі / О. Кулеба, М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : [збірник наукових праць] / НАН України, Інституту народознавства, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Національний університет "Львівська політехніка" ; [редколегія: Я. Ісаєвич (голова) та інші]. - Львів : Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2011. - Випуск 23. - С.98-102.

Циркін Ігор Маркович,
здобувач НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32 : 321 .01 + 342.5

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Аналізується роль і основні напрями реалізації громадянської освіти в системі чинників формування політичної культури трансформаційного суспільства.

Ключові поняття: особистість, політика, культура, політична культура, громадянська освіта, виховання.

Анализируется роль и основные направления реализации гражданского образования в системе факторов формирования политической культуры трансформационного общества.

Ключевые понятия: личность, политика, культура, политическая культура, гражданское образование, воспитание.

The role and main areas of civic education in the factors shaping the political culture of the transformation of society.

Key concepts: identity, politics, culture, political culture, civic education, education.

На формування політичної культури особистості впливає низка детермінант внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру. До базових з них варто віднести:

- трансформації політичної системи як системи суспільного управління й прийняття рішень та траєкторію розвитку політичного режиму (від авторитарного до гібридного або демократичного, від напіввільного до вільного (або, навіть у зворотньому напрямку);

- роль політичних еліт та лідера держави – як уособлення та транслятора національних цінностей, взірця для особистості або антипода її політико-культурної моделі, що була сформована на іншому етапі суспільної трансформації. При цьому, аналізуючи вплив лідерів на

формування політичної культури особистості варто враховувати проблеми легітимації, механізми зміни та моделі взаємодії лідерів із політичною системою;

- геополітичний контекст трансформації країни та вплив стратегічних партнерів, наявність політичної, економічної, безпекової залежності, глобальні та регіональні впливи на формування політичної культури, їхнє нівелювання або взаємопосилення, гомогенність або фрагментарність політичної культури нації, історичної пам'яті та ідентичності тощо;

- систему й базові принципи освіти та виховання особистості як один з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку політичної системи в цілому та формуванню політичної культури кожної окремої особистості шляхом соціалізації та громадянської освіти.

Важливою складовою освітнього процесу в сучасних демократичних країнах є *громадянська освіта*. Демократія може бути стійкою, а демократичні зміни – успішними лише за умови, якщо громадяни мають необхідні для громадянської участі знання, уміння і бажання їх застосовувати на практиці. Саме ці знання, уміння й установки визначають структуру громадянської компетентності, яку повинна формувати освіта в галузі демократії. Термін «громадянська освіта» вживається для позначення інтегративної педагогічної технології формування громадянських чеснот населення, передусім молоді. Громадянська освіта є визнаним засобом політичної соціалізації, формою заохочення громадян до активної і відповідальної участі в ухваленні спільних рішень. Навчаючи молодь мирних способів політичної поведінки, прийомів розв'язання соціальних проблем і конфліктів, впливу на владу тощо, громадянська освіта сприяє подоланню політичної апатії, анемії, допомагає кожному визначитись щодо своїх політичних інтересів та способів їх задоволення. Громадянська освіта як освітній проект і як певна громадсько-педагогічна технологія має глибоку історію і тісний зв'язок із демократичною теорією і практикою освіти, передусім у США. У працях теоретиків громадянської освіти досить ґрунтовно опрацьовані питання про сутність громадянської освіти та її структуру, визначено обсяг необхідних "громадянських знань", досліджено зв'язок між громадянською освітою та формуванням особистості, сформульовано стратегічну мету і завдання розвитку громадянської освіти [1].

На думку М. Іванова найбільш обґрунтованим виглядає підхід згідно з яким під «громадянською освітою» розуміється система навчально-виховних заходів метою яких є формування свідомого громадянина, здатного спираючись на закон захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. Ним відзначається, що поняття „політична освіта” часто вживається поруч з поняттям “політологічна освіта”. Згідно методологічних міркувань дослідника, дана проблема вирішується шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які поширюють знання про нього. Під «політологічною освітою», скоріше всього, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів в галузі політичного процесу. Поняття «демократична політична освіта», хоча і збігається за критеріям з базовим поняттям, тобто «політична освіта» але є як би його “конкретним проявом”, оскільки саме такий характер освіти є природним для неї та дозволяє їй бути не чим іншим як засобом опанування багатостороннього людського досвіду, в тому числі і в політичній сфері [2; с.45].

Ми приєднуємось до висновків дослідження М. Іванова, що основні характеристики політичного знання в умовах сучасного світу, а особливо, суспільства, що трансформується – його постійна незавершеність, відсутність оцінок, що претендують на конечність узагальнень і принципова відмова від моноцентричних уявлень на користь визнання співіснування різних, що не піддаються зведенню в єдине ціле наукових ідей, стилів мислення, між якими можливий продуктивний діалог. зміна уявлень про політичне знання вимагає відмови від нормативної моделі освіти, яка уніфікує людську індивідуальність і не залишає місця для пізнавальної ініціативи, на користь відкритої моделі. Перетворення переданої інформації в знання відбувається через творче осмислення інформації реципієнтом: співвіднесення з фоновим знанням, особистим досвідом і переживанням, нормами, які висуюються соціальним оточенням [3;с.313].

Демократична освіта, на відміну від класичної професійної або загальної середньої освіти має бути спрямована на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Слід здійснити перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальної культурної орієнтації. Політична освіта це не тільки знання, але в значній мірі – вміння і навички, які є основою будь-якої соціальної дії, мотивом участі в громадському житті демократичного суспільства. Поряд з наданням знань і формуванням умінь суспільно-політичної дії політична освіта має забезпечувати формування певного морально-духовного стану людей – відчуття власної свободи і водночас відповідальності, віри у суспільні цінності. Саме такий стан І Жадан позначає поняттям „громадянськість” [4; с.142]. Виховати громадянина на думку В. Косаревої – означає підготувати підрастаюче покоління до участі у розв’язанні сьогоденних та перспективних завдань держави. Виконати це завдання – означає сформуванню у молодій людини комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки [5; с.38].

Згідно з Концепцією громадянської освіти (розробленою групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні») як комплекс інтегрованих знань громадянська освіта являє собою складну динамічну систему, що поєднує:

громадянські знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;

громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань;

громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [6; с.10].

Одночасно слід визначити шляхи, умови досягнення саме такого становища в системі освіти. На нашу думку, однією з таких передумов є „клімат навчання”. Якщо для нього характерні дискусії з актуальних проблем буття, самоврядні засади організації навчання, зустрічі з політиками, то це стає важливою протидією проявам упередженості викладання. Саме від цього залежать толерантність і конструктивна критика, несприйняття всього, що намагаються нав’язати.

Громадянська освіта в демократичному суспільстві покликана навчати індивіда зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми і державою, ефективно захищати власні інтереси. Така освіта має бути осмислена як своєрідне звільнення людини, її визволення, але не від зовнішніх пут, а від власної нерішучості, нездатності відчувати свою соціальну значущість, гідність, свободу й рівність у стосунках з іншими. Політичну освіту суспільства, що трансформується, відрізняє те, що поряд з консервативною складовою (і це ріднить її з політичною соціалізацією і політичним вихованням) вона містить у собі елемент пізнання нового, інноваційного прориву. Це дозволяє порушити баланс устояних знань і уявлень про цей світ чи його складові і, як наслідок, підштовхнути суспільні сили до змін. Домінантою політичної освіти в демократичному суспільстві є участь у самоврядуванні, адже найповніше ідеали демократії втілюються в життя, коли кожен член громади долучається до суспільних справ. Отже, політична освіта є важливим засобом подолання громадянської байдужості й апатії. Громадянська освіта базується на тих же загальнопедагогічних і дидактичних *принципах*, що й освіта в цілому. Проте, превалюючими для неї на даному етапі трансформації суспільства є:

гуманізм означає пріоритетність ідеї прав і свобод людини, творчий розвиток особистості, виховання людської гідності, поваги до приватної власності, розуміння значущості особистісної автономності; співвіднесення освітніх вимог з можливостями та природними здібностями дитини;

демократичність означає виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством та приймати рішення; передбачає діалогічний характер освіти, суб’єктно-суб’єктні відносини між педагогами і учнями, атмосферу взаємоповаги та довіри у шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв’язок школи з іншими агентами

процесу соціалізації (сім'єю, дитячими і молодіжними громадськими організаціями, засобами масової інформації, церквою тощо);

зв'язок з практичною діяльністю передбачає пріоритетність для системи громадянської освіти навчання і виховання умінь і дій, зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, перш за все у своєму життєвому середовищі, вміння самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі;

зорієнтованість на позитивні соціальні дії означає цілеспрямованість громадянської освіти на соціальні сподівання учнів, набуття позитивного досвіду соціальних дій, формування позитивного іміджу компетентної громадянськості;

наступність і безперервність означає поетапне, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, включає всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіту для дорослих; передбачає виховання потреби вчитися навичок громадянськості протягом усього життя;

міждисциплінарність означає навчання і виховання громадянськості в процесі вивчення різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм з метою та завданнями громадянської освіти;

культуrowідповідність передбачає врахування у змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту, зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою, участь у спільних із нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях;

полікультурність означає наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття України, Європи, світу, правової рівності національних культур; передбачає виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, найперше – в учнівському середовищі; означає практичну реалізацію прав представників української нації, інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності у контексті формування української політичної нації;

плюралізм означає виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної, расової різноманітності; уникнення екстремістських поглядів і поведінки у житті шкільного колективу, виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності у школі різних молодіжних громадських організацій; виховання усвідомлення неприйнятності будь-якого політичного екстремізму.

У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи визначено умови набуття молоддю європейських країн громадянської компетентності [7; р.4], які є актуальними й для пострадянських держав, що трансформуються. До них належать:

- активна участь учнів, студентів, викладачів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема, реалізація педагогічних проєктів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);
- сприяння дослідженням, індивідуальному навчанню та ініціативі;
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання, зокрема, в рамках зазначених вище педагогічних проєктів;
- заохочення обмінів, зустрічей і партнерства між учнями, студентами та вчителями з різних навчальних закладів з метою поліпшення міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню в суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності й поваги до культурної та релігійної багатоманітності;

- зближення формальної та неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою та сім'єю, громадою, трудовим колективом і ЗМІ.

Сучасна громадянська освіта має здійснюватися як органічне поєднання індивідуальної та групової роботи, лекційного монологу та інтерактивних методів (ділові ігри, „мозкові штурми”, ситуаційні випадки, круглі столи, дискусії тощо), залучення юнацтва до участі в дослідницьких проектах, публічних обговореннях актуальних проблем, в тому числі і в пресі. Демократичну політичну освіту молодих громадян – громадянську освіту – слід розуміти як безперервний, багаторівневий процес, що охоплює *різні періоди життя людини*. При визначенні змісту політичної освіти в середніх та вищих загальноосвітніх навчальних закладах, побудові логіки його викладання слід виходити з очікуваного образу політично освіченої людини, що має бути бажаним результатом педагогічних зусиль.

Визначальними також мають бути психологодидактичні особливості кожної *вікової категорії учнів і студентів*. Якщо говорити про обумовлення змісту політичної освіти віковими категоріями, то слід зазначити, що належить розрізняти такі вікові етапи політичної освіти: 1) дошкільне виховання й початкова освіта; 2) шкільна освіта; 3) вища і професійна освіта; 4) освіта дорослих [8; с.87].

Перший з перелічених етапів є початком соціалізації особистості. Тут відбувається формування головних цінностей та настановлень особи, почуття людської гідності, поваги до інших, толерантності, схильності до несилових способів розв'язання конфліктних ситуацій, почуття солідарності й готовність співпрацювати з іншими людьми.

На другому етапі соціалізації відбувається формування системи цінностей і настановлень людської поведінки. Тоді дитина отримує знання і формує вміння, необхідні для життя в суспільстві. Саме на цьому етапі важливого значення набуває когнітивна складова політичної освіти – систематичні, всеохопні знання про влаштування суспільства, його інститути й керівні органи, про закони й правила, що визначають стосунки людей між собою та з владою, перебіг суспільних процесів, про права, свободи, привілеї та, з іншого боку, про відповідальність і обов'язки людини і держави.

Третій етап – це розширення й поглиблення знань про права людини, осмислення філософських, культурних, юридичних і економічних передумов, формування громадянської позиції та суспільно-політичної орієнтації особистості.

Нарешті, на четвертому етапі політична освіта покликана сприяти безперервній реадaptaції дорослої людини до змін, що відбуваються в суспільстві та в її власному соціальному статусі.

На першому етапі політична освіта може здійснюватися як епізодичне й фрагментарне включення в освітній процес інформації, цінностей та дій, що стосуються питань громадянства, держави, суспільного порядку тощо.

На етапі шкільної освіти елементи політичного навчання мають бути інкорпоровані у викладання таких дисциплін, як історія, мови, географія. До того ж, у старших класах може йтися про самостійну дисципліну, спрямовану на формування демократичної громадянськості. Особливістю завдань громадянської освіти *в початковій школі (1 – 5 класи)* є створення умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені розвиваються комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, уміння спілкуватись і розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Закладаються основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина.

В основній школі (6 – 9 класи), одночасно з поглибленням знань своєї та морально-етичної складової громадянської компетентності, наголос повинен бути зроблений на соціальну складову громадянської компетентності, що забезпечує учнів знаннями і уміннями, що необхідні для участі у житті школи й громади (співпраця, співробітництво, комунікації, повага до інших, толерантна поведінка, права та обов'язки, плюралізм, розв'язання конфліктів, громадянське суспільство).

У старшій школі треба концентрувати увагу на політологічні, правові й економічні аспекти громадянської компетентності, які передбачають розуміння сутності демократії, форм участі

громадян у житті суспільства і держави, прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, суті ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність учня свідомо застосовувати набуті знання, уміння та навички для вирішення проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства [6; с. 15-16].

На етапі вищого і професійного навчання політична освіта здійснюється у вигляді спеціальних курсів, обсяг і концептуальна глибина яких корелюють з фахом, що освоюється. Адже профільне навчання надає додаткові можливості щодо громадянської освіти, а особливо – соціально-гуманітарний напрям, який об'єднує історичний, правовий, філософський та економічний профілі. Серед проблем, що існують у розвитку громадянської освіти в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, – визначення її змісту, застосування відповідних їй методів викладання, розробка навчальних програм і посібників, використання інформаційних технологій у процесі навчання, підвищення кваліфікації викладачів. Однак це питання потребує окремого дослідження і розробки. Розробляючи відповідні курси поглибленого змісту, елективні та факультативні бажано насамперед, пропонувати учням програми громадянознавчого змісту, наприклад: «Права людини», «Культура толерантності», «Громадянське лідерство», «Основи демократії», «Громадянин і влада» тощо. Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим в цілому ще й в силу тієї обставини, що цьому предметові не відповідає жодна наукова дисципліна [2; с.45]. Перетворення школи та ВНЗ на центри навчання, дослідження місцевих проблем (краєзнавства, історії, самоврядування, основ демократії) і тим самим формування демократичної культури молоді – це перспективний напрямок розвитку української освіти, який потребує осмислення та подальшого розвитку. Тим паче, що в країні вже існують і діють освітні мережі викладання та вивчення громадянської освіти й основ демократії, що були створені на основі плідної співпраці вітчизняних та іноземних фахівців і експертів.

Зрештою, на рівні освіти дорослих політична освіта знову набуває епізодичного характеру і може забезпечуватися практикою підвищення кваліфікації, самоосвітою за допомогою засобів масової інформації тощо [8;с. 86]. Для вирішення цих проблем, на думку деяких дослідників, спершу слід створити систему демократичного громадянського виховання населення і політичного просвітництва в суспільствах, що трансформуються. Особливо це стосується молодого покоління із залученням найкращої демократично зорієнтованої частини наукової, педагогічної та управлінської інтелігенції. При цьому необхідним є подолання системи норм, стереотипів, цінностей, які залишилися нам у спадок після комуністичного тоталітаризму [12; с.88].

Наслідком і результатом громадянської освіти, на думку А. Карнаух, має бути формування особистості, яку характеризують наступні якості: 1) почуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати. Про права людини не досить лише знати, необхідно навчитися сприймати їх як беззаперечну цінність - власну та загальну. Важливо вірити в те, що люди дійсно мають права, цінують їх, вмотивовані їх використовувати й захищати; 2) уміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади. Громадянська освіта має бути зорієнтована на розвиток уміння індивідів міркувати, аналізувати, порушувати питання, шукати відповіді на них, робити власні висновки, адекватно орієнтуватися в політичній ситуації, адаптуватися до суспільних стосунків, захищати свої інтереси. Головне тут полягає в тому, щоб навчитися сприймати державу не як джерело благодаті чи, навпаки, загрозу автономії особистості, а як інституцію, скеровану систематично й кваліфіковано управляти соціальними справами. Критично вимогливе ставлення громадян до влади – неодмінна передумова демократичної держави; 3) відданість демократичним цінностям, віра в них, сповідування таких цінностей суспільного життя, як права людини, верховенство права, справедливість. Громадянська освіта - це не лише засвоєння певної суми знань, а ще й культивування цінностей демократії, формування готовності особистості діяти відповідно до вимог законності і справедливості; 4) політична освіченість, компетентність. Ця риса політичної культури визначається мірою опанування людиною базових знань про статус особистості, права людини, про суспільство, в якому вона живе, його історію,

культуру, традиції і звичаї, про відповідальність особистості за використання власних прав, природу і устрій держави, порядок і процедури її функціонування, можливості громадян впливати на рішення і дії влади, брати участь у діяльності громадських організацій, політичних партій;

5) знання, визнання і дотримання законів. Ознакою демократичної громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи з повагою ставитися до норм і правил, прийнятих в суспільстві, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою. Дотичним до цього показником громадянськості є лояльність – визнання чинних законів, повноважень влади, згода перебувати в наявному „правовому полі”. Культура громадянськості визначається рівнем юридичної освіченості людей, розумінням того, що є законним, а що незаконним; б) толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод. Ця риса демократичної політичної культури передбачає усвідомлення особистістю множинності й різноманітності світу, повагу до інтересів і прав інших, готовність до взаємовигідного розв'язання конфліктів; 7) участь у спільних справах. Завдяки громадянській освіті молодь має пересвідчитися в тому, що стабільне існування вільного й законодавчо врегульованого суспільства, ефективне розв'язання проблем життя громади потребують їх безпосередньої й зацікавленої участі, вміння робити виважений вибір, знання правил і процедур ухвалення рішень та їх реалізації. Участь у житті громади, зокрема й учнівського (студентського) колективу, має стати важливою складовою змісту громадянської освіти [8; с. 84-85].

Перед сучасною Україною стоїть завдання формування такої освітньо-виховної системи, яка б, головним чином, була здатна виступити своєрідним рушієм національного прогресу та платформою демократичних політичних доктрин для різноманітних політичних сил. Необхідно усвідомити, що суб'єктами політичної освіти є не тільки школи і вищі навчальні заклади, а й політичні партії, гуртки та курси при громадських організаціях, союзах, усілякі фонди соціальної спрямованості, суб'єкти молодіжної (державної і недержавної) політики, армія, освітні центри при конфесіях, система підготовки і перепідготовки кадрів державних службовців – усі ці складові політичної системи, які чинять вплив на формування політичної культури особистості у суспільстві, що трансформується.

Література:

1. Branson M. S. The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network / M. S. Branson. - Washington: DC Center for Civic Education, 2002. — 49 p.
2. Іванов М. Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта? / М. Іванов // Політичний менеджмент.- К.: 2003. - № 4. - С. 41-49.
3. Іванов М. С. Деякі проблеми вироблення державної стратегії освіти й виховання громадянина сучасної України/ М.С Іванов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Науковий журнал. – К.: 2003. - № 3. - С. 311 - 315.
4. Жадан І.В. Ціннісний вимір політичної культури в Україні / І. В. Жадан // Культура України: цілісність у регіональній різноманітності: [матер. Всеукраїнської науково-практичн. конф] 19 листопада 2008р. — К.: Інститут соціальної та політичної психології НАН України, 2009. - С. 137-151.
5. Косарева Н. І. Особливості громадянського виховання студентської молоді / Н.І. Косарева // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : [ред. М.П.Лукашевич та ін.]. — Черкаси:1998. - С.36-42.
6. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя / С. Позняк і, О. Пометун, П. Вербицька, О. Войтенко, Дж. Бетелл і Д. Ройл та ін. - К.: Вид-во Етна-1, 2008. - 194 с.
7. Education for Democratic Citizenship 2001—2004: Recommendation (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship/ Adopted by the Committee of Ministers on 16 October 2002 at the 812th meeting of the Minister' Deputies. — Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2002) - 38. p.
8. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді / А.Карнаух // Політичний менеджмент. – К.: 2007. - № 6. - С. 82 - 89.

9. Іванов М.С. Демократизація політичного процесу в Україні та актуальні завдання політичної освіти. / М. С. Іванов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем : збірн. наук. праць. - Т. 2. - Миколаїв-Одеса: "ТОВ Від", 2003. - С. 87 – 91.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НПУ імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

***Серія 22. Політичні науки та методика викладання
соціально-політичних дисциплін***

Випуск 7

Друкується в авторській редакції.

Матеріали подані мовою оригіналу.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіка-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Головний редактор	В.П. Андрущенко
Відповідальний редактор	О.В. Бабкіна
Верстка	О.Я. Волянюк

Підписано до друку 22.03.2012 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. др. арк. 15,81 Обл.-вид. арк. 13,41
Наклад 300 прим. Зам. № 184
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26